

valóság

A TARTALOMBÓL

Szmodis Jenő: Az alkotmánybíráskodás gyökerei, félmúltja és perspektívái

Turbucz Péter: A művészet feladata Alexander Bernát háborúfelfogásában (A *Művészet és háború* hadi beszéd alapján)

Janek István: A Magyar Kormány tevékenysége és tervei a Felvidék visszaszerzésére 1938-ban

Elżbieta Rybicka: A częstochowai pálos kolostorral és kegyképével foglalkozó legújabb lengyel szakirodalomról

Miskolczy Ambrus: I. Tóth Zoltán (1911–1956)

Kiss Adrienn: Az önrendelkezési jog érvényesülése Kelet-Timorban

Rézműves Márk – Rózsa Andrea: Kockázatalapú verseny a magyarországi bankversenyben a lakossági jelzáloghitelezés tükrében

Bolvári-Takács Gábor: Egy átmeneti kormány mítosza és valósága. Németh Miklós emlékiratai

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. április LIX. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Az alkotmánybíráskodás gyökerei, félmúltja és perspektívái*

(I. Az alkotmánybírási funkció előzményei) A „*lex superior derogat legi inferiori*” elve nem csupán a jogalkalmazás szempontjából kitüntetett jelentőségű, de a modern jogállam és az alkotmánybíráskodás kialakulása vonatkozásában is felbecsülhetetlen fontosságú. Nem utolsósorban vezérelvévé vált a később kifejlődő jogpozitivizmusnak is, termékenyítő hatást gyakorolva a Merkl–Kelsen-féle joglépcső elméletre. A különböző normák sajátos, hierarchikus rendszerben való elképzelése azonban távolról sem modern jelenség, noha az ennek megfelelő, fokozottan árnyalt elméleti konstrukciók és intézményrendszerek kétségtelenül a XX. század termékei.

Az ókori Görögországban, noha a jogra külön kifejezést nem használtak,¹ a *themisz* fogalma sajátos egységét képezte a politikai-jogi, erkölcsi és vallási elgondolásoknak,² és a latin *ius* fogalmához legközelebb eső *diké* szó több értelmet is hordozott, Athénban mégis differenciált rendszere alakult ki a jogforrásoknak. Sokáig a szokásjog a legmeghatározóbb³, amelynek idővel írásba foglalására is sor került (thezmosz).⁴ A nómoszok (nómoi) mai fogalmaink szerint a törvényeknek feleltethetők meg, és kiemelt jelentőséget biztosított számukra szabályozási tárgyuk súlya és meghozataluk, illetve megváltoztatásuk különleges eljárásához kötöttsége.⁵ A törvényjavaslatot a tanács (*bule*) terjeszthette a népgyűlés (*eclészia*) elé, de csak azt követően, hogy a hatezer tagú népbíróság (*héliaia*) hatszáz tagú különbírósága a javaslatról véleményt mondott. Ha a tervezet a különbíróság véleménye szerint az állam érdekét nem sértette, a javaslat a népgyűlés elé került. Ha az *eclészia* azt elfogadta, a törvény végső megszövegezését a különbíróság végezte el. A pszéfiszma népgyűlési határozat volt, és általában egyedi ügyekre vonatkozott, bár mind szélesebb körben tartalmazott általános magatartási szabályokat.⁶ Bár Athénban normakontroll jogával felruházott külön szerv nem működött, azonban a bírák a pszéfiszmákat akkor tették döntéseik alapjává, ha azok nem ellenkeztek a nómoszokkal.⁷ Az antik Rómában az ősi jog formalitásainak oldódása után – mint említettük – sokáig a görög filozófián pallérozott jogtudósok véleményének volt kitüntetett jelentősége, sőt voltaképp legmagasabb jogforrási értéke.

A nyugati jogfejlődés későközépkori, kora újkori szakaszában a jogforrási hierarchia kérdése nem volt hangsúlyos probléma. Az abszolutizmus időszakában az uralkodó által kiadott rendelkezéseknek feltétlen tekintélyük volt, és az uralkodói jogalkotás fokozatosan szorította ki a helyi szokásjogokat, elősegítve ezzel az országonként egységes jogrendszerek kialakulását. A polgári forradalmak közvetlenül megelőzően, illetve e forradalmak nyomán helyeződött át a jogalkotás súlypontja előbb a rendi, majd a népképviselési gyűlésekre, amelyeknek tevékenysége előbb háttérbe szorította, majd meg is szüntette az uralkodói jogalkotást.

A premodern társadalmakban, noha a jogrendszer nem volt homogén, azonban a szabályozást sokkal inkább egy sajátos mellérendeltség jellemezte, mintsem a mai fogalmaink szerinti formális jogszabályi hierarchia. Különös módon a jogszabályok hierarchiájának elve – illetve annak előképe – abban az Angliában kezd körvonalazódni, ahol a formális jogalkotás útján keletkező *statute law* éppenséggel nem élvezett különös tekintélyt a *common law*-hoz képest. Mégis, az Angliában működő nagyszámú társaságok és azok jelentősége szükségessé tette egy olyan elv megfogalmazását, ami a *lex superior*

elv közvetlen előzményének tekinthető. A dicsőséges forradalmat követően hangsúlyos elvvé vált, hogy a testületek – akár magánjellegűek, akár közjogiak azok – csak saját chartájuk szerint működhetnek. Működésük során nem terjeszkedhetnek túl tehát azon a felhatalmazáson, amelyet chartájuk számukra megállapít. Minden olyan testületi aktus semmis és bírósági úton nem kikényszeríthető, ami a chartában foglaltakon túlterjeszkedik.

Tekintettel azonban arra, hogy a gyarmatok is királyi charták alapján működtek – amelyek kizárták, hogy a gyarmati jogalkotás ellenkezzék az ésszerűséggel és a királyság törvényeivel – a *Privy Council* többször nyilvánította semmisnek a gyarmati törvényeket. A függetlenség 1776-os kinyilvánítása után az államokká alakuló korábbi gyarmatok a chartákat alkotmányokkal helyettesítették. A bírák azonban ezt követően a charták helyébe lépő új alkotmányokkal ellentétes törvényeket nyilvánították törvényteleneknek.⁸ John Marshallnak a *Marbury v. Madison* ügyben 1803-ban hozott döntése elvi erővel fejezte ki aztán, hogy „az alkotmánynak ellentmondó törvény semmis, és ez a bíróságokat, valamint a többi hatalmi ágat kötelezi.”⁹

A John Marshall által megfogalmazott elv idővel általánosabb értelmet nyert, és vonatkozott immár a törvények és az azoknak ellentmondó rendeletek, illetve a nemzetközi jog és az azzal ellentmondó belső jog viszonyára is. Megjegyzendő azonban, hogy a belső jog és a nemzetközi jog ütközésének problematikája kiváltképpen az I. világháborút követően vált hangsúlyossá.¹⁰ Az amerikai Legfelsőbb Bíróság kebelében működő alkotmánybíráskodáshoz képest sajátos utat jelentett a normakontroll európai, kontinentális kialakulása. Itt Kelsen kezdeményezésére önálló testületekként jöttek létre az alkotmánybíróóságok. Bár az alkotmánybíróóság létrehozását célzó osztrák előkészületek úttörő jellegűek voltak, mégis Csehszlovákiában jött létre elsőként ilyen testület az 1920. február 29-ei alkotmánnyal. Ezt követően a második Ausztriában az 1920. október 1-jei alkotmánnyal, majd bő tíz évre rá, 1931-ben pedig a köztársasági Spanyolországban. Utóbbit a Franco-rendszer szüntette meg, míg az előbbi kettő – tehát a csehszlovák, illetve az osztrák alkotmánybíróóság utóda, a Szövetségi Bíróság (mely 1934-től egyesítette a Legfelsőbb Bíróságot és az Alkotmánybíróóság hatásköreit) – a terjeszkedő náci Németországnak esett áldozatul.¹¹

Hogy a németek által megszállt területeken az alkotmánybíróóságok megszüntetésére nem mintegy mellékesen, hanem nagyon is célzottan került sor, jól megvilágítja Hitlernek egy 1941-ből való megjegyzése, amit a jogászokra vonatkozóan tett. Ez egyúttal valószínűleg tükrözi a húszas, harmincas években vélhetően már kellően körvonalazott álláspontját. A megjegyzés pedig nem csupán a Kelsen-féle, de mindenfajta – így a náccal több mint kacérokodó¹², alapvetően konzervatív Carl Schmitt-féle jogász megfontolásokra egyaránt vonatkozik. „*Megteszek mindent, ami csak tőlem telik, hogy megnehezítsem a jogászok életét, hogy lehetőleg minél kevesebben tanuljanak jogot. Annyira kompromittálni kell ezt a foglalkozást, hogy csak olyanok válasszák, akik nem törekednek másra, mint paragrafusok megismerésére. Mire valók a jogász kifogások, amikor valamire néppolitikai okból szükség van?*”¹³ Az odavetett mondatokból kiderül az is, hogy náci értelmezésben maguknak a „paragrafusoknak”, tehát nem a Rechtsstaat ideálja szerinti, a jogelveket is magában foglaló jognak, hanem a Führer-Prinzip által meghatározott tételes jognak lehet csupán némi szerepe. A jogelveket ebben a felfogásban a Volkspolitik és a Führer-Prinzip helyettesíti. Nem sokban különbözik e felfogás az állam és a jog elhalásáról szóló kommunista elképzelésektől, ahol átmenetileg még létező pozitív jogon túl az osztályakarát, illetve a párt érdekei tekintendők meghatározóaknak.

A második világháborút követően Nyugat-Európa számos demokráciájában jöttek létre alkotmánybíróóságok, míg erre Közép-Európában a kommunista rendszerek bukásával összefüggésben 1989–1990-től kezdődően került sor. Vitathatatlan elvvé vált a *lex*

superior derogat legi inferiori elve és még számos jogelv, amelyek bővebb kifejtésében és érvényre juttatásában éppen az alkotmánybíróságok is nagy szerepet játszottak. Kialakulni látszott, illetve látszik azonban egy olyan tendencia is, hogy a jogelvek közül inkább azok részesülnek előnyben, amelyeket a pozitív jog szabályai közé felvesz. Ilyenkor ráadásul az elvek hatókörét a joggyakorlat igyekszik annak a jogszabálynak a hatálya alatt tartani, amelyik jogszabály az adott elvet tartalmazza. Így Magyarországon például a visszaható hatály tilalmának, valamint a nullum crimen sine lege elvét igyekezett – némileg erőltetett módon – érvényesíteni az Alkotmánybíróság a szocializmus bűneinek megbüntetését célzó, az elévülés nyugvását rögzíteni kívánó törekvések ellenében. Ezzel szemben fel sem merült a „*senki a maga felróható magatartására nem hivatkozhat*” polgári jogias eredetű elve, noha a bűnösök a rendszer fenntartásában való közreműködésükkel maguk idézték elő, hogy a büntethetőségük felelősségre vonás nélkül évült el.

Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy a magyar Alkotmánybíróság működésének első, kritikus évtizede után egyre inkább világossá tette, hogy az alapvető fontosságú jogelvek érvényesülésének nincsenek jogági határai. Az Alkotmánybíróság ugyanis az 1990-es évek végén, az ún. igazságtétel ügyéhez képest lényegesen kisebb súlyú ügyben a 31/1998 (VI.25.) AB számú döntésében rámutatott, hogy a joggal való visszaélés tilalma az egész jogrendszerben érvényesül, így függetlenül az ún. jogági struktúra határaitól. A 18/2008 (III.12.) AB határozat pedig az Alkotmánynak a jogállamiságra és a jobbiztonságra vonatkozó rendelkezése alapján következtetett arra, hogy a rendeltetészerű joggyakorlás követelménye alkotmányos elv. Utóbbi határozatával, illetve annak indoklásával az Alkotmánybíróság egyúttal közelítette a *jogállamiság* és a *jobbiztonság* elveit is, kevésbé konkuráló, mintsem egymást kiegészítő-értelmező elvekként felfogva azokat. Utóbbi döntésekből azonban az is nyilvánvaló, hogy az 1990-es évek elején *helytelenül* járt el az Alkotmánybíróság, amikor egy büntetőjogi kérdésben figyelmen kívül hagyott egy olyan jogelvet, amely ugyan a civiljogból veszi eredetét, azonban általánosságához – a hivatkozott 1998-as és 2008-as határozatok tükrében – immár nem férhet kétség. Az igazságtételi-elévülési törvények esetén ugyanis figyelembe lehetett és kellett is volna venni azt a körülményt, hogy az 1956 utáni megtorlásokban résztvevők a rendszer fenntartásában játszott közreműködésükkel előidéztek a büntethetőségük elévülését. A „*senki a maga felróható magatartására előnyök szerzésére nem hivatkozhat elve*” éppenséggel a *joggal való visszaélést* és a *rendeltetésellenes joggyakorlás* lehetőségét zárja ki. Ha azonban utóbbi elvek a jogrendszer egészére irányadóak, úgy e minőséget aligha lehet megtagadni az ezeket az elveket pusztán konkrétan kifejező jogelvtől sem. Más kérdés azonban, hogy amíg az Alkotmánybíróság eljutott addig a felismerésig, hogy az alapvető jogelvek nem jogághoz kötöttek, alapvető kérdésekben sok olyan, formális megközelítésű döntést hozott, amelyek jelentősen hozzájárultak a jogállamiságba vetett bizalom erodálásához.

(II. Az alkotmánybíróság helye a hatalmi ágak rendszerében) Gyakran vetődik fel a kérdés, hogy az alkotmánybíróság – mint intézménytípus – vajon hol helyezkedik el a hatalmi ágak rendszerében.¹⁴ Független, de legalábbis *elvileg független* pozíciója, a tagok *nem közvetlen* választása, nem utolsó sorban tevékenységének bizonyos esetekben *konkrét jogvitákkal* való összefüggése alapján gyakran a rendes bírósági szervezeten kívüli *bíróságnak* tekintik. Más felfogások a normakontroll funkciója alapján *negatív jogalkotóként* határozzák meg, mely ugyan nem része a jogalkotásnak, mint hatalmi ágnak, ám ebben az értelmezésben a helye valahol a jogalkotás környékén keresendő. A legtöbb vitára ez az egyébként jól védhető álláspont ad alapot. Az a körülmény nevezetesen, hogy az alkotmánybíróság (és itt most kifejezetten a viszonylag erős jogosítványokkal rendelkező

alkotmánybíróságokra – így a többek között a magyar Alkotmánybíróságra – gondolunk) anélkül képezheti hathatós ellensúlyát a jogalkotásnak, hogy az Országgyűléshez hasonló legitimitással rendelkezne.¹⁵

A rendszerváltás kezdetén működő Alkotmánybíróság tevékenységével különösen rászolgált ezekre az ellenvetésekre, noha célszerűbb lett volna előbb, illetve e mellett a döntések szakmai fogyatékoságaira rámutatni. Az alkotmánybíróság helyének kijelölése a hatalmi ágak rendszerében ráadásul több előzetes kérdés megválaszolását igényli. A legfőbb problémát ugyanis az jelenti, hogy egy XVIII. században meghatározott struktúrában kellene elhelyezni egy merőben XX. századi intézményt. A kérdés tehát legelőször is az, hogy mennyire tartható a hatalmi ágak struktúrájának XVIII. századi elképzelése későbbi korokban. Önálló, új hatalmi ágak elméleti kimunkálása szükséges és lehetséges-e? Ragaszkodnunk kell-e tehát a hatalmi ágak hármas felosztásához, vagy a XVIII. századi struktúra kiegészítendő-e további kategóriákkal, esetleg teljesen új kategóriákban kell-e gondolkodnunk?

Rendszeresen visszatérő kérdés a jogirodalomban, hogy vajon a *sajtó* önálló hatalmi ág-e. Az ezzel kapcsolatos kérdések részben relevánsak vizsgálódásunk tárgya szempontjából is, így néhány mondat erejéig célszerű kitérnünk e problematikára. Számosan abból indulnak ki – különösen a szociálpszichológiának az emberek befolyásolhatóságáról szolgált adatai nyomán¹⁶ –, hogy a sajtó nem csupán önálló hatalmi ág, de egyenesen a leghatalmasabb és legmeghatározóbb a társadalom életére. Az ellenvetések azonban helyesen mutatnak rá arra, hogy a *hatalom* nem azonos a *közhatalommal*, így a közhatalmi ágak felosztását felesleges és indokolatlan kiegészíteni a tömegtájékoztatás-tömegbefolyásolás kategóriájával. Ez a megalapozott ellenérv nem számol azonban azzal, hogy a hatalmi ágak XVIII. századi felosztásakor a tömegtájékoztatás még nem létezett és tömegdemokráciák sem alakultak ki, így elvi *megfontolás tárgya sem lehetett* a tömegkommunikációnak a hatalmi (tehát nem kifejezetten közhatalmi) rendszer vonatkozásában való vizsgálata. A kérdés továbbá azért sem vetődhetett fel, mert a késői feudalizmus időszakában a közhatalom és a magánszféra volt szembeállítható egymással, azonban nem léteztek még olyan *magánkézben* lévő struktúrák, amelyek a közhatalomhoz hasonlóan, a *társadalom egészének* vonatkozásában voltak képesek jelentős hatást kifejteni. A közhatalomtól különböző egyetlen ilyen struktúrát az egyházak képviselték (kiváltképpen a katolikus egyház képviselte), és jellemző módon fel is merült az igény az *állam* és az *egyház* hatalmának *szétválasztására*, mégpedig az állami hatalom megőrzése, és az egyházi hatalom visszaszorítása mellett. E *közhatalom centrikus* koncepció tehát – az egyházak szerepének meghatározásához hasonlóan – vélhetően figyelemmel lett volna a *társadalmak egészére* hatást kifejteni tudó *magánentitások* helyének kijelölésére is. Feltéve, hogy azok akkor valóban léteztek volna, és a kisszámú és nem jelentős példányszámú sajtótermékek a mászt képviseltek volna, mint a gondolat és szólásszabadság apró orgánumait.

Az ellenvetés másik hibája az, hogy nem lép túl a hatalom–közhatalom közötti distinkció megtételén, így érdemben nem is tesz javaslatot egy új jelenség, a sajtó, mint tömegtermék hatalmának a megfelelő kezelésére.

Az alkotmánybíróság vonatkozásában nem lehet vita tárgya, hogy hatalma *közhatalom*. Pontosan ebből adódóan az alkotmánybíróság funkciói akár meghatározhatóak volnának egy negyedik hatalmi ágként is. Az alkotmánybíráskodás újabb hatalmi ágként való meghatározásának egyúttal az sem mond ellent, hogy az Alkotmánybíróság és tagjainak legitimitása „pusztán” az Országgyűlés döntésén nyugszik, hiszen, a végrehajtó hatalom legfőbb szerve, a Kormány sem rendelkezik több, nagyobb legitimitással, mint a parlamenti felhatalmazással. Nagyjából ugyanez vonatkozik természetesen a bíróság szervezetére is.

Az alkotmánybíráskodás önálló hatalmi ágként való meghatározása szempontjából – álláspontom szerint – a *funkcionalitás* kérdéséből célszerű kiindulni. Abból nevezetesen, hogy az alkotmánybírásnak van-e a *jogalkotó hatalomtól markáns módon elkülöníthető funkciója*, vagy nincs. A végrehajtó hatalom – miközben (bár származékosan) maga is rendelkezik jogalkotási jogkörökkel – nyilvánvalóan fel tud mutatni a jogalkotó hatalomtól markánsan elkülöníthető, hangsúlyos hatalmi funkciókat. Ezek – többek között – a társadalomirányítási célok meghatározására vonatkozó javaslatok megtételének feladatát és jogát, valamint jellemzően az eszközök kiválasztásának lehetőségét (ide értve a kinevezési, bizonyos ellenőrzési, utasítási, kötelezettségvállalási jogköröket és lehetőségeket is) foglalják magukban. Természetesen lehetséges, hogy a törvényhozó hatalom e körben rövidebb pórázon tartsa a kormányzatot, ez azonban a parlamenti demokráciák több mint kétszáz éves gyakorlatától és a társadalomirányítás *szervezetszociológiai törvényszerűségeitől* meglehetősen idegen. Vitássá tehető tehát, hogy a végrehajtó hatalom – amennyiben valóban alá van vetve a parlamentnek – önálló hatalmi ágat képvisel-e. Az azonban kétségtelen, hogy ha a végrehajtó hatalmat önálló hatalmi ágként elfogadjuk, ki kell tudnunk mutatni az *alkotmánybíráskodás* esetében is olyan *sajátos funkciókat*, amelyek ahhoz hasonlóan különböznek el más hatalmi ágak funkcióitól, mint a végrehajtó hatalom funkciói.

Funkcionális oldalról meg kell azonban állapítanunk, hogy az alkotmánybíráskodás nem rendelkezik olyan részfunkciókkal, amelyekkel maga a törvényhozás ne rendelkezne. Sőt az alkotmánybíráskodások ennél kevesebbel rendelkeznek. Az alkotmánybíráskodás – mint szervtípus – először is *nem határozhat meg jogpolitikai célokat*. Legfeljebb arra van lehetősége, hogy vizsgálja, hogy a *normákban megfogalmazott*, illetve a normaszöveg alapján *felismerhető jogpolitikai célok összhangban állnak-e az alkotmányos szabályokkal* és berendezkedéssel. Ha a jogalkotás céljai ebből a szempontból legitímek, alkotmányos céloknak tekinthetők, az alkotmánybíráskodás felhatalmazása és tevékenysége arra korlátozódik „csupán”, hogy ítéletet mondjon arról, hogy a jogalkotó által az adott célhoz rendelt *eszközök, módszerek, jogtechnikai megoldások* maradéktalanul alkotmányosak-e, azok nem sértik-e valamely alkotmányos szabály (vagy a vizsgáltnál magasabb szintű jogszabály, nemzetközi jogi norma) vagy elv előírását. E kérdést azonban – a jogszabálynak az alkotmányos célokkal való összhang vizsgálatával együtt – *magának a jogalkotónak is* vizsgálnia kell. Tehát az alkotmánybíráskodás e vonatkozásban – legjelentősebb funkciójával – összefüggésben nem mutat fel olyan minőséget, vonatkozást, ami alapján megállapítható volna, hogy markánsan különböző, olyan funkcióval rendelkezne, amivel a jogalkotó hatalom ne rendelkezne.¹⁷

Ennyiben tehát az alkotmánybíráskodás sokkal inkább a jogalkotó hatalom *sajátos szakmai szervének* tekinthető, mint önálló hatalmi ág gyakorlójának. Más kérdés azonban, hogy az alkotmánybíráskodás *nem az országgyűlés szerve*, attól szervezetileg független. A hatalmi ágak hagyományos felosztásával az egyik probléma éppen az, hogy olyan ideál-típus sémát képez, amelyre az állami hatalomgyakorlás – különösen a XIX. században megszilárduló polgári demokráciák korában – ténylegesen nincs tekintettel.¹⁸ A XVIII. századi eredetű elmélet érthető módon *törvényhozó* hatalomról szólt egy olyan korban – az abszolútizmus időszakában – amikor a jogszabályok hierarchikus rendszere még nem alakult ki, bár már a XVI. században Bodin¹⁹ felveti az hivatalnokok parancskiadási jogának korlátozottságát. A törvényhozó hatalom (Montesquieu kifejezésével „*puissance législative*”, magyarul tehát inkább *jogalkotó hatalom*) XVIII. századi kategóriája nem vesz tudomást arról, hogy a joganyag jelentős része a végrehajtó hatalom tevékenysége során születik,²⁰ de arról sem, hogy a *kormányzati szándékok szociológiailag* (tehát

nem közjogilag) meghatározó jellegűek a törvényhozás munkájára. A normaalkotás és a végrehajtás a valóságban tehát távolról sem határolódik el egymástól oly élesen és határozottan, amint azt a *fékek és ellensúlyok* (checks and balances) Montesquieu-i eredetű elmélete sugallja. Még az USA-ban, sem, ahol pedig a legfontosabb végrehajtó hatalmi tisztséget, az elnöki posztot a törvényhozó szervek megválasztásától jogilag elkülönülő választással töltik be. Amint tehát a normaalkotás funkciója is megoszlik a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között (a helyi rendeletalkotás kérdéseiről már nem is szólunk), akképpen egy hatalmi ág funkcióját is betölthetik különböző hatalmi szervek. Így az alkotmánybíróság anélkül része a jogalkotó hatalomnak, hogy őt a törvényhozásra rendelt országgyűlés szervének kellene tekintenünk. Létezik tehát bizonyos mellérendeltség a két szerv között, azonban viszonyuk kényes egyensúlyára éppen ezért különösen ügyelni kell.

Abban a helyzetben ugyanis, ha az országgyűlés döntő pozícióban van az alkotmánybíróság határozatait illetően, az alkotmánybíróság létjogosultsága legalábbis elviekben megkérdőjelezhető. Akkor azonban, ha az alkotmánybíróság a jogalkotás hatalmi ágának körébe eső egyes funkciókat úgy gyakorol, hogy a végső szót ő mondja ki, olyan közhatalmi jogosítványokkal rendelkezik, amelyek – bizonyos vonatkozásban – a legitim országgyűlés fölé helyezik őt. Ez lehet, hogy a normakontroll funkciójának, e funkciógyakorlás *hatékonyságának* szempontjából megkerülhetetlennek is nevezhető, azonban vitathatatlanul visszaélésekre adhat (és adott is) alkalmat. Platón kérdése továbbra is aktuális: *Ki őrzi az őrzőket?*

A kérdés megválaszolása ez esetben sem egyszerű. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy valamely társadalmi hatás nem pusztán *erős jogosítványok* (például vétó, vagy megsemmisítési jog) gyakorlásával érhető el. Nagy súlya lehet pusztán annak is, ha egy olyan tekintélyes állami szerv, mint az alkotmánybíróság *alkotmányos aggályait* fejezi ki valamely normával kapcsolatban. Kevés szó esik arról, hogy az Alkotmánybíróság intézményi elődjének (tehát nem jogelődjének) tekinthető, még 1984-ben létrehozott *Alkotmányjogi Tanács*²¹ a kormányrendeletek végrehajtását is felfüggeszthette, a magasabb szintű normák esetén pedig a kibocsátót észrevételeivel megkereste. Az egykori Alkotmányjogi Tanáccsal elsősorban nem az volt a baj, hogy *gyenge jogosítványai* lettek volna, hanem az, hogy a pártállam időszakában jogosítványait *nem gyakorolhatta függetlenül*, mérsékeltén aktív tevékenysége pedig nem kapott kellő *nyilvánosságot* az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya által irányított sajtóban.²²

Az mindenesetre talán könnyen belátható, hogy ha egy alkotmánybíróság nem a francia *Alkotmánytanácséhoz* (Conseil Constitutionnel) hasonló, viszonylag gyenge jogkörökkel²³ rendelkezik, célszerű markánsan körülhatárolni azokat a szempontokat és jogi lehetőségeket, amelyek alapján egy alkotmánybíróság távol kerül a kisértéstől, hogy a parlament jogkörébe tartozó, a jogpolitika irányainak meghatározására vonatkozó jogokat gyakoroljon. A magyar Alkotmánybíróság jogkörének jelenlegi – nem minden vitán felül álló – szabályozása mindenesetre alighanem inkább kielégíti ezt a kritériumot, mint az eredeti, 1989-es alkotmánybírósági törvény.

(III. Az alkotmánybíróság tevékenységének politikai relevanciája) Az alkotmánybíráskodás – függetlenül attól, hogy azt önálló, alkotmánybírósági szervezet, vagy (amint az USA-ban) a rendes bíróság valamely szerve végzi – szükségképpen rendelkezik politikai relevanciával, hiszen az alkotmánybíráskodás során született döntések jellemzően közjogi-politikai testületek (törvényhozás, kormány) által megalkotott normákról, azok sorsáról rendelkeznek. Az alkotmánybírósági tevékenységnek ez a természetes politikai relevanciája azonban koronként, országonként igencsak eltérő mértéket mutathat. A

szakirodalom külön tárgyalja az úgynevezett *aktivista* alkotmánybíráskodás-ítélkezés gyakorlatát, amelyhez szemléletes példákkal szolgált az amerikai Supreme Court. Ez az XX. század utolsó harmadában meghonosodott kifejezés egyaránt fedi mind az ún. *konzervatív*, mind pedig a *progresszív* aktivizmust. A társadalmi-politikai folyamatokat fékezni, illetve gyorsítani igyekvő aktivista gyakorlattal szemben az alkotmánybíráskodás „normál” ügymenete áll, ami jellemzően az alkotmány *szövegét* tekinti döntései elsődleges alapjának. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az aktivizmus nem egzakt fogalom, valamely ítéletnek, határozatnak az *aktivista*, vagy *nem aktivista* jellege igencsak vita tárgyát képezheti, és a minősítést nem utolsósorban az előzetes ideológiai-politikai meggyőződések döntenek el.

Sajátosan alakult ebből a szempontból a magyar alkotmánybíráskodás első évtizede, amely egyfelől fokozottan mutatta a politikai relevancia jelenségeit, másfelől úgy alakított ki egy *aktivista* gyakorlatot (vö. „láthatatlan Alkotmány”), hogy eközben gyakran *normapozitivistá* érvelés jellemezte. Az azonban bizonyos, a magyarországi rendszerváltozás módjára, a változások mértékére markáns módon nyomta rá a bélyegét az Alkotmánybíróság munkája. Az Alkotmánybíróságnak ugyanis közvetett módon abban is szerepe volt, hogy az első szabadon megválasztott Országgyűlés gyakorlatilag *nem kezdte* meg a munkáját a *parlamentáris demokráciák logikája* szerint, hanem ezt meg kellett hogy előzze a legnagyobb kormánypárt, a Magyar Demokrata Fórum és a legerősebb ellenzéki párt, a Szabad Demokraták Szövetségének nevezetes paktuma. Hogy a magyar Alkotmánybíróság korai munkásságának tényleges – az ideál-tipikusan szükségszerű mértéken túlmutató – politikai relevanciájáról képet kapjunk, érdemes felidézni az 1989 őszenek, 1990 tavaszának–nyarának eseményeit, tehát az Ellenzéki és Nemzeti Kerekasztal tárgyalások időszakát, az e tárgyalások nyomán született alkotmánymódosítást, és annak következményeit.

Viszonylag kevés szó esik arról a *közjogi helyzetről*, ami a paktumot – gyakorlatilag illegitim módon – szükségessé tette. Arról van ugyanis szó, hogy az ún. Nemzeti Kerekasztal tárgyalások lezárását követően a még pártállami Országgyűlés törvénybe iktatta mindazokat a közjogi változásokat, amelyek a polgári-demokratikus átalakuláshoz szükségesek voltak. E jogalkotási munka bizonyos új törvények – például választójogi törvény – elfogadását jelentette, nem kis részben pedig a kommunista Alkotmány módosítását.

A gépezetbe azonban porszem került, ami hosszú hónapokig, egészen a választásokig senkinek sem tűnt fel. Ám ez a porszem aprónak igencsak kevésbé nevezhető, hiszen ennek következtében a *parlamentáris kormányzás lehetősége vált kérdésessé*. 1989–90 tájékan minden, a politikával akárcsak felszínesen is foglalkozó ember derültségét váltotta ki a lengyel nemzeti kerekasztal tárgyaláson született „eredmény”, amelynek értelmében előre felosztották a parlamenti helyeket a regnáló kommunista hatalom és az ellenzék között. Függetlenül tehát a megtartandó választás végeredményétől. „Mi végre akkor a választás?” – kérdezte mindenki. Nem sejtve, hogy Magyarországon kifejezett megállapodás nélkül egy ehhez hasonló helyzet, a parlamentáris demokrácia logikája szerinti működés ellehetetlenülése várható.

1989. október 23-án Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke kikiáltotta a köztársaságot, és aznap hatályba léptek az Alkotmányt módosító rendelkezések²⁴ is. Az alkotmányjogi csapdát jelentő rendelkezésekkel együtt. A csapda két apró szabályból állt, amelyek noha szorosan összefüggtek egymással, a kodifikáció során azonban azok viszonylag távol kerültek egymástól. A módosított *Alkotmány 24. § (3)* bekezdése kimondta, hogy az alkotmányerejű törvények elfogadásához a képviselők kétharmadának szavazatára

van szükség. Ez a rendelkezés önmagában akár helyeselhető is volna. Alkotmányos gondolkodás mellett alappal feltételezhető, hogy alkotmányerejű törvényekkel olyan sarkalatos kérdések szabályozása fog történni, amelyeknek akár az Alkotmányban is helye lehet, másfelől helyeselhető, hogy ha az Alkotmány elfogadásához és módosításához kétharmad szükséges, akkor ugyan ezt a követelményt támasszuk az alkotmányerejű törvényekkel szemben is. A problémát azonban éppen az jelentette, hogy a módosított Alkotmány *taxatíve nem jelölte ki* azt a törvényhozási kört, amelyre vonatkozóan alkotmányerejű törvényeket kell alkotni. Ezzel szemben a módosított Alkotmány 8. § (2) bekezdése kimondta, hogy *alapvető jogokra és kötelezettségekre* vonatkozó szabályokat kizárólag *alkotmányerejű törvény* állapíthat meg. Mindkét rendelkezés egyaránt 1989. X. 23-tól 1990. VI. 24-ig volt hatályban. A köztársaság kikiáltásának napjától az MDF–SZDSZ-paktum nyomán végrehajtott alkotmánymódosításig, amely már *taxatíve* felsorolta az ún. kétharmados törvényeket.

A közjogi csapdának az önmagukban ártalmatlannak tűnő rendelkezéseken kívül volt egy harmadik komponense. Nevezetesen az *Alkotmánybíróság jogértelmezése*, amely – egyébként szövegszerűen összhangban az Alkotmány előírásaival – konkrét tartalommal töltötte ki az „alapvető jogok és kötelezettségek” fogalmait. Az Alkotmánybíróság 5/1990 (IV.9) AB számú határozatával 1990. március 14-én az ún. kamatadóról szóló jogszabályok²⁵ megsemmisítése kapcsán úgy foglalt állást, hogy *az adózási kérdések alapvető jogokat és kötelezettségeket érintenek*. A megsemmisített törvény és a végrehajtásra kiadott rendelet a lakáscélú kedvezményes állami kölcsönök vonatkozásában irányoztak elő kamatfizetést, mivel lényegesen megnőtt az infláció és az alapkamat a szerződéskor megállapított kamatmértékhez képest. Az Alkotmánybíróság indoklásában rámutatott: „*A módosított Alkotmány »Alapvető jogok és kötelezettségek« c. XII. fejezetében viszonylag kevés alapvető állampolgári kötelezést állapít meg. Ezek között szerepel az Alkotmány 70/I. § előírása, amely szerint »a Magyar Köztársaság minden állampolgára köteles jövedelmi és vagyoni viszonyainak megfelelően a közterhekhez hozzájárulni.«*”

Az Alkotmánybíróság a megsemmisített adótárgyú törvény vonatkozásában kiemelte továbbá: „*Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a törvény az Alkotmány 70/I. §-ában megfogalmazott, alapvető állampolgári kötelezésre vonatkozó szabályokat állapít meg. Ez a törvény ugyanis a közteherviselés jelentős, az állampolgárok széles körét érintő, s egyben eddig példa nélkül álló formáját vezette be. Mindezekre tekintettel a sérelmezett törvényt csak alkotmányerejű törvényként, az országgyűlési képviselők kétharmadának egyetértésével lehetett volna elfogadni. Az 1989. évi XLIX. törvényt az Országgyűlés az 1989. december 20-ai ülésén a 324 jelenlévő képviselőből 186 igen, 92 nem és 45 tartózkodott szavazattal fogadta el. Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a törvény meghozatala az Alkotmány 8. § (2) bekezdésében és a 24. § (3) bekezdésében foglaltakat megsértve alkotmányellenesen történt, mert a törvény az országgyűlési képviselők legalább kétharmadának egyetértése helyett, azaz a szükséges legkevesebb 252 szavazat helyett csupán 186 szavazatot kapott.*”

Az érvelés hibátlan, és önmagában, illetve logikailag éppúgy nem kifogásolható, mint az Alkotmány hivatkozott két rendelkezése (8. § (2) és 24. § (3) bekezdése), illetve ahogyan önmagában az sem, hogy az Alkotmány az arányos közteherviselést alapvető kötelezésként határozta meg. E rendelkezések egymással való *összefüggésükben* azonban valóban olyan helyzetet teremtettek, hogy egyszerű többséggel még egy költségvetési törvény sem volt elfogadható, hisz annak bevételi oldala az adótörvényeket óhatatlanul érinti.²⁶

Joggal merül fel több kérdés. Láttá, láthatta-e az Alkotmánybíróság döntésének, valamint az Alkotmány sajátos rendszert alkotó szabályainak következményét, nevezetesen

a többségi kormányzás lehetetlenségét? Feltette-e a kérdést az Alkotmánybíróság, hogy egy többségi parlamentáris kormányzást lehetővé nem tevő Alkotmány jogállami-e, és ez a helyzet hogyan egyeztethető össze az Alkotmány azon rendelkezésével (mely nem pusztán deklaráció), hogy a Magyar Köztársaság demokratikus jogállam? Következésképpen milyen Alkotmány és milyen fajta alkotmányosság őrzésének a feladatát látja el az Alkotmánybíróság? Nem utolsósorban, valóban a véletlenek szerencsétlen összjátékáról volt-e szó az alkotmánymódosítás esetében? Utóbbi kérdés a „lengyel modell” és a hatalomátmentési technikák itthon sem ismeretlen jelenségeinek fényében aligha teljesen indokolatlan.

Az első három inkább csupán költői kérdés, amelyek azonban talán segítenek leszámolni az illúzióval, hogy az Alkotmánybíróság első éveinek tevékenységét kizárólag az alkotmányosság kiépítésének, az alkotmányos értékek hazai megteremtésének tekintjük. Ha ugyanis az Alkotmánybíróság az *alkotmányos helyzetben rejlő anomáliát* – tudniillik a többségi demokrácia elvének negligálását – nem látta, úgy szakmai alkalmassága kérdőjelezhető meg. Ha azonban látta, és azt említésre méltónak nem tartotta, úgy jóhiszeműségéhez fér kétség.

Az alkotmánybírák egykori tudattartalmánál jobban vizsgálható az a kérdés, hogy vajon véletlenek szerencsétlen összjátékának tekinthető-e a kormányozhatatlanság kialakulása.²⁷ S noha erre a kérdésre sem tudunk egyértelmű, csupán valószínűségeket felmutató választ adni, mégis, ezek a valószínűségek megvilágítják, hogy ama három költői kérdésre mi lehet a válasz.

Az elmúlt években az 1989–90-es események három kulcsszereplője is megnyilatkozott a témában. Tölgyessy Péter éppúgy jelen volt az ellenzéki majd Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon, mint Sólyom László. Balsai István szerepe inkább a következmények hatékony elhárítása, az MDF–SZDSZ-paktum megkötésének idején volt fontos és jelentős. Tölgyessy egy 2011 októberében tartott konferencián a következőképpen beszélt az elrontott Alkotmányról: *„És még egy nagy alkotmányrevízió történt ’89 után, amit sok minden más ok miatt két praktikus ok tett szinte kötelezővé. Az egyik, az az igazság, de nem tudok mást mondani, de ez a valóság, egy nagyon súlyos kodifikációs hiba. Nevezetesen bekerült az Alkotmány elején egy utaló szabály, nem én írtam bele, én éppen szabadságon voltam, de utána nem vettem észre, hogy mi lesz a következménye, ami nevezetesen úgy szólt, hogy a kétharmados törvényekre egy tág kör volt, és benne volt, hogy az állampolgári kötelezettségekre is kétharmad vonatkozik. Most a választás két fordulója közt bekerült egy nagyon kényes jogi kérdés, a kamatadóról szóló jogi kérdés [...] És az Alkotmánybíróság azt mondta, hogy ő nem is foglalkozik a dolog meritumával, érdemével, hanem mivel nem kétharmaddal fogadták ezt el, megsemmisíti az egészet, mert az adótörvények kétharmadosak. Na most háborzongató élmény volt ezt olvasni, mert számomra azt jelentette már aznap, hogy Magyarországot nem lehet parlamentárisan kormányozni. Ez a többségi elv megkérdőjelezését jelentette. Volt közben egy nemzeti csúcs, még Németh Miklós hívott össze, és én már ott javasoltam, hogy még most a választás előtt egyezzzünk meg, hogy hogyan kell ezeket módosítani, hogy visszatérhessünk a parlamentarizmushoz. És volt egy másik dolog is, ami nagyon csúnya dolog volt...”*²⁸

Tölgyessy itt aztán áttér a köztársasági elnök közvetlen megválasztásának kérdésére, ami témánk szempontjából kevéssé bír jelentőséggel.²⁹ Tölgyessy egyébként rosszul emlékszik a kamatadóról szóló alkotmánybírói döntés időpontjára, az ugyanis nem a két választási forduló (1990. március 25. és április 8.) közé esett, hanem 1990. március 14-én volt, noha a Magyar Közlönyben³⁰ való közzétételére április 9-én, éppen a választás második fordulóját követő napon került sor. Nyilatkozatának lényegén mindez azonban

nem változtat. Tölgyessy „*nagyon súlyos kodifikációs hibának*” minősíti az országot kormányozhatatlanná tevő szabályrendszert. Ettől függetlenül sem ő, sem pedig pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége nem igyekezett kiküszöbölni a hibát, hanem a politika kökemény logikájának megfelelően a paktumban meghatározott árat kért a „hibás termék” kijavításáért. Sokáig úgy hírlett, hogy az ellenzéki stratégia részét képezte a sok kétharmados törvény, arra az esetre, ha az MSZMP utódpártja, az MSZP megnyerné a választásokat. Erről az interpretációról az MDF szemszögéből Balsai István így vélekedett: „*Olyan nagy félelemtől nem lehetett szó, mert az ellenzék, konkrétan az MDF jelöltjei minden időközi választást megnyertek 1989-ig. Egy kivételével, ott is maga a fórum engedte át a siker lehetőségét az SZDSZ-nek, jóindulatú gesztust gyakorolva. Az MSZP az 1990-es választáson is csupán két egyéni mandátumot nyert, az egyik a függetlenként induló Németh Miklós miniszterelnöké, a másik pedig Szűrös Mátyásé volt.*”³¹

Kevésbé valószínű tehát, hogy az ellenzék, különösen, hogy az MDF mint szervezet lett volna a „megrendelője” az öt kvázi béna kacsává tevő „kodifikációs hibának”. Itt jegyezzük meg egyúttal, hogy Tölgyessy terminológiája („kodifikációs hiba”) azt sugallja, hogy az inkriminált szabályok felbukkanására már a nemzeti kerekasztal tárgyalások végén vagy lezárulását követően, a parlamenti elfogadást közvetlenül megelőző szakaszban kerülhetett sor. Kérdés azonban, hogy miért utal arra, hogy a hibát nem vette észre, és mikor vehette volna észre? Amikor kerültek elő először az inkriminált szabályok. Balsai István erre így emlékezik. „*Még a pártállami időkben, azaz 1987-ben módosították az alkotmányt. Ennek értelmében az emberek életkörülményeit érintő kérdéseket kétharmados törvényekkel kell szabályozni. Ilyen módon például a költségvetési törvényhez is a képviselők kétharmados hozzájárulása kellett volna. Ezt a passzust az 1989-es módosításnál nem bántották, akkor azok a sarkalatos törvények kerültek reflektorfénybe, amelyek lehetővé tették a szabad választások kiírását, ilyen volt a választójogi törvény, a párttörvény s a köztársasági elnök kiválasztásának módja. Mondom, ez volt a fontos, a kétharmados jogszabályok ügye az EKA-n és a NEKA-n sem merült fel.*”³² Balsai ugyanebben a nyilatkozatában helyesen mutat rá a paktum közjogi elkerülhetetlenségére. Az alkotmányerejű törvények előkerülésének időpontja azonban máskor lehetett, hiszen az Alkotmány 8. § (2) bekezdése és 24. § (3) bekezdése 1989. október 23-tól 1990. június 24-ig volt hatályban. A nyilatkozatkor valószínűleg a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény emléke merülhetett fel.

A Nemzeti Kerekasztal Tárgyalások megkezdéséről 1989. június 10-én állapotodott meg egymással az MSZMP és az ellenzék. Némi előrehaladást követően az MSZMP magatartása megmerevedett, majd nyár végén ismét érdemi tárgyalások kezdődtek, hogy aztán 1989. szeptember 18-án sor kerüljön a megállapodás aláírására, melytől azonban az SZDSZ és a Fidesz távolmaradt. Továbbra is kérdés azonban, hogy mikor kerültek elő azok a normatervezetek, ha egyáltalán a Nemzeti Kerekasztal elé kerültek³³, amelyek a későbbi parlamentáris kormányzást lehetetlenítették. Sólyom László egy 2003-as nyilatkozatában így emlékszik erre: „*Az 1989-es szocialista alkotmánykoncepció vezette be az alkotmányerejű törvény fogalmát, az állam egyes alapintézményei szabályozásának részletezésére. Az alkotmányerejű törvény elfogadásához az összes képviselő kétharmadának szavazata kellett. Ilyen törvény szólt volna az alapvető jogok legfontosabb biztosítékairól és korlátozásuk módjáról is. A kerekasztal csak arról tárgyalt, mely intézmények részszabályai kerüljenek alkotmányerejű törvénybe – például a képviselők jogállása vagy az állami tulajdon. Döbbenetes, hogy az az előírás, amely szerint az alapvető jogokra vonatkozó szabályokat kizárólag alkotmányerejű törvény állapíthat meg, 1989. szeptember 4-től kezdve jelent meg munkanyagként szolgáló minisztériumi szövegtervezetekben, anélkül, hogy a változás a kerekasztal-tárgyalásokon szóba került*

volna. Pedig jószerivel nincs olyan területe az életnek, ami ne érintene alapjogot; vagyis e szabály alapján az ellenzék gyakorlatilag minden kérdésben vétőjogot kapott."³⁴

Sólyom nyilatkozatát a problematikus részek 1989. szeptember 4-i felbukkanásáról semmi sem cáfolja. A nyilatkozatból azonban nem derül ki, hogy a dátum pontos megjelölése pusztán emlékezetén, vagy korabeli iratokon, saját feljegyzésein nyugszik-e. Tölgyessy előadásából úgy tűnik továbbá, hogy a választójogi törvény és az Alkotmánynak választójoggal és a jogalkotással összefüggő módosítása mellett a tárgyalásokon csupán *mellékes* mozzanatként szerepelt az Alkotmánybíróság létrehozása. Tölgyessy így interpretálja az eseményeket: „*Mikor úgy kezdett felállni az egész [ti. az alkotmányos szabályozás – Sz. J.], akkor még egy intézményről kellett dönteni. Ez az Alkotmánybíróság volt. Látszott, hogy a pártállamiak már olyan nagyon nem akarják. Tulajdonképpen erről az ellenzék döntött, hogy legyen-e már Alkotmánybíróság. [...] Az alkotmány már védendőnek látszott. [...] És sikerült olyan személyi fölállításban megegyezni, ami alapján bele lehetett ebbe is egyezni.*”³⁵

Itt kérdésként merül fel, hogy ha az Alkotmánybíróságot nem a „pártállamiak” akarták, hanem arról az „ellenzék döntött”, akkor ki egyezett bele mibe? Tölgyessy előadásából ugyanis úgy tűnik, hogy az ellenzék, miután meg tudott állapotodni a „pártállamiakkal” a „személyi fölállításban”, tulajdonképpen beleegyezett saját indítványába. Sokkal valószínűbb lehet, hogy a dolog nagyjából úgy történt, ahogyan némi szarkasmussal Gavra Gábor és Miklósi Gábor a Magyar Narancsban összegzi a történeteket a nemzeti kerekasztal 15. évfordulóján: „*A fennmaradt közjogi kompromisszumok közül a legjelentősebbek egyike az alkotmánybíróság létrehozása, melyet (Pozsgay államfői fixációjához hasonló vehemenciával) Kilényi Géza igazságügyi miniszterhelyettes, későbbi alkotmánybíró szorgalmazott.*”³⁶

Az akkori kodifikációs munkában résztvevő Somogyvári István számos vonatkozásban jól dokumentált összefoglaló munkájából kitűnik, hogy – noha az Alkotmány felülvizsgálatát a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága egy 1988. május 31-én kelt állásfoglalásával maga szorgalmazta – jelentős kezdeményező szerep jutott az Igazságügyi Minisztérium apparátusának.³⁷ Az eseményeket egyébként nemzetközi történések is sürgették. Amint Somogyvári írja: „*A Lengyelországból Magyarországra is áttérjedő politikai változások, az ellenzéki szervezetek egyre erőteljesebb fellépése átalakította a korábbi forgatókönyvet. Március végén az MSZMP Politikai Bizottsága utasítást adott az igazságügy-miniszternek, hogy haladéktalanul készítsen törvényjavaslatot a köztársasági elnök intézményének bevezetéséről. A hivatalos indokolás úgy szólt, hogy a választások lebonyolítását és az új kormány megalakítását magában foglaló közjogi folyamat irányításához egy új, erős és legitim hatalmi tényező szükséges. Ez a közvetlenül választott köztársasági elnök.*”³⁸ A minisztériumi apparátus kezdeményezőkétségéről – ami egyébként érintette az Alkotmánybíróságra vonatkozó szabályozást is – Somogyvári a következőket írja: „*Az igazságügyi tárca elkészítette az Alkotmány módosításáról szóló törvénytervezetet. A kodifikátorok a feladat teljesítésekor túlmentek a megrendelésen, mert a köztársasági elnökre vonatkozó rendelkezések mellett már az új választások után folyamatosan ülésező parlamentre és az annak felelős kormányra vonatkozó szabályokat is beépítették a tervezetbe. E törvényjavaslattal egy időben készült el a minisztériumban a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló, valamint az Alkotmánybíróságról szóló törvénytervezet is.*”³⁹

Somogyvári összefoglalója szerint az ellenzék nem csak, hogy nem szorgalmazta az Alkotmánybíróság létrehozását, hanem azt – a köztársasági elnöki intézménnyel együtt – kifejezett gyanakvással szemlélte. Amint Somogyvári írja: „*Az I/I. munkabizottságban*

*a tárgyalások alapjául a kormány által a parlamenthez benyújtott alkotmánymódosító javaslat és Alkotmánybíróságról szóló törvényjavaslat szolgált. A tárgyalások nehezen indultak, mert az Ellenzéki Kerekasztal nem kívánta létrehozni a parlamenti választások előtt sem a köztársasági elnök, sem az Alkotmánybíróság intézményét. Mindkét javaslatban az MSZMP hatalma átmentésének szándékát látták. A kerekasztal-tárgyalások céljának a szabad parlamenti választások előfeltételeinek megteremtését, ennek keretében néhány ún. sarkalatos törvény (párttörvény, választójogi törvény, alkotmánymódosítás annak szocialista jellegének megszüntetése érdekében) megalkotását tartották.*⁴⁰

Hogy az Alkotmánybíróság felállításában végül sikerült megállapodni, azt Somogyvári – Tölgyessyhez hasonlóan – az újonnan kialakított Alkotmány „védendőnek tűnő” jellegével magyarázza. Mint írja: „A tárgyalások kölcsönös kompromisszumában kialakított alkotmánymódosítás végül a kényes jogállami igényeknek is megfelelt, ezért az Ellenzéki Kerekasztal elismerte: ez már alkotmánybírói védelemre érdemes alkotmány. Így nem volt akadálya az Alkotmánybíróságról szóló törvénytervezet elfogadásának sem, amelyet a tárgyalások utolsó hétfőjén, rohammunkában véglegesítettek a tárgyaló delegációk.”⁴¹ Noha a korábbi tervek és az 1989. évi I. törvény szerint az Alkotmánybíróság a törvények végrehajtását csupán felfüggeszthette volna, a Kerekasztal-tárgyalások nyomán kiformalódó Alkotmánynak immár emelt szintű védelme tűnt indokoltnak, hiszen amint az Alkotmánybíróságról Somogyvári írja: „A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon egyértelművé vált, hogy ezt a fontos alkotmányvédelmi intézményt az eredeti elgondolásokhoz képest némileg eltérő tartalommal kell létrehozni. Így a törvények tekintetében is meg kell, hogy illesse a megsemmisítés joga...”⁴²

Az országnak a többségi elv szerinti kormányzását ellehetetlenítő szabályok előkerüléséről Somogyvári nem ír igen alapos tanulmányában. E szabályokra csupán indirekt módon tér ki, azt követően, hogy rövid utalást tett az MDF koalíciós kényszerére. Mint írja: „Ebben a helyzetben az MDF miniszterelnök-jelöltje, Antall József tárgyalást kezdeményezett az SZDSZ-szel annak érdekében, hogy az ország kormányozhatósága biztosítva legyen.”⁴³ A kérdés azonban, hogy miért került sor olyan Alkotmány elfogadására, aminek alapján az ország parlamentárisan nem volt kormányozható, tehát még egy ötven százalékot bőven meghaladó koalíciós kormánytöbbség esetén sem.

Az Országgyűlés 1989 novemberében Kilényi Gézát, Sólyom Lászlót, Ádám Antalt, Zlinszky Jánost és Solt Pált megválasztotta alkotmánybíróknak. Tölgyessy nyilatkozatából kitűnik, hogy az Alkotmánybíróság kezdő személyi állománya megnyugtatónak tűnt ahhoz, hogy a testület felállításához az ellenzék hozzájáruljon. Hangsúlyozandó, hogy a „kodifikációs hiba” tényleges felelőseinek megnevezése ma már gyakorlatilag lehetetlen.⁴⁴

Amikor a korszak eseményeit kutatjuk, nehéz elvonatkoztatnunk attól a jól ismert ténytől, hogy 1989-ben még mindent behálózott – így a minisztériumokat is behálózta – a titkosszolgálatok tevékenysége.⁴⁵ Somogyvári többször idézett összefoglalásából arról is tudunk, hogy az MSZMP Politikai Bizottságának álláspontja szerint „a választások lebonyolítását és az új kormány megalakítását magában foglaló közjogi folyamat irányításához egy új, erős és legitim hatalmi tényező szükséges.” Ez – az eredeti elképzelés szerint – a közvetlenül választott köztársasági elnök lett volna. Ez a lehetőség – mint ismeretes – meghiúsult. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a változások idején itthon, és a többi ún. szocialista országban igencsak aktívák voltak a jól kiépített helyi kapcsolatrendszerrel rendelkező külföldi – keleti és nyugati – szolgálatok is. Az első szabadon választott Országgyűlés által felállított kormányval szembeni nemzetközi bizalmatlanság (amit jól érezhetővé tett a tőkekivonás és több hasonló gazdasági lépés), nem utolsósorban pedig 1990 őszén történt, „taxisblokádnak” nevezett, erősen puccskísérletnek

tűnő akció⁴⁶ képet adhat arról, hogy nem jelentéktelen hazai és külföldi erők voltak érdekelték a békés és valóban demokratikus, *parlamentáris* átmenet megzavarásában. Hogy a korabeli szereplők közül ki miről tudott, e tekintetben alapvetően az érintettek nyilatkozataira vagyunk kénytelenek hagyatkozni. A közjogi bomba mindenesetre létrejött és robbant, függetlenül attól, hogy azt létrehozták-e, vagy merőben véletlenül állt-e elő. Az is nyilvánvaló, hogy a működését 1990 januárjában megkezdő Alkotmánybíróság hallgatott abban a kérdésben, hogy a parlamentáris rendszert veszély fenyegeti.

2010 novemberében megszólalt a demokráciát a második Orbán-kormány tevékenységétől féltő egykori miniszterhelyettes és volt alkotmánybíró, Kilényi Géza is. Saját szerepét illetően az újságíróknak a következőket mondta: *„Nézzék, Kulcsár Kálmán 1988 júliusában bízott meg – többedmagammal együtt – azzal, hogy terjesszük a kormány elé az alkotmány felülvizsgálatának koncepcióját. Nekem az országgyűlés, az elnöki tanács és az akkor még nem létező alkotmánybíróság jutott. Két hónap múlva ott volt a koncepció, amelynek lényege: az önkény intézményes kizárása érdekében nincs más lehetőség, mint a fékek és egyensúlyok rendszerének kialakítása.”*⁴⁷ Az ország parlamentáris kormányzását lehetetlenné tevő, „nagyon súlyos kodifikációs hibá”-ról Kilényi az interjúban nem beszélt. A második Orbán-kormány tevékenységével kapcsolatban azonban leszögezte azt, ami talán jobban illik történelmi félmúltunk más történéseire: *„A magyarok többsége észre sem veszi, hogy átvérték.”*⁴⁸

(IV. Az Alkotmánybíróság mint szakmai-szakpolitikai szerv (nyilvánosság – proaktivitás)) Az előbbiekből látható, hogy a magyar Alkotmánybíróság – bár nem függetlenül a nyugati előképek inspiráló hatásától – alapvetően a pártállam Igazságügyi Minisztériumának szorgalmazására jött létre,⁴⁹ mégpedig az 1984. évi I. törvénnyel létrehozott *Alkotmányjogi Tanács* feladatainak sajátos folytatójaként. Az Alkotmányjogi Tanács jogköre természetesen lényegesen szűkebb volt, mint a későbbi, az 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított Alkotmány alapján *ténylegesen* felállított Alkotmánybíróságé. Az Alkotmányjogi Tanácsról szóló 1984. évi I. törvény 18. §-a szerint ugyanis *„Ha az Alkotmányjogi Tanács a jogszabály, illetőleg a jogi iránymutatás alkotmányellenességét állapítja meg – a 20. § esetét kivéve –, a következőképpen határoz: a) az alkotmányellenesség megszüntetése végett – határidő megjelölésével – a jogszabályt, illetőleg jogi iránymutatást kibocsátó szervhez fordul, b) felfüggesztheti – az Országgyűlés és az Elnöki Tanács által alkotott jogszabály, valamint a Legfelsőbb Bíróság irányelve és elvi döntése kivételével – a jogszabály, illetőleg a jogi iránymutatás alkotmányellenes rendelkezésének végrehajtását; a felfüggesztett rendelkezést újabb intézkedésig nem lehet alkalmazni, c) a felfüggesztésről szóló határozatát közzéteszi a Magyar Közlönyben, illetőleg abban a hivatalos lapban, amelyben a felfüggesztett rendelkezést tartalmazó jogszabályt kihirdették, vagy jogi iránymutatást közzétették.”* A törvény 20. §-a egyébként azt mondta ki, hogy *„Ha az Alkotmányjogi Tanács az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács által alkotott jogszabályt tartja alkotmányellenesnek, az erről szóló véleményét tartalmazó határozatot a megfelelő intézkedés végett megküldi az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács elnökének.”*

Még kifejezőbben fogalmazzunk akkor, ha nem azt mondjuk, hogy az Alkotmányjogi Tanács jogkörei voltak szűkebbek az Alkotmánybíróság hatásköreihez képest, hanem ha azt, hogy az 1989. évi XXXI. törvénnyel történt alkotmánymódosítással és magával az Alkotmánybíróságról szóló törvénnyel *mérhetetlenül megnövelték* az Alkotmányjogi Tanács jogköreit, és az intézményt új név alatt *„megszüntetve megőrizték”*. Persze a helyzet még ennél is bonyolultabb volt. Mert az Országgyűlés még 1989. január 10-én

– miközben érintetlenül hagyta az 1984-ben létrehozott, ám gyakorlatilag tevékenységet alig folytató Alkotmányjogi Tanácsot – az 1989. évi I. törvénnyel módosította az Alkotmányt, és az Alkotmányjogi Tanácsnál némileg erősebb jogkörrel (lásd pl. a *törvények végrehajtásának felfüggesztési jogát*), ám az Alkotmányjogi Tanács létevel *párhuzamosan* létrehozta az Alkotmánybíróságot, mint *szervtípust*. Az Alkotmányjogi Tanácsot aztán a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások nyomán született 1989. évi XXXI. törvény szüntette meg, egyúttal tovább bővítette az Alkotmánybíróság szervtípusának jogkörét. A *ténylegesen* létrejövő Alkotmánybíróság már e jóval kibővített, a törvények megsemmisítését is magában foglaló jogkörrel rendelkezett.

Az újjáalakítás természetesen lehetőséget adott arra, hogy a politika akkori és későbbi szereplői alkuk tárgyává tegyék az új intézmény személyi összetételét. Nem utolsó sorban pedig – a fékek és ellensúlyok rendszerének hagyományos modelljétől idegen szervtípussal – hathatós fékét teremtették meg a politika későbbi esetleges „kilengéseinek”. A valódi problémát azonban az jelentette, hogy a „kilengés” megállapítására az Alkotmánybíróságot – nem pusztán a *szervtípust*, hanem *magát a konkrét és működni kezdő intézményt* is – még a pártállami Országgyűlés hozta létre, az első és alapvető személyi döntéseket az hozta meg. Hogy e döntéseket az Nemzeti Kerekasztal kebelében lefolytatott egyeztetések előzték meg, keveset változtat a lényegen. Sőt, amint Bán Tamás tanulmánya⁵⁰ alapján Jakab Dénes Barna az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény garanciális szabályainak sajátos alkalmazásával kapcsolatban megjegyzi: „*Szintén a bírák a választásukat megelőző négy évben nem lehettek párt- vagy kormánytagok, vagy alkalmazottjai a pártoknak, nem viselhettek vezető államigazgatási tisztséget, ám ez utóbbi rendelkezéseket a Kerekasztal-tárgyalások döntésére, az MSZMP kérésére az első tíz bíró esetében nem alkalmazták.*”⁵¹

Nem sok szakmai, elméleti vagy épp gyakorlati érv szólt amellett, hogy az Alkotmánybíróság már a demokratikusan megválasztott Országgyűlés megalakulása előtt felálljon és megkezdje munkáját. Az egyetlen gyakorlati érv – melynek akkori tényleges megléte az Alkotmánybíróság vonatkozásában nem bizonyítható – egyedül az lehetett, hogy az új intézmény örködjön az *elrontott Alkotmány* rendelkezéseinek maradéktalan betartásán. Ez azonban mindenképpen politikai és nem jogi természetű érv lett volna. Arról azonban a közvetlenül megválasztandó köztársasági elnök vonatkozásában tudunk Somogyvári István munkájából, hogy az MSZMP Politikai Bizottságának koncepciója szerint „*a választások lebonyolítását és az új kormány megalakítását magában foglaló közjogi folyamat irányításához egy új, erős és legitim hatalmi tényező*”-re volt szükség. Az Alkotmánybíróság mindazonáltal működésének kezdeti szakaszában erősen politikai vonatkozású tevékenységet fejtett ki; gyakorta egy „láthatatlan Alkotmány”-t szem előtt tartva *jogpolitikai* kérdésekben is *aktívan* állást foglalt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy „*mint új, erős és legitim hatalmi tényező*” jelentős szerepet viselt a „*közjogi folyamat irányítás*”-ában. Egyéb fontos tevékenysége mellett a parlamentáris kormányzás lehetetlenségét éppen az országgyűlési választások idején tette nyilvánvalóvá, mégpedig egy népszerű – az Alkotmánybíróság társadalmi elfogadottságát növelő – döntésével, a kamatadóról szóló jogszabályok megsemmisítésével.

Más helyen⁵² bőven kifejtettük, hogy a kommunizmus időszakában elkövetett bűnök elévülésének nyugvásáról szóló törvény megsemmisítése kapcsán a testület tökéletesen figyelmen kívül hagyta a „*senki a saját felróható magatartására előnyök szerzésére nem hivatkozhat*” elvét. Nem vette tehát figyelembe, hogy a bűnösök az elnyomó rendszer fenntartásában való közreműködésükkel maguk járultak hozzá, hogy az elévülési időn belül felelősségre vonásukra nem kerülhetett sor. Ugyanitt kifejtettük, hogy az

Alkotmánybíróság évekkal később maga is elismerte, hogy az alapvető jogelvek nem jogág-specifikusak, tehát például egy alapvető, morális tartalommal rendelkező, ám eredetét tekintve a polgári jogból származó jogelv alkalmazandó akár a közigazgatási jog, akár a büntetőjog viszonyaiban.⁵³

Az Alkotmánybíróság a parlamentáris kormányzás lehetetlenségéről való kezdeti hallgatásával, e lehetetlenségről éppen a választások idején tett indirekt nyilatkozatával éppúgy letért a tisztán szakmai munka terepéről, mint azzal, hogy alapvető jogelveket hagyott figyelmen kívül bizonyos döntései során. Ezzel tulajdonképpen szükségképp tévedt a jog területéről a tiszta politikum, és az ahhoz tartozó jogpolitika terepébe. Gyakorlatilag vindikálta magának a *jogpolitika irányainak meghatározását*, ami azonban az Országgyűlés és a kormányzat feladata. Gyakorta ítéletet mondott bizonyos jogalkotási termékekről, de a legkevésbé sem adott támpontot ahhoz, hogy az elérni kívánt – legtöbbször alkotmányos – jogalkotói cél álláspontja szerint milyen alkotmányos eszközökkel, jogtechnikákkal érhető el. Az Alkotmánybíróság szakpolitikai tevékenysége ugyanis nem abban áll, hogy saját „alkotmányos ideálját”, ideális jogpolitikáját (esetleg a „láthatatlan Alkotmányt”) kéri számon a jogalkotásban alakot öltő jogpolitikán, hanem – többek között – abban, hogy ezt a jogpolitikát összeméri az alkotmányos szabályok által adott keretekkel és értékekkel. Az Alkotmánybíróság *szakpolitikai* munkája nem azt jelenti tehát, hogy *jogpolitikát határoz meg*, hanem abban, hogy a *tevékenysége kapcsolódik* a szakpolitikához, nevezetesen a jogpolitikához. Az Alkotmánybíróság szakpolitikai tevékenysége így *szakpolitikához kapcsolódó*, és nem *szakpolitikát meghatározó* tevékenység.

Merőben helytelen egyúttal megtagadni a kommunikációt a jogalkotás egyéb szereplőivel arra hivatkozással, hogy az előzetes konzultációk a későbbi döntések prejudikálását, Uram bocsá' befolyásolását jelentik, illetve eredményezhetik. Ha az Alkotmánybíróság szakmai feladatainak magaslatán áll, egy esetleges konzultáción elhangzottak aligha téríthetik el megalapozott álláspontjától. Az elvárható együttműködés más állami szervekkel, a szükséges tájékoztatások megadása e szervek részére még akkor is terhelné az Alkotmánybíróságot, ha önálló hatalmi ágat képviselne. Ha azonban a jogalkotás egy sajátos szervtípusának tekintjük, mint ahogyan a korábban mondtak szerint talán tekinthetjük, akkor még inkább elvárható, hogy az Alkotmánybíróság a jogalkotás többi szereplője felé proaktív módon jelezze mindazokat az alkotmányos és jogi-szakmai nehézségeket, amelyek az állam működése szempontjából jelentősek lehetnek.

A *transzparencia* és a *befolyásmentes működés* biztosítása érdekében pedig az Alkotmánybíróságnak alighanem törekednie kellene arra, hogy szakmai álláspontját a lehető legszélesebb *nyilvánosság* előtt fejtse ki. Ez távolról sem jelenti az Alkotmánybíróság és a kormányzat illetve az Országgyűlés közötti „üzengetést”, nyilatkozatháborút. Legfeljebb rövid, adott esetben a jogtechnikai lehetőségekről szóló tájékoztatások, elvi állásfoglalások megadását. Ha ezeket az iránymutatásokat a jogalkotó elfogadja, számos esetben megelőzhető lehet az utólagos normakontroll lefolytatása. Természetesen az is kívánatos, hogy az előzetes normakontroll lehetőségével a jogalkotók éljenek, affinitást mutassanak az Alkotmánybíróság szakmai álláspontja iránt. Egy ilyen gyakorlat, amelyben a jogalkotás szereplői egymás *partnereiként*, és nem egy pókerjátzsma résztvevőiként szerepelnek, alighanem nagyban elősegítheti azt is, hogy az érdeklődő közvélemény, a politikai társadalom mind szélesebb rétege pontosabb képet kapjon egyes jogalkotási és alkotmánybíróági döntések szakmai okairól. Nem utolsó sorban egy ilyen gyakorlat, és annak nyomán a döntések társadalom általi nagyobb elfogadottsága növelheti egyúttal a jog hatékonyságát is.⁵⁴

JEGYZETEK

- * Köszönetet mondok dr. Balsai Istvánnak, dr. Kónya Imrének, dr. Kulin Ferencnek és dr. Sándorfi Györgynek „Az alkotmánybíróság tevékenységének politikai relevanciája” c. fejezet történeti kitekintéséhez nyújtott felbecsülhetetlen segítségükért. Tanácsaikkal, információikkal nagyban előmozdították néhány pontatlanság kiküszöbölését.
- 1 Stipta István: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): Általános jogtörténet I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 33–41. 40.
 - 2 John Walter Jones.: The Law and the Legal Theory of the Greeks. Aalen. Scientia Verlag. 1956/1977. 32sk.
 - 3 Nagy Lászlóné: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Horváth Pál (szerk.): Egyetemes állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 38–54. 47.
 - 4 Stipta: i. m. 40.
 - 5 Mauro Cappelletti – William Cohen: Az alkotmánybíraskodás története és jelenkori elterjedése. In Paczolay Péter (szerk.): Alkotmánybíraskodás, alkotmányértelmezés. Jogfilozófiák 1995. Budapest. 42–52. 43–44. A mű eredeti címe és megjelenése: The history and contemporary expansion of judicial review; in Comparative Constitutional Law. Bobbs-Merill, Indianapolis, 1979. 3–16.
 - 6 Mauro Cappelletti – William Cohen: i. m. 44.
 - 7 Uo.
 - 8 Mauro Cappelletti – William Cohen: Az alkotmánybíraskodás története és jelenkori elterjedése. In Paczolay Péter (szerk.): Alkotmánybíraskodás, alkotmányértelmezés. Jogfilozófiák 1995. Budapest. 42–52. 48–49. A mű eredeti címe és megjelenése: The history and contemporary expansion of judicial review; in Comparative Constitutional Law. Bobbs-Merill, Indianapolis, 1979. 3–16.
 - 9 Lásd ugyanott 50.
 - 10 Klaus von Beyme: Alkotmánybíraskodás. In Paczolay Péter (szerk.): Alkotmánybíraskodás, alkotmányértelmezés. Jogfilozófiák 1995. Budapest. 117–127. 118. A mű eredeti címe és megjelenése: Judicial review. In: America as a model. The impact of American democracy in the world. St. Martin's Press, New York, 1987. 85–109.
 - 11 Louis Favoreu: Az alkotmánybíróságok. In Paczolay Péter (szerk.): Alkotmánybíraskodás, alkotmányértelmezés. Jogfilozófiák 1995. Budapest. 53–116. 70. A mű eredeti címe és megjelenése: Les Cours Constitutionnelles. Paris. Presses Universitaires de France, 1992. (2. ed.) 1–105.
 - 12 Amint Karácsony András megjegyzi: „A konzervatív forradalom eszmévilágával érintkező Carl Schmitt volt az egyetlen, aki ebből a szellemi körből Hitler hatalomra jutását követően azonnal a nemzetiszocializmus híve lett. 1933–1936 között számos beszédben és cikkben fejezte ki feltétlen odaadását az új rezsim iránt, többek között az 1934-es A Führer oltalmazza a jogot című írásában.” Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. In Karácsony András: Mozaikok, Politika – Értelmiség – Konzervativizmus. Attraktor, Máriabesnyő, 2014. 220–254. 244. A hivatkozott 1934-es Schmitt-cikk magyarul is olvasható: Carl Schmitt: A Führer oltalmazza a jogot. In Carl Schmitt: A politika fogalma (ford. Cs. Kiss Lajos). Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2002. 227–230.
 - 13 Adolf Hitler: Asztali beszélgetések. Monológok a vezérkari főhadiszálláson 1941–1944. Közreadta Werner Joachim. Ármádia Kiadó, Budapest, 1999. 133. (1941. november 16-ai monológ.)
 - 14 Jakab Dénes Barna: Az alkotmánybíróság helye a hatalommegosztás rendszerében. A magyar Alkotmánybíróság az európai modellek tükrében. Jogelméleti Szemle 2003. 2. <http://jesz.ajk.elte.hu/jakabd14.html>
 - 15 Gyórfi Tamás: Az Alkotmánybíróság politikai szerepe. Politikatudományi Szemle, 1996/4. szám. 76.; Szabó József: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?” Avagy a rendszerváltás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. PoLisz 2010. tavasz 127. 3–16. A tanulmány ekkor csupán napvilágot látott, azonban megírására közel két évtizeddel korábban, 1991-ben, nem sokkal a szerző halála előtt került sor. Szabó a kommunista hatalomátmentés egyik fontos esz-közének látta a testületet, amely mindenféle valós legitimitáció nélkül gyakorolt kontrollt a szabadon választott Országgyűlés döntései felett. Ezek a felvetések még akkor is elgondolkodtatóak, ha tudjuk jól, az Alkotmánybíróság mentette meg az országot a Bokros-csomag legbrutálisabb rendelkezéseitől, vagy (már más személyi összetételben) az arányos közteherviselés elvének ellentmondó tartalommal megalkotott vagyon-, illetve ingatlanadóktól. Amiként – az ún. négyigenes népszavazás nyomán – a köztársasági elnök megválasztásával is bevárta az ország az új parlament megalakulását, ugyanígy kívánatos lett volna, hogy az első alkotmánybíráknak is az új törvényhozás kölcsönözzen vitathatatlan legitimitációt.
 - 16 Solomon E. Asch.: Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. Psychological Monographs: General and Applied 70 (9), Whole 416, 1–70.; Stanley Milgram: Obedience to Authority: An Experimental View. Harper and Row. New York. 1974.

- 17 Az alkotmányossági vizsgálat nyomán megtehető norma-megsemmisítést sem tekinthetjük kizárólag az alkotmánybíróásra jellemző funkciónak és jogkörnek, ugyanis az országgyűlés maga is hatályon kívül helyezhet bizonyos normákat, és rendelkezhet a norma-megalkotástól a hatályon kívül helyezésig terjedő időszak jogviszonyairól, azok esetleges felszámolásáról, az in integrum restitutio érvényesítéséről. Legfeljebb jogtechnikai és terminológiai különbség állapítható meg tehát az országgyűlés és az alkotmánybíróság bizonyos cselekményei között, de semmi esetre sem lényegi.
- 18 Vö. Cservák Csaba: A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása. Jogelméleti Szemle 2002/1. http://jesz.ajk.elte.hu/cservak9.html#_ftn1
- 19 Jean Bodin: Az államról. Gondolat, Budapest, 1987. Lásd különösen a Harmadik állományt.
- 20 Vö. Maurice John Crawley Vile: Constitutionalism and the Separation of Powers. Oxford, Clarendon Press, 1967. 12–14.
- 21 Lásd az Alkotmányjogi Tanácsról szóló 1984. évi I. törvényt.
- 22 Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. Médiakutató 2009. ősz http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar
- 23 Vö. Alec Stone: The Birth of Judicial Politics In France. The Constitutional Council in Comparative Perspective. New-York, Oxford, Oxford Univ. Press, 1992; Vörös Imre: Csoportkép Laokoóonnal. A magyar jogrendszer és az alkotmánybíráskodás vívódása az európai joggal. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet – hvgorac. Budapest, 2012. 54–56.
- 24 Ezeket a 1989. évi XXXI. törvénnyel hirdették ki.
- 25 Az 1990. évi adófizetésről szóló 1989. évi XLIX tv. és a végrehajtására kiadott 40/1990 (III. 6.) MT rendelettel módosított, a lakáscélú kölcsönök utáni 1990. évi adófizetési kötelezettséggel kapcsolatos jövedelemigazolásról szóló 4/1990 (I. 18.) MT rendelet.
- 26 Vörös Imre a második Orbán-kormány vonatkozásában veti fel, hogy intézkedései nem egyenként, hanem egymással való összefüggésükben támadják, szüntetik meg a demokráciát. (Lásd Vörös Imre: Grosschmid – reloaded. Tudósítás a jogállamiság határvidékeiről. 2012/3. 118–136 <http://jesz.ajk.elte.hu/voros51.pdf>) Magam Vörös következtetéseivel vitakoztam, ám annak lehetőségét választékomban nem zártam ki, hogy a demokrácia ellen létezhet olyan támadás, amely egymástól látszólag független, de egymással aktív kapcsolatba lépő szabályokkal teremt antidemokratikus helyzetet. Írásomban arra is utaltam, hogy a bontakozó demokrácia elleni első, jelentős támadást – akarva vagy akaratlanul – az éppen 1989 őszének alkotmánymódosítása jelentette. (Szmodis Jenő: Alkotmány és alkotmányosság
- Veszélyek és lehetőségek a közjogi rendszer átalakulása körül. Jogelméleti Szemle 2012/3. 157–180. <http://jesz.ajk.elte.hu/szmodis51.pdf>)
- 27 Pontosan fogalmazott Kónyáné Kutrucz Katalin egyik előadásában: „Az Alkotmány módosítása valóban megfelelő volt arra, hogy a tárgyalások eredményeként megalkotott többi törvénnyel együtt megeremtsa a szabad választás feltételeit. Arra azonban, hogy a választások után az országot kormányozni is lehessen részben sok volt a módosítás részben pedig kevés.” (Kónyáné Kutrucz Katalin: Az 1990. évi országgyűlés létrejöttének közjogi keretei. Előadás a VERITAS Történetkutató Intézet és az Országgyűlés Hivatala által rendezett, az 1990-ben szabadon megválasztott Országgyűlés megalakulásának 25. évfordulója alkalmából, az Országház, Felsőházi termében, 2015. május 6-án tartott emlékkonferencián. Kézirat. (5. oldal) Az előadás szövegének rendelkezésre bocsátásáért Kónyáné Kutrucz Katalinnak köszönetet mondom.)
- 28 Tölgyessy Péter: Az alkotmányosság helyreállítása Magyarországon – előadás a Történelemtanárok Egylete által szervezett, Alkotmány és történelem c., 2011. október 8-án a Kossuth Klubban tartott konferencián <https://www.youtube.com/watch?v=eYQEaZiqP0> A 46 perc 36 másodperces felvételnek a 32:33-tól kezdődő része.
- 29 Amint az akkori kodifikációban résztvevő Somogyvári István írja: „A Nemzeti Kerekasztal-tárgyaláson született megállapodásnak megfelelően azonban a törvény úgy rendelkezett, hogy ha az alkotmánymódosítással visszaállított köztársasági elnöki tisztség betöltésére az új Országgyűlés megválasztása előtt kerül sor, akkor a köztársasági elnököt közvetlenül választják meg.” „A záró megállapodást alá nem író SZDSZ és Fidesz népszavazást kezdeményezett annak érdekében, hogy ne kerüljön sor az államfő megválasztására a szabad parlamenti választások előtt. A november 26-án lezajlott népszavazás mintegy 6 ezer szavatzkülönbséggel a népszavazást kezdeményezők győelmét hozta. A köztársasági elnök megválasztásának időpontjáról tartott népszavazás szoros eredményét sokan úgy értelmezték, hogy a választópolgárok többsége valójában a közvetlen elnökválasztást szeretné. Erre hivatkozva két országgyűlési képviselő – a kormány támogatásával – kezdeményezte az Alkotmány módosítását és a közvetlen államfőválasztás általános szabállyá tételét. A március 1-jén elfogadott 1990. évi XVI. törvény tehát elsősorban a köztársasági elnökre vonatkozó szabályozást változtatta meg.” Lásd Somogyvári István: Magyar alkotmányozás 1988–2008. [web:] http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp20/1-02_somogyvari.html
- 30 Magyar Közlöny 1990. évi 32. szám.
- 31 A kormányzashoz paktumot kellett kötnie a győztesnek.

- [http://magyarnarancs.hu/belpol/miert_kellene_mindenaron_konszenzus_solyom_laszlo_az_alkotmanybirosag_első_elnöke-63823](http://magyarhirlap.hu/cikk/23592/A_kormanyzashoz_paktumot_kellett_kotnie_a_gyoztesnek; Balsai István korábbi nyilatkozatával kapcsolatban a következő pontosítást tette meg hozzá-
m intézett, 2015. szeptember 13-án kelt szíves e-mail üzenetében: „...amikor arról nyilatkozom, hogy az MDF jelöltjei minden időközi választást megnyertek »1989-ig« ez helyesen »1990-ig« lenne, mivel 1989-ben zajlottak az időközi választások, korábbira nem emlékszem.” Ugyanitt a következőket jegyzi meg a kétharmados törvények vonatkozásában: „Visszatérve a 2/3-os ún. alkotmányos törvények körére, ezeknek megjelölése a paktumnak nevezett MDF-SZDSZ megállapodás időpontjában, vagyis 1990 május 2-a előtti napokban megtörtént, természetesen »csak« politikai értelemben, egy jóváhagyásra csak az új egy keretében került sor. Tehát nem feledékenységéből maradtak ki a Kerekasztal tárgyalások eseményei közül, hanem azért, mert az EKA célja kifejezetten a szabad választásokhoz szükséges jogszabályok megalkotása volt. Az alkotmányos törvények körének pontos meghatározása az új egy feladata volt, mintegy az alkotmányos rendszerváltozás további fejezeteként. Az utolsó pártállami egy legítimációja ehhez nem volt meg.” (ogy: Országgyűlés; EKA: Ellenzéki Kerekasztal – Sz. J.)</p>
<p>32 Lásd ugyanott.</p>
<p>33 Dr. Kónya Imre szíves tájékoztatása szerint a Nemzeti Kerekasztal-megállapodásnak mellékletét képezték a jogszabály-módosítások tervezetei, és gyakorlatilag kizártnak tekinthető, hogy a problematikus részek fizikailag ne kerültek volna a Kerekasztal elé.</p>
<p>34 „Miért kellene mindenáron konszenzus?” (Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnöke) Bundula István interjúja Sólyom Lászlóval. Magyar Narancs, 2003/51. (12. 18.) [web:] <a href=)
- 35 Tölgyessy Péter: Az alkotmányosság helyreállítása Magyarországon – előadás a Történelemtanárok Egylete által szervezett, Alkotmány és történelem c., 2011. október 8-án a Kossuth Klubban tartott a konferencián <https://www.youtube.com/watch?v=eYQEAqziP0>
- 36 Gavra Gábor – Miklósi Gábor: A Nemzeti Kerekasztal-megállapodás 15. évfordulója: Született szeptember 18-án. Magyar Narancs 2004/39. (09. 23.) http://magyarnarancs.hu/belpol/a_nemzeti_kerekasztal-megallapodas_15_evforduloja_szuletett_szeptember_18-an-53850
- 37 Amint Somogyvári írja: „Az MSZMP Politikai Bizottsága 1988. május 31-én fogadott el állásfoglalást az Alkotmány felülvizsgálatáról, és kérte fel a kormányt az előkészítő munkák megkezdésére, megszervezésére. Ennek közvetlen politikai előzménye az 1988. május 20–22-én tartott pártérte-
keztet volt, amelyen a Kádár János által vezetett régi gárdát leváltotta a Grósz Károly vezette középnemzedék. Újra hatalmi pozícióba került, államminiszter lett a reformszárny két markáns egyénisége, Pozsgay Imre és Nyers Rezső. Néhány héttel később Kulcsár Kálmán akadémikust választották igazságügy-miniszterré, aki határozott elképzelésekkel rendelkezett az új alkotmány tartalmát illetően. 1988. júliusában a kormány határozatot fogadott el az Alkotmány felülvizsgálatának ütemtervéről és szakmai szervezeti kereteiről [2022/1988. (HT. 7.) MT-határozat]. A kormányhatározat szerint a párt irányításával, az Igazságügyi Minisztérium szakmai előkészítésével ki kell dolgozni előbb az Alkotmány korszerűsítésének koncepcióját, majd az alaptörvény szövegtervezetét, és a Központi Bizottság, valamint az Országgyűlés alkotmány-előkészítő bizottsága által meg tárgyalta anyagok kerülhetnek a kormány, majd az Országgyűlés elé.” Lásd Somogyvári i. m., ugyanott.
- 38 Somogyvári i. m., uo.
- 39 Uo.
- 40 Uo.
- 41 Uo.
- 42 Uo.
- 43 Uo.
- 44 Bizalmas közlés szerint volt olyan személy, aki a kodifikációs gondatlanságban való felelősségét egy négy szemközti beszélgetésben elismerte. Később különböző kormányok idején töltött be felelős beosztást.
- 45 Kónyané Kutrucz Katalin a már hivatkozott előadásában utalt az 1989. február 14-én, a Belügyminisztériumban az állambiztonsági miniszterhelyettesi értekezleten elhangzottakra. Pallagi Ferenc miniszterhelyettes a következőket mondta: „Ezért nagyobb figyelemmel kell kísérni az alternatív szerveződések, keresni kell tevékenységükben azokat a kompromittálásra alkalmas vonásokat, melyek felhasználhatók bomlasztásukra, lejáratásukra.” Ezzel kapcsolatban a következő feladatot határozta meg: „a megyei pártbizottságnak kérés nélkül is minden információt azonnal biztosítani kell, hogy a párt előtt az ellenséges tervek, szándékok időben ismertek legyenek.” Kónyané Kutrucz Katalin: Az 1990. évi országgyűlés létrejöttének közjogi keretei. Kézirat. (2. oldal.)
- 46 Ennek értékszociológiai oldalának vonatkozásairól l. Varga Károly: Értékek fénykörében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. Lásd különösen 46–50. Az ún. taxisblokárd előzményeiről érdekes adatokkal szolgál Kulin Ferenc készülő könyvében. Mint írja: „A washingtoni látogatást előkészítő külpolitikai tanácsadó hívja fel Antall József figyelmét: »Fontos, hogy az Egyesült Államok kormánya tisztán lássa, hogy a magyar kormány nem szándékozik az olaj belső piaci árát mesterségesen alacsonyan

- tartani. « E figyelmeztetés nélkül aligha került volna sor a kormány szavahihetőségének súlyosan ártó, az utcai tüntetéseket provokáló benzinár-emelésre, s a kormánypártok támogatottsága sem zuhant volna a mélypontjára. Az olajár állami szubvencionálásától óvó üzenet arról tanúskodott, hogy az Egyesült Államok kormánya a nemzetközi pénzügyekkel (IMF, Valutalap) egyeztetett álláspontot képvisel, mely szerint a gazdasági rendszerváltást végrehajtó országok szociális és társadalompolitikai problémáik megoldásában nem számíthatnak a Nyugat segítségére. » Kulin Ferenc: A paktum-fantom (kézirat 33. old.) A Kulin által idézett szakértői figyelmeztetésről lásd még Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához. I. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2015. 37. 234.*
- 47 Népszabadság, 2010. 11. 14. http://nol.hu/belfold/a_magyarok_tobbsege_eszre_sem_vesz_hogy_atverttek-881041
- 48 Uo.
- 49 Erre utal egyébként az is, hogy az Alkotmánybíróság intézménye az 1989. január 10-én elfogadott 1989. I. törvény 6. §-ával – tehát már az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások megkezdése előtt – került be az Alkotmányba. Ekkor azonban még – bár az Alkotmányjogi Tanácsénál erősebb, de – a későbbi Alkotmánybíróságénál gyengébb jogkörrel. A módosított Alkotmány 32/A. § (2) bekezdése szerint „Az Alkotmánybíróság – a törvény kivételével – minden alkotmánysértő jogszabályt, illetőleg jogi iránymutatást megsemmisít, az alkotmánysértő törvény végrehajtását felfüggeszti.”
- 50 Bán Tamás: Az Alkotmánybíróság létrejötte. Világosság, 1993/11. szám.
- 51 Jakab Dénes Barna: i. m.
- 52 Szmodis Jenő: Alkotmány és alkotmányosság – Veszélyek és lehetőségek a közjogi rendszer átalakulása körül. Jogelméleti Szemle, 2012/3. 157–180. [web:] <http://jesz.ajk.elte.hu/szmodis51.pdf>
- 53 Itt is emlékeztetünk rá, hogy a 31/1998 (VI.25.) AB számú döntésében rámutatott, hogy a joggal való visszaélés tilalma az egész jogrendszerben érvényesül, így függetlenül az ún. jogági struktúra határaitól. A 18/2008 (III.12.) AB határozat pedig az Alkotmánynak a jogállamiságra és a jogbiztonságra vonatkozó rendelkezése alapján következtetett arra, hogy a rendeltetészerű joggyakorlás követelménye alkotmányos elv.
- 54 A magyar jogirodalomban különös hangsúllyal Visegrády Antal felhívta a figyelmet jog hatékonyságának kérdésére, és ebben számos tényező mellett a normák társadalmi elfogadottságának fontosságára is. Visegrády Antal: A jog hatékonysága. Unió Kiadó, Budapest, 1997.

A művészet feladata Alexander Bernát háborúfelfogásában (A *Művészet és háború* hadi beszéd alapján)¹

„Ki ránk serkentő szózatot hagyott:
Tegyünk termővé pusztát, parlagot!”²

Amikor a művészet feladatát, illetve világháború alatti szerepét vizsgáljuk Alexander Bernát gondolkozásában, egy igen bizonytalan irányba vezető ösvényre merészkedünk. Ezt a bizonytalanságot maga a választott téma generálja, hiszen explicit kijelenthető, hogy a jeles kultúraszervezőnek (Turbucz 2014a, 452) nem szokás háborúfelfogást tulajdonítani sőt, a filozófiatörténeti tankönyvekben a háborús időszak publicisztikája a legtöbb esetben még említésre sem kerül.³ A „nagy idők” centenáriumán viszont magától adódik az elmulaszthatatlan lehetőség, hogy orientációnkat a filozófus életének és munkásságának e mindezidáig háttérbe szorított és tudomásul nem vett oldala felé fordítsuk, és a választott időszak műveit is reflexió tárgyává tegyük. A meglévő hiányosságok feltárása és hatástörténetbe helyezése, valamint a korábban tudományos színezetben föllépő „klisészerű” (Zóka 2015, 40; Turbucz 2015, 206–208) megjegyzések revíziója mellett a téma kutatásának legfőbb célja az alexanderi életműben egy új tárgyalási horizont bevezetése, és releváns párbeszéd kezdeményezése.

Ennek megfelelően a jelen előadás tárgyát a filozófus háborúfelfogásának egy szegmense, a művészet háborús feladatának vázlatos rekonstrukciója képezi, egy úgynevezett hadi beszéd⁴ történeti kontextusba helyezett ismertetése alapján. A kitűzött cél elérését és a megértést elősegítvén a kiindulópontot a filozófia és művészet pozíciójának fölmutatása képezi Alexander Bernát gondolkozásában. Az első részhez kapcsolódik még egy korai, jobb kifejezés hiányában: művészetdefiníció és az esztétikai nevelés alexanderi programjának áttekintő bemutatása. Ezt követi a háborúfelfogásnak a művészet szempontjából releváns elemének a művészetkritikának rövid, az életművön átívelő átnézete, majd a harmadik részben a háborús évek szellemi relevanciájának rövid elbeszélése. A negyedik rész a művészet és háború kapcsolatának általános ismertetését hozza, a *Művészet és háború* 1917-es hadi beszéd alapján, és végül a konklúzió zárja majd a tanulmányt.

I.

Alexander Bernát hatása az intézményi filozófia hatáskörén túl az irodalom, a színház és a művészet területén is mindmáig érzékelhető. Személye azon kevés magyar filozófusok közé tartozik, akik saját diszciplináris kutatásaik mellett más irányokba is képesek voltak orientációt kifejteni és maradandót alkotni. Kultúraalapító és intézményszervező tevékenysége (Kiss 2012, 163), illetőleg újságírói és szónoki képességei még életében a XIX–XX. századi magyar közművelődés egyik kimagasló polihisztorává emelték, kortársai közül sokan egyesesen panhisztornak tartották (Sebestyén 1934, 12). Deklarálható, hogy az egyetemes⁵ kultúra, közelebről a bölcsésztudományok majd minden ága publicisztikájában nemcsak markánsan megjelent és kifejezésre talált, hanem

a továbbiakban annak egészére is rendkívül termékenyítőleg hatott.⁶ Gondolkozásában mégis a filozófiáé marad a vezető szerep. Azé a tudományé, amelyet *Vallomásában* a nemzet szellemi életének betetőzésének tartott (Alexander 1910/1924, 10). Idézve őt: „De soha egyébbel, mint filozófiával nem foglalkoztam, minden egyébbel csak amennyiben a filozófiát szolgálja” (Alexander 1910/1924, 8). A „minden egyéb” alatt az irodalom, a költészet és mindenekelőtt a művészet értendő, amelyek a filozófiai munkásság mellett meghatározták tudományos működését, közülük is ez utóbbit illeti a legnagyobb prioritás. Alexander a művészet mivoltának és változatos jelentkezési formáinak problémáját egy életen át kutatta, munkásságában mindig újabb és újabb formulákban próbálta megrögzíteni annak legbensőbb lényegét (Szemere 1928, 38).

Gondolkozásában filozófia és művészet nem egymás ellenében hatnak, nem ellentétei, hanem analógiái, pontosabban kiegészítői egymásnak. Miként azt Szemere Samu megjegyezte:

„Alexander Bernát számára a művészettel való foglalkozás nem volt mellékes valami, nem akart pihenő vagy változatosság lenni a komoly filozófiai munka mellett, hanem belső kényszerűség, az ő lelki szerkezetében gyökerező szükségesség, s a művészet nemcsak témát szolgáltatott a filozófusnak, hanem döntően befolyásolta egész világszemléletét.” (Szemere 1928, 30.)

Lelki alkatából adódóan fiatal éveitől kezdve a filozófia mellett főlvállalta az esztétikai nevelés koncepcióját is – tudatosítva annak minden előnyét és korlátját –, és fokozott figyelemmel kísérte a művészet jelenségeit. De a legtöbb filozófustól eltérően a művészeti kezdeményezések egyéni jelenségei számára nemcsak az egyetemesség illusztrációi vagy leképeződései, amiben az egyéni teljesítmények alárendelődnek egy magasabb, egyetemes eszmének, esetleg annak hordozói, hanem filozófiájával koherens viszonyban álló tényezők, melyeket szükség szerint képes volt önmagukban és önmagukért is szemlélni, akár minden egyetemességre történő visszavezetéstől és szimbolizmustól mentesen (vö. Szemere 1928, 29–30). Ennek ellenére, amikor arra lehetőség kínálkozott a témáról szeretett filozófusként nyilatkozni. Egy korai, 1903-ból való művészetelméleti írásában *A művészet – élet* (Alexander 1903/1924) című dialógusban például az ókori filozófia művészetdefiníciója ellenében a művészetet önálló, eleven létezőként határozta meg, amely egyrészt végigkíséri, másrészt szervesen illeszkedik az emberi fejlődés történetébe. Mint mondta: „Belső szükségyszerűség. Az emberiség nagy lelki szükségletének megnyilatkozása, kielégítése.” (Alexander 1903/1924, 54–55) – az élet ábrázolása és nem a világ szolgálai másolata, ahogy Platónnál és Arisztotelésznél. Alexander e korai mimézisfölfogása szerint a művész tanul a természettől, de nem másolja, műve éppúgy él és hat (vö. Alexander 1908/1969, 123–130). Az idealisztikus művészet képviselői Dante, Shakespeare, de még Arany sem másolta Toldijához a természetet (Alexander 1903/1924, 50–51). Az utánzás egyébként is értelmetlen. Miért is másolnánk gyatrábban valami tökéletest vagy jobban valami esetlegest? Az csak ügyesség volna, ami lealacsonyítja a művészt kézművessé-szakemberré (vö. Alexander 1898/1969; uő 1911/1913, 44; uő 1924/1969, 71–72). A művészet ettől valami több, abban a fölszabadulás megy végbe, miként a gyerekek is öntudatlanul elvesznek a játékban, melyet valóságosnak élnek meg vagy – a XX. századi vallástörténészek kutatásait előlegezve – a „primitív népek” a kő, a fa, a csillagok stb., illetve ezek szintézisében, azaz a mítoszok tiszteletében, ami számukra az életet, az egzisztencia eleven valóságát hirdeti, amely a gyermeki játékhoz hasonlóan ugyancsak átélt cselekvés. A gyermekek és a primitívek előtt a művészet és a művészeti

ábrázolás – mint a műöszön első, kezdetleges kifejeződése – tehát élőnek tűnik föl és segít az élet alkotta kérdések megértésében, továbbá az igazság megválaszolásában, valamint az élet értelmének és értékének tolmácsolásában, azaz a fejlődésben. Összességében a művészet az élet becsét, vagyis az élet értékes voltát fedi fel (Hermann 1977, 50). Alexander definíciójában:

„A művészet nem a való élet, nem is az élet látszata, hanem az élet értékének, jelentőségének, gazdagságának föltüntetése. A művészet élet, nem a való élet, hanem a való élet kivonata, összesűrített édessége. Csak az élet becses és az élet becsét érezteti velünk a művészet. A művészet mint az élet ábrázolása, nem pusztá ismétlése az életnek, hanem egyszersmind az élet értelmének, értékének tolmácsa, azért tesz nagyobb, illetőleg más hatást, mint maga az élet.” (Alexander 1903/1924, 57–58; vö. Szemere 1928, 39.)

Alexandernél a művészet – amint a fentebb vázolt sorok is ebbe az irányba mutattak – egyetemes szellemi terméke az emberiségnek, ugyanakkor minden történeti realitás felett álló „igaz igazság” (Alexander 1923/1969, 64), az élet essenciája, melyből minden nép kiveszi a maga részét, ám miként az irodalom és a festészet határozottan mutatja, mindenkor nemzeti produktum is (vö. Alexander 1911, 179), ami harcban áll más nemzetek művészetével, félti egyéni, néplélekből fakadó sajátosságait. Amint *Műveltségünk egy elhanyagolt forrásában* 1902-ben megjegyezte: „Mióta a nemzetek öntudatra ébredtek, küzdelem folyik mindegyiknél az idegen hatások ellen, melyek a nemzetek érintkezéséből származtak.” (Alexander 1902, 420; vö. uő 1907, 8–9.) A hatás–ellenhatás mégis egyfajta szimbiózist teremtett úgy a tudományokban, mint a művészetekben, és mindig az európai kultúra virágzásához járultak hozzá, ezt mutatják a történet lapjai. Az olyan kisebb nemzeteknek, mint a magyar, csak előnyére válik, ha nem zárkózik el a nyugati hatások befogadásától, hiszen ettől még nem kell földnia nemzeti sajátosságait. Ugyanebben a cikkében írta – és a filozófia, illetve a pedagógia vonatkozásában is számtalanszor megjegyezte: „A nemzeti szellem sajátosságának becességéből távolról sem következik, hogy kerülnünk kell az idegennel való érintkezést. Éppen az ellenkező igaz.” (Alexander 1902, 422) A kiművelt magyar művészet ugyanúgy erénye a magyarságnak, mint az emberiségnek. Shakespeare darabjait éppúgy játsszák Franciaországban vagy nálunk, mint Angliában, mégsem csorbul tőle egyik nemzet hazafíúi érzése sem. De igaz ez Katona nagy drámájára, Arany költészetére és Deák-Ébner⁷ festészetére. Mind táplálkozott idegen elemekből, mégsem lett ettől kevésbé magyar, és a nemzetek, ahol ismertté lettek, szintén nem lettek kevesebbek a magyar művészek alkotásainak megértésétől. Különben is, a művészetben a bezárkózás és az idegen hatásoktól való félelem a nemzeti kultúrára is hanyatlóan hat. E korai írásában Alexander még külön kiemelte, hogy fontos tanulnunk a nagy kultúrnemzetektől, mert nincs más mód, hogy ebben a modern küzdelemben megálljuk a helyünket, mint a becsületes, versenyző munka (Alexander 1902, 426). A magyarságnak e tekintetben különben sem kell tartania semmitől, hiszen

„vagyunk oly magasan állók, hogy az idegen hatásoktól nem kell félnünk; tanulnunk kell a külföldtől, de csak hogy azok lehessünk, a mik vagyunk; ösztönzést kell merítenünk mindenünnen, a honnan alkalmas ösztönző erő kínálkozik. A szellemi világban is alkalmas táplálkozás, hatás és ellenhatás, szabadság a fejlődésben az élet fenntartója, a haladás eszközlője” (Alexander 1902, 34-35).

Pályája során később is – ekképp *Fülep Lajos Nietzsche könyve megjelenése alkalmából* (Alexander 1910/1985) című recenziójában – tartósan állást foglalt eme eötvösi

kultúrpolitikai irány mellett, és üdvözölte a tanárok és művészek európai tanulmányait (Alexander 1910/1985, 7).⁸

Talán már az eddig elmondottakból is érzékelhető, hogy esztétikájában a filozófus meglehetősen rugalmassággal közelítette meg a különböző művészi jelenségeket. És bár művészetelméleti vizsgálódásainak menete mindig kritikai maradt, azaz fönntartásokkal kezelte az új művészeti irányzatokat, mégis alapvetően nyitott maradt a nemzetközi hatásokra, ami a millenniumi Magyarország miliójében, ahol a historizmus hatása alatt a történelmi tablőfestészet dívott és az akadémizmus uralma szinte megdönthetetlennek látszott, esztétikai hatásának jelentősége nem hangsúlyozható kellőképp. Per exemplum, amíg az időtájt itthon alig vettek tudomást a francia impresszionista és szimbolista fejlődésről, addig Alexander egyike azoknak a keveseknek, akik észrevették és nyomatékosították ennek a művészeti forradalomnak jelentőségét (vö. Hermann 1977, 47; ld. Alexander 1909/1977).

Gondolkodásában nemzeti filozófia és művészet kezdő- és végpontja többször egybeesett, mert véleménye szerint – természetesen több elem mellett – nemzeti művészet nélkül nem lehet nemzeti műveltségről, nemzeti műveltség nélkül nemzeti kultúráról, nemzeti kultúra nélkül pedig nemzeti filozófiáról beszélni (Alexander 1911, 177–179; vö. Alexander 1923/1985, 23–27). Nála a filozófia jóval több, mint a tudományok tudománya, az a kor kultúrájának magára eszmélése, tudatossá vált kifejeződése, melyet a kor pozitív tudása, a vallás, a társadalmi lét aspirációi, a műveltségi állapot, valamint az igazságnak a gondolatok belső kapcsolatának momentuma határoz meg (Szemere 1928, 31). Hermann István az alexanderi filozófiai-esztétikai törekvéseket a következőképp fogalmazta meg:

„Lehetetlen nem látni ennek az esztétikai programnak az összefüggését azzal a programmal, mely a filozófiát általában középponti jelentőségűnek tartja a nemzeti élet és a nemzeti kultúra egészséges fejlődése szempontjából. Ennek a célkitűzésnek igazi tartalma egy valóban értelmes polgári világ megteremtésének követelése, egy felvilágosult polgári szemlélet meggyökereztetése, ami nem képzelhető el filozófia nélkül. A filozófia mint a nemzeti kultúra része, jele annak, hogy a fejlődés különböző tendenciái, különböző területei összefoghatók, egységben vannak egymással, és hogy ez az egység, legalábbis gondolati értelemben, áthatja a nemzeti kultúrát. Ezen belül az esztétikának sajátos integráló szerepe van. Az esztétika alkalmas arra, hogy ezt a tudatosítást nagymértékben elősegítse, hogy közvetítést teremtsen a kultúra különböző ágai, a művészeti tendenciák és tudományos gondolkodás között. Végző soron emiatt vált Alexander esztétává.” (Hermann 1977, 51–52)

Az idézetben fölvázolt esztétikai programterv elmélyítéséhez kiegészítés gyanánt még hozzáfűzhető, hogy Alexander Bernátnál a művészet nem önmagában áll és nem önmagáért van, meglétének értelme nem kizárólag a lét, hanem valamilyen cél szolgálatában létezik. Célja(i) a művészeti, egyben a kultúrai áramlatok honosítása és a szellemi haladás primátusának megteremtése, a nemzet, az élet és az ezeket átfogó és irányító filozófia szolgálata, melyre az esztétika hívja föl a figyelmet. Mint Gábor Éva markánsan hangsúlyozza, Alexander Bernátot az a meggyőződés vezette,

„hogy művészet nélkül nincs teljes élet, hogy a művészet segítségével át lehet hidalni a társadalom különböző rétegei között meglévő színvonalbeli distanciákat, hogy az esztétikai műveltség révén meg lehet változtatni a valóság elavult elemeit és utat lehet nyitni a fejlődést elősegítő polgári gondolkodás számára” (Gábor 1986, 193–194).

A művészetnek tehát jelentős társadalmi feladatai (is) vannak. Nevelniük kell az embereket, melyről az újabb művészi irányzatok teljesen megfélekedtek. Mint azt Hermann István észrevette, Alexander az esztétikai nevelést meglehetősen tágra értelmezte és a legszélesebb körökben propagálta. A hazai közművelődés fellendítése érdekében kényszerű engedményeket tett (vö. Szemere 1928, 43), programjába ezért épp annyira beletartozik

„Goethe higgadt, átfogó, filozófián és természettudományon iskolázott költészete, akárcsak Petőfi poézisének forradalmi lendülete. Másfelől ez az esztétikai nevelési koncepció lenyúlik egészen az iskoláig. [...] Az esztétika útja így vezetett a pedagógiához és a pedagógus útja így vezetett az esztétikához, s így áll előtünk Alexander életművének belső egysége.” (Hermann 1977, 47)

II.

Az alexandri művészetelmélet esztétikai neveléskoncepciója szerint a műalkotás a művész belső látásából ered, amit minden esetben a kor szellemének hatása generál, arra reflektálva fejlődik. A kortárs képzőművészeti alkotások legtöbbször viszont alig-alig van koncepció, lélek, ezért nem találnak igazi utat a közönséghez, ami ezért csak rövid ideig foglalkozik azokkal. A recepció hiányán a kiállítás-vezetők és a jó szándékú műkritikus sem tud már segíteni. A *Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről* (Alexander 1908/1969) című, 1908-ban megjelent művészetelméleti főművében – ami háború alatti műkritikafogalmának egyik auspiciumaként vehető – ezt a jelenséget percművészetnek nevezte, amely rövid időre talán leköti a nagyérdeműt, és néhány pillanatig körülrajongás övezi alkotóját, de a mindenkori „újabb” tovacsábítja a mármorkeresők sokaságát, akik nem a művészetet szeretik a műalkotásban, hanem önös érdekük kielégítését (Alexander 1908/1969, 102). Az egyszeri jelenségből hamar gyakorlat lett, majd a folyamat a művészet eltömegesedéséhez, luxuscikké degradálódásához és soha nem látott erkölcsi zuhanáshoz vezetett (vö. Gábor 1986, 196–198). Hasonlóan gondolkozott Lyka Károly is, derül ki a fönt megnevezett műről készített kritikájában. Lyka Alexander-recenziójából idézve:⁹

„A tömegről azt mondja szerzőnk, hogy nincs esztétikai benyomása, s ezért nem lehet esztétikai ítélete. Az agyondolgozottaknak nincs módja, ideje, lelki diszpozíciója a művészet élvezésére, a pénzhajhászó plutokraták lelkéhez csak úgy fér a műélvezet, ha fásult idegeiket izgatja. Ezeknek mámor kell, inycsiklandó kaviár s természetes, hogy épp itt mutatkozik elsősorban az erkölcsi erő gyöngülése. A tudomány sem kedvez ma a művészetnek: a világfölfogások harca és vajúdása annyira földülta a lelkeket, hogy sok tekintetben elterelte a művésztől. Mindez bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a »l'art pour l'art« elve uralomra jutott. Mit jelent ez a jelszó? Hogy a művészetet is ki kell tépni az erkölcsi és tudományos élet közösségéből s maga a művészet mint független, önmagáért való szuverén, aranyos trónon ragyogjon, minden egyéb fölé emelkedve.” (Lyka 1908, 373)

Az erkölcsi közösségből történő kizuhanás hatására a művészet iparosodni kezdett, hogy azután műiparként nagy gazdasági tényezővé növekedhessen. Mostanra (ti. 1908-ra) nagyüzemre rendezkedett be. Ezzel egy időben megjelentek az új mecénások, akik a történetben eddig példátlan vagyonokat fizetnek egyes művészeti alkotásokért, ami teljesen fölbolygatta a művészvilágot. A fiatal művészek zaklatottan keresik az új utakat és ötleteteket, hogy ők is a gazdag gyűjtők kedvében járhasanak (Alexander 1908/1969, 94–95).

A legjellemzőbb tünetek egyike – Alexander háborús művészetfelfogását előlegező és egyes részeiben involváló 1911-es, *Korunk művészeti mozgalmairól* (Alexander 1911/1913) szóló beszéde szerint –, hogy még a nyugalmasnak számító építészet is nyugtalanodni kezd, semmibe véve a szimmetria évezredes törvényét, mint aki becsípett, tántorogni látszik (i. m. 36).¹⁰ A művészeti életre a XIX. századtól a vizsály, az ingadozás jellemző, nem találja helyét a szellemi élet különböző helyein.

„Hol van az igazság? Mit jelent az az új, amit látunk? Hogyan oszlanak meg az értékek? Igaz-e, hogy véget ér az egyik korszak és kezdődik új? Vizsályba kerültünk saját magunkkal és ilyenkor még sürgetőbb az a kérdés, hol állunk tulajdonképpen, merre megyünk?” (Alexander 1911/1913, 36)

A művészeti talajvesztés egyik szembevető ismérve, hogy nem képes önmagára – önmagától egy kicsit is elrugaszkozva – reflektálni. A filozófusok és esztéták szerepe ezért szükségszerűen fölértékelődik. Ők az egyedüliek, akik még odaadóan ítéletet mernek mondani a korról, amely ítélet hozzátartozik annak jellemzéséhez és elősegíti a küzdelem, és az esztétikai nevelés folytatását. Alexander tehát a művésztől és a filozófiától várta az élet értelmezését (Szemere 1928, 39). Szerinte az esztéta és a filozófus, akik nemcsak élnek az életet, hanem gondolkoznak is rajta, ezért képesek olyan folyamatokat is meglátni, amikre mások nem figyelnek, vagy elsiklanak afölött. Tulajdonképpen ez a helyzet a modern művészet létrejöttének esetében is. Egyedül a filozófus és az esztéta vette észre, hogy

„minden újító mozgalom a dolog természeténél fogva abból ered, hogy az újítók a jelen formáit és erőit kimerülteknek, elfajultaknak, jóformán halottaknak tekintik, magukban pedig erőt éreznek újnak, élőnek, erősnek az alkotására” (Alexander 1911/1913, 37–38).

Minden újító mozgalom forradalminak érzi magát, a régi megdöntésére vállalkozik. A bölcselő szerint nem biztos, hogy igaza van, sőt egész biztosan igazságtalan a múlttal szemben, amit nem helyrehozni akar, hanem magát ültetni a régi helyébe. A következmény: a XIX. század jellegzetessége lesz, hogy a művészeti formák az előző korszakoktól eltérően nem továbbfejlődnek, hanem felbomlanak és kicserélődnek (vö. Alexander 1908, 96–98). Immáron világfelfogások állnak szemben egymással és szállnak küzdelembe egymás ellen. Az alexanderi történelemfilozófia és eszmetörténet szerint ez a több évezredes folyamat a francia forradalomban csúcsonyult ki. Lényegében ez a történeti esemény hozta létre a modern életet és a modern embert.

„A keresztény emberből lesz a renaissance embere, ebből a tizenkilencedik századé. Más tipust, mint ezt a hármast, nem tudok. Három nagy világforradalom szülte őket egymásután, a kereszténység, a renaissance és a francia forradalom.” (Alexander 1911/1913, 39)

A modern emberek más irányzatokat tartanak mérvadónak a művészet minden területén, ezt az esztéta sohasem tagadta, az igazi nagy értékek azonban mégsem avulnak el az idő előrehaladtával. Mert az igazi művészeti értékek bármely korban szülessenek is, nem a pillanatnyi véletlen megértésének a manifesztációi, hanem az ember lényegéhez fordulnak, abból merítenek, azt elégitik ki, ezért függetlenek a kortól. Miként a román, a gót, és a reneszánsz építészet példáján Alexander szemléltette, az idő homokja néha betakarja e műveket az újabb alkotások előnyére, mégis alkalomadtán vissza-visszatérünk

hozzájuk, leporoljuk azokat, hogy szépségükben esztétikai érzékünk újult erőt merítsen, ekkor a három stílus immáron együtt érvényesül (i. m. 45). Természetesen épp ezért szó sincs arról, hogy Alexander Bernát en block elutasítaná a kortárs művészetet (Sebestyén 1934, 29),¹¹ bár legfontosabb művészeti munkájában hangot ad annak a véleménynek is, hogy a XIX. század második felétől inkább „divatok vannak, mintsem stílusok (Alexander 1908/1969, 97)”, ami bizonyos hanyatlásra utal, és amit ő minden adandó alkalommal szemléltetett is. A művészeti hanyatlásra utaló határozott álláspontot erősíti, amikor a továbbiakban arról beszélt, hogy vannak futólagos értékek, ezek az egynaposak, bár az az egy nap néha évtizedekig eltarthat, míg végül végre véget ér. Ezekkel szemben az igazi értékek nem veszítenek érvényükből (i. m. 46).

„Nem gyönyörködnek e még ma is az egyiptomi művészet remekeiben csak úgy, mint a középkoriakban is? A szépség a világon soha sem kész, mindig átlátszóbb lesz előttünk, de igazában végtelen kialakulás. Ami az életből van, az bizonyos fokig halhatatlan. A rutin, a technika külszínéből él, máson élőködik és végre meg kell halnia. De a szépség halhatatlan.” (Alexander 1911/1913, 46)

A kortárs képzőművészeti kiállításokon viszont nem a hallhatatlanság fennkölt érzése fogja el a műkedvelőt, hanem a dekadenciával, a művészi anarchiával kénytelen szembesülni. A tárlatokon a megszámlálhatatlan stílus, irányzat, ízlés káosza az úr, az egyéniségek változatosága helyett. A baj gyökerét Alexander három fő okban látta, amelyek mint hamarosan érzékelni fogjuk – az eddig elmondottak mellett –, tengelyét képezik majd háborúfölfogása művészeti szegmensének, illetve azon belül a háborús művészet kritikájának is.

Az első probléma a művészet internacionális jellegéből adódik. A művészek a világ közönsége felé fordulnak, nekik alkotnak. A főntebb elmondottak alapján már tudvalevő, hogy ebben természetesen Alexander nem látott semmiféle kivetnivalót, sőt a magyar esztéták között a XIX–XX. század fordulóján talán ő volt a legnagyobb szószólója annak a gondolatnak, hogy „az emberiség pusztá szó marad, ha a népek meg nem értik egymást, ha közös eszmék és érzések nem hatják át, ha lélekben nem egyesülnek” (Alexander 1911/1913, 46). Miként tőle való az a kijelentés is, hogy „a művészet a szubjektum kultúrája, amely így helyet foglal a nagy kulturái javak sorában” (Alexander 1911, 179). A gondja a magyar művészet receptív jellegével ott kezdődik, amikor az alkotók művészetük lelki gyökereit is a nemzetköziségből akarják eredeztetni, amit Alexander hatásvadászatnak, mi több valahol már nemzetietlenségnek és a külföld majmolásának¹² tartott (vö. Alexander 1911, 176). Az érezhető differenciát a filozófus úgy kívánta feloldani, hogy kijelentette:

„Az emberiség olyan, mint egy társas cég; ebbe lépnek be a népek, de mindegyik a maga vagyonát hozza a közös cél érdekében. Mennél többet ad a magából a közös kasszába, annál fontosabb és értékesebb tagja a cégnek. Tehát minden nemzetnek a maximumra kell törekednie, hogy mennél több saját vagyona legyen a közös háztartás céljaira. De éppen ezért kell a művészetnek honi talajban gyökereznie, hazai érzések forrásából táplálkoznia. Nincs igazi kozmopolita művészet; csak nemzeti művészet, mely mint ilyen mindenütt elismerésre talál.” (Alexander 1911/1913, 47)

E helyütt érdemes ismét egy utalást tenni Hermann István egy másik megállapítására. Szerinte Alexander Bernát nem tartozott azok közé az esztétikusok közé, akik kizárólag egy művészeti iránnyal vagy korszakkal foglalkoznak. Számára esztétikai forrás Petőfi

költészete, miként Michelangelo alkotásai, vagy – mint már kimondtam – a kortárs művészeti irányok bármelyik eredeti(nek tartott) képviselője. Ez a hosszan elterülő horizont teszi lehetővé az elméleti kérdések feltevését és tegyük hozzá azonnal, legtöbb esetben a megválaszolásukat is. S Alexander nemcsak részleges vagy ágazati esztétikai kérdéseket tárgyalt, hanem amint arról már szintén szó esett, képes volt felvetni az esztétika alapproblémáját, a mimézis kérdését is (vö. Hermann 1977, 50).

Visszakanyarodva a Korunk művészeti mozgalmairól szóló beszédhez, Alexander föltette a kérdést. De mi történik napjainkban? A művészek külföldre vándorolnak tanulni, azonban Párizsban, Münchenben, Berlinben az új technikák mellet az idegen érzést is eltanulják, ami számukra talán már nem is idegen, viszont idehaza annál inkább az. Aki pedig járatos a külföldi művészi centrumokban és önmagában szemléli eme alkotásokat legtöbbször gyöngé utánzásokra talál. Kedvenc szavajárását a beszédben többször ismételve itt is kijelentette: „Amerikát nem lehet kétszer fölfedezni” (Alexander 1911/1913, 48).

A második észrevételét röviden individualizmusnak nevezte. A modern művészet több bukáson volt már túl, amikor a legújabb időkben eljutott az individualizmus megrögzött tételezéséhez. Az egyik ilyen kudarcot az örök művészeti védelmező, a naturalizmus okozta, ami a kiüresedett, – ebből adódva – modoros művészetnek ezúttal is menedéket kínált, ám az ideiglenes menedékből ezúttal hosszabb időre otthon lett, ami azért káros, mert Alexander véleménye szerint a naturalizmus még nem az igazi művészet, pusztán az utat mutatja hozzá. Az új technikai eljárások segítségével a stílus, a természet szolgai másolásában merült ki. Az igazi naturalisták a fotográfusok, akiket az esztétika akkori álláspontját e tekintetben akceptáló Alexander sem tartott művészeknek. A naturalizmusból való kiábrándulás az impresszionizmushoz és általában a szecesszióhoz vezetett. A két áramlat eszmeisége pedig eladdig a legkárosabb volt a művészet történetében. Esztétikai nézete szerint:

„Ezeknek a csatakiáltása ez: Le valamennyi művészeti dogmával, a naturalizmussal épp úgy, mint az akadémiizmussal. Az én egyéniségem szuverén. Alkotok amint nekem tetszik, inspirációm szerint, szeszélyem szerint, látásom szerint, kedvem szerint. Nincsenek szabályok, nincsenek törvények. Csak egy van: az Én, az ő szuverénítésában. Nem akarok hasonlítani máshoz. Mert akkor vagyok én, ha nem vagyok olyan, mint a másik.” (Alexander 1911/1913, 49)

Ezt a bölcselő röviden anarchiának nevezte, ami elvekben akár igaz, akár nem, mégis nagy károkat tesz, mert – szabadon idézve – az én ágaskodása nem teszi nagyobb művésszé, aki kicsiny. Az igazi egyéniség egyetemes, örök értékeket produkál, ezek pedig törvényes formákat mutatnak. Az igazi művészet és az igazi művészek nem takargatják eredetüket és inspirációikat – vagy az esztéta szavával: „kölcsonnevésüket”. Ettől nem lesz kevesebb a hordozott érték, hisz eleve nagyobb tőkével dolgozik szemben az individualizmussal és követőivel, akik csak ágaskodnak és növelik a zűrzavart. – Mint kijelentette: „Őrizkednünk kell az egyéniség túltengésétől” (Alexander 1911/1913, 50; vö. uő 1911, 178–179).

Végül a beszéd harmadik tételében a modern művészet szándékossága került kritika alá.

A művészetekből kiveszett a naivság, a közvetlenség ábrázolásának érzése. A művészek többsége analitikus, akik első benyomásaikat ábrázolják, ami érződik is ambivalens alkotásaikon. Mihelyst a meglepődés pillanata elmúlik, a műalkotás kiüresedve áll előttünk, nem mutatva a részleg finom egységét, az egésznek fölfogását, az élet színét és erejét. Az analízis nem az élet folyamata. Az csak akkor lesz művészi hatású, ha szintézis

szolgáltatásban áll. De a szintézis a naiv alkotó erő műve, viszont a modern művész nem naiv. Pontosan tudja, mi kell a közönségnek és mikorra – amint azt a nagy nemzetközi tárlatok is igazolják (i. m. 51).

„A fõgond az: annyi ezer kép közt hogy lehet itt feltûnést kelteni? Milyen tárgyválasztással? Mely modorral? Az eredmény: az anarkia növekedése. Hideg szél suhog végig a termeken, az emberi érdekek fuvallata, amint befurakodnak a mûvészet országába és zavarják összhangját.” (Alexander 1911/1913, 51)

Itt derül ki valójában mennyire üzletgá süllyedt a mûvészet. A szabály egyszerű: egy évadra szól a dicsõség, mert a nyereség csak akkor érheti el a maximumát, ha mindig friss árukészlet áll rendelkezésre.

Néhány kisebb kritikai megjegyzést követõen Alexander rátért a szándékosság kérdéskörének utolsó nagyobb gondolati egységére, ami nem más, mint a mûvészetnek a nagyságtól való idegenkedése.

Régen a görög mûvészek a szépség, az erõ, a bölcsesség ideáljával gyönyörködtették a világot (Homérosz). A középkor menny és pokol örök ellentétét zengte (Dante), valamint az emberi nagyságot kereste mindenben. A jelen mûvészei viszont nem találnak nagyságot, talán nem is merik a nagy egészet nézni. A mindennapit adni a közönségnek, a mindennapi felfogásában! Ez az elv vezérli õket. „Nem tudnak nagyot érezni, és ezért nem tudnak nagyot alkotni.” (Alexander 1911/1913, 53) Úgy látszik ez alól a folyamat alól csak az építészet kivétel, ami nagyszabású alkotásaiban fölülmúl minden korábbi korszakot.

Mi lehet mármost a megoldás a bajokra? – Tette föl végül a kérdést Alexander Bernát. Hibái ellenére sem szabad elfordulni a modern mûvészettõl, mert végeredményben akkor a kultúrától és haladástól fordulunk el, hanem szeretettel kell feléje közeledni. Végeredményben a közönség magatartásán dõl el minden. Mert az a mûvészet nem fejlõdhetik, amit nem a maga közönségének szeretete gondoz (rendre utasít, esetleg büntet, vagy épp elfogad, netán megbecsül). Az igazi baj, hogy nincs megfelelõ közönség. Ezt kell mindenekelõtt kinevelni. „Ezt kell szoktatni, hogy a maga szemével lásson, a maga érzésével érezzen, a maga eszével ítéljen. Neki kell igaznak lennie, hogy azután az igazság gyõzzön az egész vonalon.” (Alexander 1911/1913, 54) – Fejezõdik be ekképp az elmélkedés.

III.

Mielõtt a *Mûvészet és háború* (Alexander 1917/2014) címû hadi beszéd elemzõ bemutatása következne, kérem, engedjenek meg pár elõrevetett megjegyzést Alexander Bernát háborús szerepvállalásáról és háború alatti szellemi munkásságának sajátos változásairól.

Az élete zenitjén lévõ filozófus 1914-ben az egyik legünnepeltebb elõadó és publicista, a legtekintélyesebb szinkritikus, a magyar tudományos élet vezéralakja, kinek szava súlyosan esik latba minden kultúrkérdésben (Szemere 1928, 46).

Ifj. Wlassics Gyula szavával élve „nagy történelmi kataklysis” (Wlassics 1915, 3) lavinaszerû megindultát követõ hetek eseményei õt is az íróasztalhoz ültették. A *Budapesti Hirlap*nál, melynek akkor már több mint húsz éve belsõ munkatársa és legismertebb újságírója volt,¹³ lényegében teljesen maga mögött hagyta az addigi kulturális témákat és – vélhetõen Rákosi Jenõ fõszerkesztõ biztatására és legnagyobb meglegésére – háborúpárti cikkeket írásába kezdett. Az elsõ cikk címe *Erkölcsei földrengés* (Alexander 1914a) volt, amelyet az eddigi ismeretek szerint még legkevesebb száz követett.¹⁴ A fõ- és tárcacikkek, illetõleg az augusztusban meginduló *Fõlgyezések* (Alexander 1914b)

címet viselő sorozat¹⁵ rendkívül rövid idő alatt az addiginál is tekintélyesebb ismeretséget szerzetek a filozófusnak, ami további biztatást jelentett számára, és 1914 őszétől még aktívabb háborús szerepvállalásra készítette. Háborús vezércikkre is igazak barátjának, Sebestyén Károlynak a szavai.

„*Alexander mintha született volna a vezércikknek erre az új fogalmazású, új stílusú, új célokat követő fajtájára. Világos volt, meggyőző, egyszerű, okos és lendületes. Talán sehol semmi műfajban nem élte ki magát olyan szabadon és teljesen Alexander lendülete, mint ezekben a leading-ekben.*” (Sebestyén 1934, 34–35)

Gondolkozásában 1914 őszétől megfigyelhető a háború szisztematizálása. Novembertől a *Pester Lloyd* hasábjai, illetve Herczeg Ferenc *Magyar Figyelője*, 1915-től pedig a *Budapesti Szemle* is hozni kezdik háborús gondolatait,¹⁶ aminek következtében néhány hónap alatt a háború egyik legnagyobb hazai teoretikusává lépett elő (Turbucz 2014a és uő 2014b). E tényben vélhetően közrejátszott, hogy cikkeinek anyagát maga választotta, azok irányzatát is ő határozta meg minden szerkesztői önkénytől függetlenül (Sebestyén 1934, 35), és minden lehetőséget kiaknázott, hogy háborús munkáiban is örökérvényű eszmék tolmácsa lehessen. Háborús írásaiban – és tegyük hozzá beszédeiben – addigi publicisztikai működését meg nem hazudtolva, a nemzeti szellemet kereste. Ezekben a műveiben épp annyira „lelkes és meggyőzőtt szolgálja minden olyan törekvésnek, amely nemzetünk javát, fejlődését, helyes irányban való előnyomulását, kulturális izmosodását volt hivatva szolgálni” (Sebestyén 1934, 35).

A hadi időkben nevével nemcsak a tudományos üléseken lehetett találkozni, hanem a háborús gyűléseken az adományozók vagy jelenlévők között éppúgy, mint a résztvevők sorában (Turbucz 2014b). 1914 decemberétől a közönség az egyik legnagyobb hatást kifejtő hadi szónokként is megismerhette, akinek előadásait rendszeresen legkevesebb félezer ember hallgatta (Turbucz 2016b, 233; Somos 2004, 103).

A témával legelőször érdemben foglalkozó Somos Róbert Alexander Bernát háborús szerepvállalását a magas társadalmi pozíció velejárójaként ismerte föl 2004-ben megjelent *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után* (Somos 2004) című könyvében. Azt írja, hogy

„*a megnövekedett, intézményesült vezetői funkciók hatására a megváltozott élethelyzetekhez úgy alkalmazkodott, hogy publikációin és egyéb tevékenységén belül a háborús politikum tematikájának aránya ugrásszerűen megnőtt*” (Somos 2004, 106).

Tehát Somosnál az a körülmény, hogy a filozófus 1914-ben a budapesti tudományegyetemen megörökölte az elhunyt Medveczky Frigyes katedráját, illetve szintén ugyanazon az éven kinevezték a bölcsészettudományi kar dékánjává, átvette az *Athenaeum* szerkesztését stb. intézményi elvárásból a háború akcidentális elvi igényére, és az abban való intenzív szerepvállalásra készítette. Ez az álláspont az újabb kutatások függvényében revízióra szorul, hiszen a hadi beszédek esetében kijelenthető, hogy amíg a budapesti tudományegyetemen vagy a Magyar Filozófiai Társaságban elmondottakra (Alexander 1914/2014; uő 1915/2014), ha komoly csúsztatásokkal is, de rá lehet fogni, hogy intézményi elvárás generálta azokat, addig a Tisza István szervezte Hadsegélyező Bizottságban elmondottakra, amely szervezetnek egyébként Alexander komoly támogatója volt, már kevésbé illik ez a kritérium. Pusztán a számok is meggyőzőek. Amíg más filozófusok intézményi elvárásokból vagy egyéb okból egy, esetleg két hadi beszédet mondtak¹⁷ a háború alatt, addig Alexander Bernát

megítéléstől függően legkevesebb tízet-tizenötöt (Turbucz 2014b, 85–101). Egy pillanatra visszatérve a háborús írásokhoz – melyek elkészítésére szintúgy senki nem kötelezte a filozófust, hanem újságíróként, még ha mások biztatására is, de maga döntött azok publikálása mellett –, Magyarországon ma a témával foglalkozó kutatók közül senki nem tudja, pontosan mekkorára rúghat Alexander Bernát háborús publicisztikája. Somos Róbert is csak azt jegyezte meg, hogy ezek száma 1914-től ugrásszerűen megnőtt. Szerencsére az elmúlt években végzett kutatások alapján lassan képesek leszünk megközelítőleg pontos adatokkal szolgálni erre a nyomasztó problémára, amiben az alapvető gondot az okozza, hogy nem létezik sem bibliográfia, sem életműkiadás, ami segíthetné a munkát, így először ezek összegyűjtésére kellett vállalkozni. A kutatás méreteit szemléltetvén, mindezedáig több mint 850 cikk, beszéd és tanulmány regisztrálása történt meg, ami megközelítőleg a kétharmada lehet a teljes életműnek.¹⁸ Ebből a háborús írások, közelebről a „nagy időkben” írtak – ugyanis Alexander nemcsak ekkor foglalkozott a háború tematikájával – körülbelül tíz százalékát teszik ki, ami számokban legkevesebb 120 írást jelent. Ennyit tárgyalni egy témát „alkalmazkodásból” nemigen lehet. A művek hangvétele, stílusa szintén arra utal, hogy a háború támogatása Alexandernél nem intézményi elvárásokból történt, hanem – a Monarchiában az emancipáció utáni első és második zsidószármazású tudósnemzedék körében fokozott formában megjelenő – jellegzetes kettős, magyar–zsidó nemzeti identitástudatából adódott (Kiss 2006, 128–130; Alexander 1919, 12–13). Tudjuk, hogy a bölcseletről Benedek Elek egyszer külön megjegyezte, hogy írásaiból erős magyar lélek szól (id. Konrád 2007, 391–392), amit a háború csak tovább mélyített. Alexander talán maga is úgy hitte, hogy a nemzeti szellem diadalát, beleértve a filozófia magyarországi emancipációját (Gángó 2011, 124), amelyért egész életében küzdött a tudományban és a közéletben, határozott háborús szerepvállalással úgy a hadi pódiumon, mint az egyetemi katedrán maradéktalanul keresztülviheti. Ebbéli meggyőződése mégsem tekinthető kivételesnek. Zsidószármazású kortársai jelentős részéhez hasonlóan töretlenül magának vallotta a dualizmus eszméit. Tanárként tudta, hogy az állam nem a nyelvi vagy az etnikai asszimilációt várta el vezető tudósaitól, csupán a magyar állameszme maradéktalan elismerését követelte meg, amit egyébiránt a bölcselelő és legtöbb kortársa teljes mértékben osztott (Katus 2009, 553), és amiért hajlandók voltak bármit fölládozni a világháború idején is. A magyar zsidók háborús nézeteit az általuk szervezett Magyar Zsidó Hadi Archivum tevékenysége és annak *Almanachja* (Hevesi–Polnay–Patay 1916) is jól reprezentálja, ami arra utal, hogy a hazai zsidó nemzeti értelmiség széles körében a háború, és a háborús eszmények magas támogatottsága volt a jellemző. E tudósnemzedék vezéregyéniségei mások mellett Angyal Dávid, Marczali Henrik, Kiss József, Radó Antal a háború pártján állottak, írásaikban és beszédeikben azt messzemenőig propagálták.

Alexandernél az eredetileg egymástól külön álló háborús témájú gondolatok rövid időn belül egységes, kauzális gondolati egésszé, koherens háborúfelfogássá álltak össze, amelyben teljes addigi munkássága előre kijelölt politikai pozíciót foglalt el. De távol kerülnénk az igazságtól, ha ezt a világnézeti alapállást önös célokból vezérelt aktuál- és pártpolitikai érdekből akarnánk magyarázni, mert a filozófus egész életében távol állt attól, amit napi politikának neveznek. Apolitikussága azonban a politika elvi síkját nem érintette (Zóka 2015, 116). Sebestyén Károlytól ismert, hogy Alexandert

„a szó felsőbbrendű értelmében vett politika, a népek kormányzatának művészete éppúgy érdekeltte, mint a közösségnek erkölcsi életének törvényei, mint az etika és a szociológia, de nem volt tagja pártnak és tudós önérzete fellázadt a gondolatra, hogy bármiféle hatalomnak zsoldosa vagy heroldja vagy uszályhordozója legyen” (Sebestyén 1934, 34).

E helyütt külön hangsúlyozandó – amint arra Somos Róbert is kiválóan ráértett –, a filozófus háborúfelfogása nem egy sajátos politikafilozófiai rendszer, mert ő egész életében eleve idegenkedett a filozófiai rendszeralkotástól, így a háború alatt sem dolgozott ki semmi ilyesmit (Somos 2004, 103). Igaz, hogy háborús témájú írásainak és beszédeinek is implicite a filozófia képezte a motorját, gondolkozásában a politika segítségével mégsem lehet egyenlőséget tenni filozófia és háború között, mert a kapcsolat nála az emberi egzisztencia, közelebbről a nemzeti közösség világlélménye, illetve az abból következő felismerések halmaza teremti meg. Háborús filozófiájának¹⁹ rekonstrukciója azonban nem ide tartozik.²⁰

Hogy mi változott Alexander esztétikai nevelés-, illetve műkritika koncepciójában a világháború kitörésével? Ő maga valahogy úgy hitte: semmi és minden...

A hadi időkben Alexandernek a művészetekről, pedagógiáról és általában a világról alkotott esztétikai fölfogása nagyjából a régi maradt.

Háborús pedagógiájára – amire az esztétikai nevelés miatt szükséges kitérni – a maga megvallása szerint is ugyanazok az alapnézetek és elgondolások jellemzők, mint a háború előtt 1911 és 1913 között (Alexander 1916/2014, 28). Az esetleges, háború szülte változások, amiket Alexander kiegészítéseként kezel, így az általa javasolt pedagógiai tervezetek megvalósítása is, pontos dátumhoz, a háború utáni első évekhez lesz kötött.

A legkevesebb háborús hatás a dramaturgiáról, közelebbről a színjátszásról alkotott nézeteit érte, ámbár az is igaz, hogy színikritikáinak – és általában a művészeti tárgyú írások – száma 1914 júliusa és 1918 decembere között a háború előtti évekhez-évtizedekhez képest drasztikusan visszaesett és néhány kivételt nem számítva, kizárólag a Pester Lloydban jelentek meg. A művészeti tárgyú beszédek és írások mennyiségének csökkenése tartalmi átalakulásokat is hozott. Publicisztikájában fölerősödött az eladdig háttérbe szorított komolyzenével és szobrászattal való kritikai foglalkozás igénye, amely addigi módszertani elmékedéseinek is új lendületet biztosított, illetve szellemi példaként és analógiaként is jó szolgálatot tettek.

Az esztétika körében²¹ a világirodalomról, és általában az irodalomtörténeti munkái mindegyikében, ezekben az időkben a nemzeti szempont hangsúlyozását és fokozott elemzését leszámítva, körülbelül ugyanazt vallotta. A körülbelül ez esetben azt jelenti, hogy a világirodalom kapcsán az angol és francia hatások, illetőleg eme nyelvek preferálása mellé, a korábban háttérbe utasított német nyelv és irodalom is ideiglenes jelleggel emancipálódik. Külön ki kell emelni a háborús irodalom alkotásait, amiket a bölcselő igen jól ismert, és írásaiban gyakran reflektált is azokra egy-egy gondolattal. Ezt leszámítva – még ha kissé bártortalanul, halkan, az eddigi kutatások alapján szerzett intuícióban nem teljesen bízva – kijelenthető, hogy Alexandernél itt nem többről volt szó, minthogy a régi gondolatok új retorikai keretben, erősebb szintézisben jelennek meg, olyképp interpretálva, mintha a háború szolgáltatta a több évtizede papírra vetett gondolatoknak végső igazságot. Mindemellert mégsem lehet a filozófust egyoldalúsággal vádolni, hiszen az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy például az 1916-os Shakespeare ciklus egyik szervezője és legprominensebb előadója is ő volt, továbbá a *Shakespeare a világirodalomban* (Alexander 1916a) című beszéde máig a Shakespeare-interpretációk egyik gyöngyszemét képezi, ami a világháború miliójében igen figyelemreméltó szellemi pártatlanságról és kulturális kérdésekben a részrehajlás hiányáról tanúskodik.

Művészeti reflexióiban az építészet jelentősége némiképp csökkent. Egy-két gondolatnál többet sohasem foglalkozott vele, a festészet kitüntetett szerepe ugyanakkor nem változott. Korábbi műkritikai elképzeléseivel viszonyítva a háború alatti, illetve a háborús művészeti irányzatok kritikája ugyan bővült, de új szempontokat-érveket a téma időszerűségéből adódóan csekély számban hozott.

A világeseménytől mindenki mást várt. Alexander az erkölcsi föllendülésben bízott, és elvárásai e tekintetben csak radikalizálódtak a háború előrehaladtával. 1914-től 1917-ig gondolkozásában a háború eszkalálódik, amelynek mindent alárendelt. Véleménye szerint Sarajevó következménye egyenest a tetszhalálból rántotta vissza a nemzetet. A Budapesti Hírlapban megjelent egyik cikkéből idézve:

„Minket a háború valósággal fölébresztett, rettegve láttuk, éreztük, hogy majdnem haldokoltunk. De nem tüzeljük föl magunkat dicsekvésekkel. Égünk mi e nélkül is. De eszünk nyugodt maradjon, mindenféle mámor gőzét, a félelemét, a dicsekvését, az önhittségét, az önkicsinylését távol kell tartanunk magunktól.” (Alexander 1914c, 7)

Gondolatmenetét rekonstruálva, megmásíthatatlan véleménye, hogy a magyar nép a háborúban önmagára talált. Felismerte céljait és küldetését. Most már tudja, kiben bízhat, és kik az ellenségei. A győzelemért szenved, és ha kell, bármekkora áldozatot képes meghozni. Ez a megállapítás nemcsak a fronton harcoló katonákra érvényes, hanem a hátszág lakóira is, akik az organizáció²² aktuális fokától adottan éppúgy kiveszik részüket a nagy megmérettetésekből (adományokkal, hadikölcsönnel stb.). Azért, hogy a súlyos véráldozatok árán megszerzett erkölcsi megtisztulás a háború után is éreztesse hatását, ahhoz szükséges a nemzet nevelése úgy pedagógiaileg, mint esztétikailag. Gondolkodónk a háborút tehát bekapcsolta az esztétikai nevelésprogramjába. Ezzel vélhetőleg nemcsak önmaga, hanem a munkásságát ismerők felé is eleget tett a háború követelményeinek, ami gondolkozását közelebből szemlélve nem okozhat meglepetést. Ne feledjük, olyan emberről beszélünk, aki majd egész életében meggyőződéssel hirdette, hogy napi kérdésekre történő reflexióival (is) a kultúra egyetemes céljait szolgálja. Per exemplum emlékezzünk, mit írt 1910-ben: „Annyira »lelkessednek« itt a kultúráért, és oly kevesen tesznek érte valamit.” (Alexander 1910/1985, 7) – És ő, aki egész életében e kevesek közé tartozott, hogy is tagadhatta volna meg önmagától a szót, amidőn hite szerint arra a legnagyobb szükség volt? Háborús szerepvállalásának és mára több esetben megbotránkozató manifesztumainak okát valahol itt, ebben a lelki alkatban kell keresnünk.

IV.

A világháború alatti tematizált alexanderi művészettelfogást legmarkánsabban a *Művészet és háború* (Alexander 1917/2014) című beszéd mutatja be, amely eredetileg az Ernst-múzeumban hangzott el 1917 májusában. A gördülékenyebb ismertetés érdekében utólagos engedelmükkel a művet jelen időben tárgyalom.

A beszéd első része néhány általános, a háború és művészet tárgyában (is) fölmerült kortárs elképzelés tárgyalást hozza. Gondolatait egy munkásságából jól ismert művészkritikai hasonlattal vezeti be, amikor azt mondja, hogy „Úgy érezzük magunkat most, mint a tengeri utas, ki még nem lát ugyan szárazföldet, de sejtí közelletét” (Alexander 1917/2014, 39; vö. Alexander 1924/1969, 73). A gyanút, miszerint rögtön beszéde elején a háborús művészetről mondott lesújtó kritikát, a következő mondat sem oszlatja el teljesen, ahol kijelenti, hogy az eljövendő békére gondolt. De félretéve a sejtéseket, a bevezető további része igen súlyos kérdéseket vet föl, azok vizsgálata talán még ma, száz év távlatából is relevánsak a történeti kutatás számára.

„Mi lesz kultúránkból e példátlan háború után? Mekkoraáknak fognak kitűnni veszteségeink, ha majd számba vesszük őket? Milyenek leszünk mi magunk, ha majd a

vész és veszély tudata nem feszíti meg egész mivoltunkat? Egyike ezeknek a kérdéseknek, mely megérdemli figyelmünket, hogy mi sorsa lesz művészi életünknek a háború után?” (Alexander 1917/2015, 39)

E kérdésekkel a gondolkodó sem lázítani, sem hatást kelteni nem akar, de nem is retorikai fogásról vagy „jövendőmondásról” (uo.) van szó, hiszen ő maga árulja el, hogy olyan problémáról akar beszélni, amire a háborús veszteségek és pusztítások nyomán következtetni lehet. Alexander Bernátot e helyütt csak az érdekli, hogy milyen perspektívák nyílnak a művészetek előtt a háború befejezte után és hol tapasztalhatók majd iniciatívák, közelebről: milyen izmusok és koncepciók elterjedése várható, de arról nem akar beszélni, hogy milyen hatással volt a háború általában a művészetekre (például a színházi életre),²³ hogyan szabta meg az építészet irányait, miképp teremtette meg realiztikus ábrázolásait a csataképekben, szobrászati emlékművekben, jelvényekben és a fegyverek alakításában (uo.) – azaz, összességében a művészet világháborús helyzete e helyütt nem foglalkoztatja –, mindössze annyit kíván megjegyezni ezekről a tényezőkről, hogy Európában a XIX. századra a háborús művészet lényegében megszűnt létezni. Amint a korábban már idézett *Művészet* főcímet viselő kötetben megjegyezte „a háború és igazságszolgáltatás kegyetlenségeit fölváltotta a létért való harc kegyetlensége” (Alexander 1908/1969, 94–95). Tehát senki sem hitt már a háború realitásában, azt a múlt eltévelyedésének tartották. Mint kifejti:

„Elfelejtettük, hogy a háború, a meddig történeti emlékezetünk ér; mindig egyik legfontosabb ügye volt államoknak és nemzeteknek, melyre mindig készültek, melyre irodalmi és művészi kultúránk folyton emlékeztetett bennünket, mely tehát a művészi életben is megteremtette magának művészi kifejezését. Igaz, hogy a modern művészet a XIX. század második felétől kezdve kevés érzéket mutatott a háborús témák és kifejezési módok iránt, még a nagy német-francia háború is művészileg csak gyorsan tova tűnő epizódnak tetszett a művészet fejlődésében; a művészet ebben is kifejezése volt kultúrái életünk közérzésének, de a kik az államokat vezérlik, nem feledkezhetek meg a háborúról, mely évtizedek készülődése után oly rettenetes eruptióval keltett föl bennünket békeálmainkból.” (Alexander 1917/2014, 39–40)

A beszédben némileg előre mutatva, közbevetőleg megjegyzem, hogy ez a feledés az oka az esztéták idegenkedésének a világháborút ábrázoló alkotásoktól. De erről bővebben lejjebb, „az anyag művészeti szerepének” tárgyalásakor még esik szó.

A tárgyalás fonalát újra fölemelve, a tragikus következmények mindenki előtt ismeretesekek. A váratlan esemény az emberiség történetében addig sohasem látott pusztítást okozott, úgy emberéletekben, mint a műemlékekben, melyre a filozófus külön kitér egy bekezdés erejéig. Véleménye, hogy az ifjúság kényszerű feláldozása szükségszerűen a jövő elszegényedését jelenti (i. m. 39)^{24, 25} Ám az ilyen kijelentés a nála szintén nem propagandafogás, hiszen több ismerőse, tanítványa halt hősi halált az addigi harci cselekményekben és akikről valamilyen formában – ha alkalma adódott rá – megemlékezett.²⁶ A műemlékek lerombolásának bemutatásakor ugyanakkor már nem ennyire szentimentális. Egyik 1916-ban tett kijelentése szerint:

„A háború csak bennünk emberekben tesz kárt, az igazi értékekhez nem tud férközni; csakis embereket öl meg, de a legkisebb gondolatot sem. Sőt a gondolat a legkeményebb pajzs a háború ellen.” (id. Sebestyén 1934, 29)

A hadi beszédben a véleménye ettől látszólag árnyaltabb. Szabadon kifejtve, a kor művészi lelkiismeretének néminemű javulásáról ugyan lehet beszélni, de a háborús rombolás civilizálatlan dühe még mindig közel, túl közel van korunkhoz és az antant hadseregében inkarnálódik. Háborúfelfogására jellemző, hogy a Központi Hatalmak háborús pusztításait marginalizálja, azokról alig-alig hajlandó tudomást venni. Például sajnálkozó szavai mögül egyenesen a cinizmus szól, amikor a reimsi katedrális pusztulását kizárólag francia bűnnek minősíti, akik – mint sugallja – a hadijogot megsértve megfigyelőállást telepítettek az épület tornyába, ezzel maguk jelölték ki azt hadászati jelentőségű objektumnak, amit így a német tüzérség kénytelen-kelletlen, de célba vett és kiiktatott (i. m. 40). Attérve a Monarchiára, illetve azon belül is Magyarországra, részletezi Bártfa 1914. decemberi kifosztását,²⁷ mindazonáltal optimizmusának ad hangot, amikor megjegyzi, hogy a régebbi háborúkban a katonák sokkal kegyetlenebb hadviselést folytattak, ami mégis arra enged következtetni, hogy a mostani háború ebből, tisztelettel a műkincsvédelem szempontjából intelligensebb, kulturáltabb lett az elmúlt századokhoz képest. Jól érzékelhető, hogy egyes kortársaival – például Divald Kornéllal – ellentétben ő nem akarja tételesen végigszorolni a műemlékek pusztulását (Divald 1916), nem akar panaszkodni sem efféle asszociációkkal uszítani a háború ellen. Nem akar beállni azok sorába, akik a háborút vádolják a művészeti élet megakadása miatt, hisz egyrészt tudvalevő a mondás: *Inter arma silent Musae* (vö. Alexander 1908, 108),²⁸ másrészt mindenki tisztában van a ténnyel, hogy háborús költségek miatt vajmi kevés lehetőség adódik a monumentális művészet alkotásainak állami támogatására, harmadrészt a háború előtti a művészet terén túlprodukciónak uralkodott, ami káros volt a művészekre és közönségükre egyaránt (i. m. 41). Érvei, mint olvassuk – az utolsó kivételével – világosak és talán el is fogadhatók. De mi köze a háború előtti „túlprodukciónak” a „nagy eseményhez”? A válasz a következő: a háború a pusztítással, a szegénységgel, a korrupció elhatalmasodásával vádolható Alexandernél, de mással határozottan nem, az efféle eklekticizmus határozottan távolt állt tőle. Háborúfelfogásának egyik alapja, amit éveken át nem volt hajlandó revideálni, hogy 1. ebbe a háborúba belekényszerítették az Uralkodót és nemzeteit, 2. ez a háború ugyanakkor – egy pozitív aspektusból szemlélve – fátumszerű is volt, mert az erkölcsi-szellemi romlástól szabadította meg Ausztria-Magyarországot, 3. a háború nemzetnevelő, ami végtére is az erkölcsi tényezőkön túl, a szellemi javak megerősödését is magával hozza majd; miként a Nemzeti Színház kapcsán megjegyezte „épen most jött el az ideje annak, mikor érzésünk megnőtt minden iránt, a mi igaz, mély, tősgyökeres és művészi” (id. Wlassics 1915, 8). Ebből a fölfogásból adódott, hogy amikor a háború szülte problémákról beszélt, mint fönt a magas művészet gyér számú alkotásainak oka(i), akkor nem a háború szülte regressziót teszi meg felelősnek, hanem a háború előtti „művészeti túlprodukciónak”-t nevezi meg a bajok legfőbb forrásának és állítja pellengére.

Mindazonáltal Alexander Bernát a háborús alkotásokkal szemben sem tekinthető lelkes befogadónak, amint az a Greguss-jutalom kapcsán közrebocsátott *Szobrászatunk az utóbbi hat év alatt* (Alexander 1917) című tanulmányából is kiderül. Vallotta, hogy csak azért, mert háborús témákat dolgoz fel, nem lesz jobb művész senkiből. A művészettörténeti szempontokat e helyütt (is) mellőzve (vö. Alexander 1907/1969), a háborús alkotásokkal szemben is a rá jellemző határozott esztétikai kritikát tanúsított, és felelevenítette korábbi filozófiai alapokon nyugvó műkritikai nézeteit, hogy azután a teljesen leporolt fegyvertárát immáron a háborús művészet alkotásai ellen irányíthassa – hangsúlyozandó nem a háború bírálatának céljával, hanem az azt követő esztétikai nevelés érdekében, melyet véleménye szerint már 1917-ben el kell kezdeni.

Az I. világháború alatti műkritikafogalmának első áldozata az úgynevezett „közhelyművészet” volt. A most bemutatott hadi beszéd is ennek támadásával folytatódik.

A közhely-művészet a háború után feltehetően megerősödik, és megnő a kereslet a sekélyes, közhelyeket ismétlő, olcsó hatásokra vadászó és megindításokat hajhászó művészet, röviden a giccsművészet alkotásai iránt, amelynek előjelei az irodalomban már most is tapasztalhatók. A gondolkodó részletezésében:

„Az irodalom máris tele van háborús motívumokkal, melyek vagy nyers utánezatai a valóságnak és csak az időszerűségnek köszönik pillanatnyi életüket, vagy mondva csinált élményei a háborúnak, minden művészi formáltság nélkül.” (Alexander 1917/2014, 41)

Az erőtlén hangzavarból alig emelkedik ki egy-egy vers vagy rajz. Hogy melyek lennének ezek a kivételek, arra sajnálatos módon nem utal esztétánk.²⁹ Helyette azzal folytatja, hogy a művészetnek időbeli distanciára van szüksége, hogy az átélt élményeket formailag kifejezhesse, mert a bölcsésztudományok köréből a történettel és a filozófiával ellentétben a művészet nem képes azonnal reflektálni az eseményekre.³⁰ Az élményeknek, ahhoz hogy formaalkotókká váljanak, meg kell érniük a művész lelkében. A háború után Alexander szerint el lehet majd készülni az építészet diadalútjára, hiszen a lerombolt városok újjáépítése elég lehetőséget biztosít a fellendüléshez. Hasonló várható a szobrászattól, amely monumentális emlékműveiben bemutathatja, hogy mit értett meg a pusztulásból-újrakezdésből. A képzőművészetek termékeny kapcsolatában a festészet is hamar magára fog találni. Mindezen biztató jelek ellenére is a legrosszabbra lehet elkészülni, mert a kimerítő háború koldusszegénnyé teszi az országot és a giccs termékei, mint a diadalmas hadvezérek fényképei vagy a képeslap szentimentalizmusa és krudelitása máris teret nyert. Az ipari méretű tömegprodukciónál általában a tömeg téynyérése a művészetekben a legveszélyesebb ellenfele a valódi, magas művészetnek.

„Az industrialismust a művészetben nem a háború szülte, sőt nem is igen fogja fokozni. Ez az industrialismus készen áll, prédáját lesve, quaerens quem devoret. A kor eseményei szolgáltatják neki az anyagot, de neki minden anyag jó, feltéve, hogy kiaknázható. A jelszó az olcsóság, a nagy forgalom kicsiny haszon mellett.” (Alexander 1917/2014, 42)

A tömegművészet ellen már nincs mit tenni, el kell rá készülni és bele kell nyugodni. A tömegművészek már most is túl erősek és csak arra várnak, hogy teljesen eláraszthassák a művészeti piacot. Ők az iparúzők, akik

„nem haboznak, nem kételkednek, nem küzködnek, ők készen állanak, ők ismerik az érvényesülés módját, ők biztos minták után dolgoznak, ők tudják a közönség művészelles érzéseit és készek azokat a legtellyesebben kielégíteni. Ők tudják, hogy kikkel kell szövetkezniök, kikre kell bízniök cikkeik elárusítását, hogyan lehet megbízásokat szerezni. A kereskedök is bennük bíznak, tudják, hogy ezek a művészek teljesen megbízhatók, szavuk annyi mint a készpénz, pontosan a terminusra elkészülnek. A háború után persze nagyszerű alkalmak nyílnak, az iparúző művészek csak úgy el fogják özönlenni ezeket az új békés csatatereket.” (Alexander 1917/2014, 42)

A magas művészet szempontjából a látszólagos fegyverletétel és a belenyugvás azért fontos, mert így az industrializmus előbb szabadon kitombolhatja, utóbb csöndesen felszámolhatja maga-magát. Mert a frázis mindig önmagát pusztítja el. De azért nem árt résen lenni. A nagyobb megrendeléseket a háború után a kormány, a városok, és a nagyobb testületek adják, és egy rossz döntés a részükről maradandó hibákhoz vezethet, viszont „ha

ezek felelősségük tudatában résen fognak állni, nagyon megakaszthatják a baj terjedését” (Alexander 1917/2014, 42).

A legnagyobb problémák – kritika hiányában – az irodalom terén lesznek tapasztalhatók, mert a művészi kritikának Magyarországon alig van orgánuma... De talán ez a baj is önmagát számolja majd föl, hiszen az irodalom mindig két részre oszlott. Most a többi művészeti ághoz hasonlóan, várhatóan a tömegnek szóló rész fog fölülkerekedni, és a frázisművészet a háború témájában még sokáig táptalajra fog találni, de végső soron nem ez fogja meghatározni és eldönteni az irodalom jövőjét.

A giccs- vagy közhely-művészet mellett a nemzeti szempontok művészeti érvényesülésének kérdése alkotja az esztéta beszédének harmadik részét.

Alexander Bernát szerint a nemzeti szempontok a háború után, vélhetően minden jelenleg hadviselő nemzet művészetében föl fog erősödni és abszolút dominanciára fog szert tenni. Mint mondja, Franciaországban máris az izoláltságra utaló jelek mutatkoznak. Művészetük – évszázados hagyományokat követve – most is minden reflexió nélkül formaérzékének sajátos és kifejelett voltán tudatában bezárkózik nemzeti hagyományába. Ez az egyoldalúság azonban nem vehető ideálnak mi több, nem is vihető keresztül. A görög művészet sem volt teljesen autochton, a német művészet is hemzseg a teuton velleitástól. Mindenesetre a német kultúra a maga reflexív, ugyanakkor öntudatos jellegéből adódóan a háborút követő évtizedekben sem fog elzárkózni az idegen hatásoktól, és mint eddig, a művészileg értékest, akárhol termett, méltatja és befogadja majd később is. Az antant nemzetekről a franciákat leszámítva nem akar szólni, mindössze kételyének kíván hangot adni, amikor elmondja, hogy a kulturális elzárkózás náluk legföljebb csak egy jelszó. A gyakorlatban az keresztülvihetetlen. Ennél lényegesen komolyabb gondot fog okozni a nacionalizmus fölerősödése a művészetekben.

„A kiknek az üzletük vagy elvakult szenvedélyük a gyűlölet fenntartása a nemzetek közt, a művészi nacionalizmust a háború után is hangoztatni fogják és a háború gyilkolón keserű emlékei segíteni fogják őket” (Alexander 1917/2015, 43) – vélekedett Alexander.³¹

A nacionalizmussal nem hozható egy fedél alá a nemzeti érzés, a nemzeti szellem, amelyek legfőbb éltetője minden korban a művészet volt. Magyarországon például ezt a szerepet leginkább az irodalom vállalta föl. Mint a folytatja:

„A nemzet a maga lelkének, érzésének, vágyainak, ideáljainak tükrét a művészetben látja, hogyan szokhatna, kedvelhetne meg idegent? A művész, ki nem ebben a lélekben gyökerezik, hogyan teremthetné meg ennek művészi képmását?” (Alexander 1917/2014, 43)

Nemzet és művész korrelációs viszonyban állnak. A nemzet szószólója és tolmácsa a művész, ellenben a művész formaalkotó erejét-forrását a nemzet szolgáltatja. A háború után nálunk a nacionalizmus művészeti kidomborodása mellett a német teutonizáló és gallizáló hatások túlzásbavitele, a Made in Germany jelszavának uralma fogja betölteni a művészet tereit. Ez a két ellenhatás azonban határozott tévút, mert szembe megy a magyar nemzeti kultúra tradicionális asszimiláló, és a receptivitásnál sokkal erősebb „cselekvékeny” (Alexander 1910/1985, 7) jellegével, amelyben egyébiránt Alexander Bernát évtizedeken keresztül a tudományos és művészeti fejlődés gyökerét látta, és amelyért több mint ötvenéves munkásságában permanensen kiállt (vö. Mester 2006, 142 és Bretter 2004). Nézetét alátámasztandó, idézzük e helyütt a korábban már említett Fülep-recenzióban megvallottakat:

„Kitűnnék, azt hiszem, hogy ily kiterjedt, állandó és erős szomjazása a nyugati kultúrának semmiféle kisebb nemzetnél nem található; az extra Hungaricum non est vita hirdetőinek jelszavát mi magunk folyton cáfoljuk tetteinkkel. Sohase bírtuk nyugodtan nézni, hogy ott künn dolgoznak, mindig beálltunk a sorba. Most is, mint régen, nomádok vagyunk, most is, mint azelőtt, hódító hadjáratokra indulunk. Mennyit és mit hoztunk haza az aranygyapjából, Magyarországnak még megírandó kultúrtörténete fogja kideríteni.” (Alexander 1910/1985, 7)

A hadi beszédhez visszakanyarodva, a nemzeti érzés – a filozófus szerint – az út, mely az emberhez vezet (i. m. 43–44). Az utak az egyes nemzetek szellemi élete, akiket a kultúrában, mint az egyetemes értékek kincsbányájában való részvétel tesz egymással rokonná. Minden nép a fához hasonlóan a maga sajátosságában egy talpalatnyi földben gyökerezik, ami táplálja és sarjasztja, de fejét a magasba emeli, mint a lombkorona, az egyetemes nap fényének irányába. A legjobbak azok a népek, akik nemzeti sajátosságukat „az emberinek azt a változatát, melyet nemzete alkotott” (Alexander 1917/2014, 44) a legteljesebb formára fejlesztették, ugyanakkor képesek meglátni ezekben a sajátosságokban az egyetemes emberit. Ez a kultúra diadala, ebben és csakis ebben az értelemben vallható az irodalmi és művészeti nacionalizmus, de nem szeparáló, gyűlölködő és kizáró jelentésben. Amint egy *Nacionalizmus* (Alexander 1916b) címen megjelent írásban is fejtegette, minden igazi művészi, irodalmi, és erkölcsi érték a nemzetnek termékeny humuszából sarjadzik föl. Állami és nemzetközi kultúra nincs, csakis nemzeti, mely esetleg meghódíthatja az egész világot (uo.). Azért a nacionalizmustól a magyarságnak még sincs sok oka félni a nagy időket követően, mert amint Alexander hangsúlyozza: „Nekünk magyaroknak legkevesebb okunk van ettől félni, inkább az ellenkezőtől. Sokat kérünk kölcsön más nemzetektől és néha uzsorakamatot fizetünk érte.” (Alexander 1917/2014, 44) Az igény persze idehaza szintén meglesz az elkülönülő nacionalizmusra, de az mindig a nem-művészek lármás jelszava volt a múltban és az lesz az elkövetkező időkben is. Az igazi művészek a demokratizmus jelszava alatt fognak gyülekezni, mint ahogy tették azt hosszú századokon keresztül egymástól tanulva, egymást megbecsülve, egymásra hatva. Alexander történelemfilozófiai koncepciója, hogy a kultúra minden korban más népet használ föl munkájának végzéséhez, de a kész, a tökéletes munka valamennyi számára való. Ez bizonyosan így lesz a háború után is, mert a hazaszeretet elvakíthatja az embereket a háború idején, de az emberinek érzése épp a legjobb emberekből kioltathatlan (i. m. 44).

A nemzeti szempontok ismertetése után, a hadi beszéd „az anyag” művészeti szerepének ismertetésével folytatódik, amely a beszéd első gondolatait nem számítva az egyetlen koncepciózus új elem háború alatti művészetkritikájában.

Arról volt szó ugyanis, hogy az esztéták fokozott aggodalommal és ellenséges érülettel viseltettek a háborús téma iránt, melyben egyenesen a tiszta művészet vesztét látták. Az esztéta magának vindikálva a végső szót határozottan vallotta, hogy nincs igazuk. Szerinte a forma szót félreértik és egy jogos szempontot pedig nem értenek. A jogos szempont – Alexander szerint –, hogy az esztétikai érték nem származhat nem esztétikai forrásból. Becsületesség és lelkesedés nem elégséges szempont a művészethez. A legnemesebb eszme sem avat rossz művészeket jóvá. A XIX. század művészeti hanyatlásának egyik sajátossága a nyers anyag túlbecsülése az egyik, az eszmék túlbecsülése a másik oldalon. A forma is becses, az egyedüli becses a művészetben, de a művészet attól igazán művészet, ha abban a forma teljes átszellemülése az anyagnak, a tartalmának. Az esztéták szerint a műalkotásban forma és anyag egyek, és a vonalak ritmusa, a színnek harmóniája stb. teszi a művet azzá, ami. A művésztörténetet rácsafol e koncepcióra, és a történelem lapjaira irányítják a figyelmet, amiben megtalálható, hogy nagy művészeti korszakokat csak nagy eszmék szültek.

„Ilyen eszmék a görög humanizmus, a krisztusi szeretet, a renaissance-felszabadulás, a nagy forradalom gondolköre. Ezek szántották fel az emberi lelkeket és tették őket fogékonyakká művészi eszmék megtestesítésére. A művészet fejlődése kívülről halad befelé: legfelső foka a lélek titkainak láthatóvá tétele. Ha ez igaz, akkor a nagy háború termékenyítőleg hathat és fog hatni a művészetre.” (Alexander 1917/2014, 45)

A háború ezek szerint témáját tekintve legitim alapja a művészi ábrázolásoknak, de magát a háborút, annak minden borzalmát a művészet nem legitimálhatja. Egy dolgot azonban megtehet, és tulajdonképpeni célja is, hogy ezt megtegye. Mégpedig ábrázolásával specifikusan rávilágítani arra, hogy bármilyen okból is irtják egymást a csatatereken Európa fiai, a világháború mégiscsak iszonyú tespedtségből ragadta ki az embereket. A háború leveri az önzést, a nemzetet magára eszmélteti, a szolidaritás ígétjét valósággá váltja. A harctéren és a hátszágban megmutatkoznak a lélek nagy vonásai, mint az odaadás, a szellemi erők felfokozódása, az önfeláldozás, a szenvedélyes hazaszeretet és a belső nemesség (i. m. 45).³² Ez szinte kimeríthetetlen téma, de ha mégsem volna elég, érdemes egy pillantást vetni arra az emberfeletti kitartásra és helytállásra, amit eddig a magyar nemzet és szövetségesei tanúsítottak a nagy világkoalícióval szemben. Ilyesmire korábról nem akad példa a történetben (vö. Alexander 1915/2014, 23).

„Ennek ki kell hatnia az egész nemzet lelkére, ennek felszínre kell hoznia benne legjobb tulajdonságait is. Merném mondani, mit Madách Éváról mond, hogy rossz tulajdonságai csak a kor bűnei, nem az övéi. Nem kicsinyítem a rosszat, mit láttunk, de nem szabad a jót sem kicsinyíteni.” (Alexander 1917/2014, 45–46)

Különben is kijelenthető, hogy nagy művészeti ábrázolások csak akkor születnek, ha a korszak nagy érzéseket támaszt a lelkekben, melyek a nagy háborúban egész biztosan átalakulnak. Mint ismételtlen hangsúlyozza a filozófus:

„Az igaz értékek most fognak felismerszeni és az új lélek új művészetet fog teremteni, új formákkal, melyek nem lesznek kölcsönvételek, mint a művészetellenes 19. századéi. Lehet, hogy nagy ernyedés fogja követni a háborút a béke első éveiben. De az nem ismeri az emberi természetet, a ki kételkedik életakarátában és az életakarát leleményességében, melylyel új létformákat ad magának. Mindnyájan eszközök vagyunk annak a féltelmetes nagy hatalomnak a kezében, mely a milliók összeforró lelkében érezteti magát.” (Alexander 1917/2014, 46)

A beszéd utolsó részében Alexander az individualizmust bírálja.

Az új művészeti irányok legjellemzőbb vonása az individualizmus. Jelen esetben individualizmusnak, a művészeket azt a forradalmi magatartását nevezi, mellyel a múlt és a céh-hagyománya ellen fellép. Teljes elszakadás, ahol a művész nem tűri, hogy akarát, lelkét, gondolkozását egy idegennek érzett hatalom a legkisebb mértékben is befolyásolja. Az új izmus harcba lépett az akadémizmus ellen, ami a megállapodott formákat és szabályokat preferálta, a gond ezzel, hogy egy átlagizlést elégít ki, melyhez – mint mondja – „az ízléstelenek szolgálatják a legnagyobb járulékot” (Alexander 1917/2014, 46). A forradalom szükséges mozzanat volt a művészeti fejlődés szempontjából, ám végső soron a művészet teljes káoszt hozta el. Hogy ez mégis lehetséges volt, az a kor művészietlenségének tudható be, ahol a merev hagyományok uralkodtak az eleven művészi érzés és alkotó erő helyett. Mint kifejti:

„Forradalmakat csak az önkény uralma csal ki a nép lelkéből, az önkény dogmája, mely az eleven életerőt meg akarja fojtani. Az individualizmus szakítani akart minden hagyománnyal, mert rosszul értett hagyományok igát akartak rakni a művészek nyakába.” (Alexander 1917/2014, 46)

Az individualizmus nagy alkotások véghezviteléhez mindig gyenge volt, mert képviselőik azt hitték, hogy amit véghezvisznek, az kizárólag az egyén műve. Ebből adódóan minden önkény jogosultnak és kizárólagosnak hirdette magát. A művészet azonban a valláshoz, az erkölchöz és a tudományhoz hasonlóan nem kizárólagos. Az egyén mindezekben csak összesűrítője-szintetizálója a közösség lelkében kavargó érzéseknek. A „más” új jelszava a festészetet és a költészetet már teljes anarchiába taszította. A festészet esetében konkrét példát is citál, és az impresszionista stílusra mutat, amely elvek szintjén ugyan helyes volt, mert a konkrét eleven benyomás ábrázolását tüzte zászlajára, azonban túlzásba vitte a személyes benyomás irányította ábrázolást. Összességében az individualizmus az egész kulturális életre rányomta a bélyegét a háborút megelőzően. Idézve őt:

„Az emberi összetartozás érzései már csak díszül szolgáltak a rút való eltakarására. Az individualizmus dicsőítése oly általános volt, hogy bizonyára azok közt, a kik ezeket hallják vagy olvassák, vannak, a kik megbotránkoznak szavaimon, melyek kifogástalannak tartott tételeket támadnak.” (Alexander 1917/2014, 47)

De a művészetben az egyéni akarat semmit sem jelent, az önkény szülte alkotások nem többek karikatúráknál. Az individualizmus ezért már a háború előtt lejáratotta magát. A műértők stílust vártak s egységes formatörvényt; az igazi művészek ennek akartak megfelelni, minek következtében már a háború előtt megindult az individualizmus fölszámolása. A művészek kezdték fölismerni, hogy az egyéniség bélyege nem az önkény, nem a szubjektív szabály, nem a minden áron való eredetieskedés, hanem az objektív törvény meglátása és kifejezése (i. m. 47). Lehetetlen, hogy a háború megakassza eme előre mutató folyamatot. Miként jövendölte:

„Lehetetlen, hogy a mi a háború előtt kezdődött, a háború után, mely az individualizmus kicsapongásait elsöpörte, ne találja meg folytatását. Ki fogunk szabadulni az izlésnek ama rettenetes anarchiájából, melyben mindenki Zeust játszott és villámlani meg mennydörögni iparkodott. A nagy idők a művészetben új stílust fognak teremteni.” (Alexander 1914/2014, 47)

Egy gondolat erejéig kitérve, megjegyzendő, hogy Alexander a háború előtt a nacionalizmus művészetben betöltött szerepéről ugyanezt a visszahúzódást-kihalást jósolta (Alexander 1911/1913, 50).

Visszatérve a mű bemutatásához, a folyamat persze nem fog simán lefutni, mert a tapasztaltabb művésznemzedék rabja múltjának, az új viszont képzelődésének. A lavina mindenesetre elindult, és a régiek az újjal szemben folytatott küzdelmében hamarosan ki fog bontakozni az új érték. – Összegezi tételét az esztéta, és ekképp foglalható össze a művészet háborús feladata is; azaz felsorolásszerűen megismételve: a régi hibák meg nem ismétlése és fölszámolása, a háborús tömegművészet és nacionalizmus háttérbe szorítása, a háború esztétikai ábrázolása, és az esztétikai nevelés további elősegítése-föllendítése.

A beszéd végül a béke óhajának általános felértékelésével-túlbecsülésével zárul.

V.

Alexander Bernát egy korai véleménye szerint „a művészet a XIX. század sóvárgása, egy ideig majdnem mindent fölülmúló életértéke” (1908/1969, 95). De vajon a XX. században lehet még ilyen értéket tulajdonítani a művészeteknek? Alexander nem boncolgatta ezt a kérdést, de felelete vélhetően nemleges lenne. Háború alatti művészetéről vallott elképzeléseit alapvetően a szkepticizmus és a bizalom vezérelte. Szkepticizmus minden múlt- és jelenbeli művészeti megnyilvánulás irányában, ugyanakkor még jelen van a jövőbe vetett bizalom, annak hite, hogy a háború után valami jobb, maradandóbb, művészebb remélhető. Hogy jogosnak tekinthető e vélekedés, úgy gondolom nem a jelen írás feladata eldönteni, mindenesetre a háború előtti alexanderi művészetdefiníció és műkritika megismerése, valamint a háborús időszak bemutatása, illetve a *Művészet és háború* című hadi beszéd áttekintése után, világosan látszanak a párhuzamok és a kapcsolódási pontok a háború előtti, és háború alatti művészetfölfogásban, továbbá a művészet háborús feladataira is fény derült. Ez megfelelő támpontot szolgáltathat a téma további kutatásához – amelyre ha a honi filozófia-történetírás komolyan veszi az Alexander-életmű föltárását – elengedhetetlen szükség van.

Végezetül még egy kérdés vizsgálata van hátra. Mennyiben tekinthető Alexander háború alatti művészetfölfogása az időszak vonatkozó beszédei-írásai alapján tudományos és/vagy történeti értékűnek? És még ehhez a kérdéshez kapcsolódva: hogyan kell kezelni azokat ma, 100 év távlatából? A kutatás jelen állása szerint maga a filozófus, a háború ihlette beszédeit sohasem vonta vissza, azok tartalmát nem tagadta meg.³³ Bár a háború után publikált művészeti írásokból a retorika és általánosságban a háborús művészet alkotásainak ismertetése és kritikája eltűnik, lényegében továbbra is ugyanazok a fájó pontok Alexander számára, mint a háború előtti és alatti írásokban-beszédekben.

A művész (Alexander 1923/1969) című írás például azt állítja, hogy az ös-szemlélet, a tiszta szellemi pozíció nélkül a művészet-csinálás, kézművesség, amit a szorgalom, a tanulmány, az ügyesség, a becsvágy sem képes pótolni. Mert a művészeti szemlélet hiányát semmi nem pótolhatja. A divatokból és a csinálásokból viszont már untig elég, hiszen folyton csak ezekkel találkozunk a házakban, a köztereken és az irodalomban is (Alexander 1923/1969, 66). De – miként arról fõntebb már esett szó – a technikai tudás úgyszintén nem elégséges, mert ha nem egyesül koncepcióval, továbbá a művész egész lelki életével, üres marad a mű. És mennél több lesz a technika annál kevesebb lesz a művészet. Sajnálattal konstataálta, hogy „a mi idõnkben felsõhajthatunk: a technika túlbujánozza a művészetet” (Alexander 1923/1969, 68). Ezeknek a bajoknak a leküzdésében viszont csak õnmagára számíthat a művész. Idézve õt:

„A hegymászás elég veszedelmes mesterség, de ha az ember óvatos és jó vezetõje van, többnyire föl fog jutni a csúcsra. De a művésznak nem lehet vezetõje, a művész nem lehet óvatos, egyes-egyedül művészi és emberi ereje mentheti meg azon az úton, mely meredekebb a legmeredekebb hegyi utaknál.” (Alexander 1923/1969, 61)

A műalkotás létéhez viszont nem elég a művész és a kész mű, ahhoz szervesen hozzátartozik az arról való ítéletmondás is, mint „a fényhez a látó szem” (Alexander 1924/1969, 69). Miként arra az 1924-ben íródott *A kritika* című (Alexander 1924/1969) tanulmány rávilágít, a kritikai interpretáció segít a műalkotásnak és a műalkotónak egyaránt. A műalkotás a kritika által tesz közönségre, hiszen annak segítségével válik ismertté, elfogadottá annak ítéletében. A kritika révén illeszkedik az egyetemes

művészeti hagyományokba (iskolákba, izmusokba) és találja meg helyét a nemzeti a tradícióban. De a kritika a művész segítségére is van, akit „megtámaszt, megerősít vagy új utakra terel” (Alexander 1924/1969, 69). Tehát – szabadon átvéve gondolatait – kijelenthető, hogy ítéletet mondani egy műalkotásról épp oly szükséges funkciója a léleknek, mint maga a műalkotás. A kritikusok vagy Alexander szavajárásával a műérzők a mű szemléletéből, a testet öltött művészi koncepcióból jutnak el a lelkihez, a művészi koncepcióhoz (Alexander 1924/1969, 70). Az igazi kritikus megújítja lelkében a művészi koncepcióját, így vele együtt alkotja meg újra a művet (Szemere 1928, 40). Művész-műalkotás-műkritikus-műkritika végső soron elválaszthatatlanokká lesznek egymástól. Egymásra hatva alkotnak esztétikai egységet – ideális esetben. Viszont a művészet totalitása legkésőbb a XIX. században megtört. A művész céltalanul alkot, a kritikus szava a pusztába kiált, a közönség, pontosabban: a tömeg pedig az ipari művészet alkotásaiban tobzódik és immáron a „nem-művészekről” várja „technika vívmányait”, a szobadíszeket, amelyek mindig időre elkészülnek és a kellemes időöltést a koncerttermekben, színházi páholyokban. Az igazi művészek alkotásaival nem tud már mit kezdeni, azok tekintélye és értéke a pillanat művészet nélküli művészetében végképp elmosódott (Alexander 1924/1969, 73), ami a kortárs művészeti életre is az alkalmazkodás béklyóját helyezte.

Amíg a művészek a technika vívmányának bilincseiben alkotnak, addig legfőljebb csak „ügyeskedők”-nek (Alexander 1923/1969, 65) tekinthetők, mert nem a technikai tanultság a fődolog a művészetekben, hanem a művészeti szemlélet, amit semmi egyéb nem pótolhat. „E nélkül – vélte Alexander *A művész* című 1923-as tanulmányban – csak utánzás van, divat és csinálás.” (Alexander 1923/1969, 66) Mint Gábor Éva a műre hivatkozva megjegyzi:

„»a technika megtanulható, de a művészetben nem a technika a fő dolog«. Az igazi művészt arról ismerni fel, hogy »teljesen odaadja magát tárgyának«, hogy »teljesen elmerül a tárgyban«, s ezáltal fejezi ki magát a művészi produktumban.” (Gábor 1986, 196–197)

A továbbiakban az is kérdéses, hogy a művészetet egyáltalán miként szemléljük? Hogyan tekintsünk rá? És a nemzeti feladatok? Erről talán már lemondhatunk? A művészet véglegesen kisiklott, és a maga ásta szakadékba zuhant? Mennyivel tisztább, érthetőbb volt az ókor művészete, mint az esztéta Alexander majd’ minden művészeti tárgyú írásában újra és újra kifakadva megjegyzte:

„Az európai művészet nagy csődjelenségei közben egyszerre megéreztek az egyiptomi művészeti akarát sajátosságát és átláttuk, hogy ők »tudtak« volna másképp is, de nem akartak, nekik a geometriai szerkezet kellett a maga égbetörő vonalaival.” (Alexander 1924/1969, 72)

A művészi koncepció mögötti öskép fejlődése, kiteljesedése mintha megakadt volna. A néplélekből kiszakadva talajtalanná vált, pedig az olyan ősi források, mint a szülőföld, a szülői ház, a környezet, az iskola, a tanulmány, a tradíciók befolyása, az ezekből áradó nagy erők, mint a kor szelleme és a lélek légköre nélkül, a művészet tartalmát veszti. Tartam nélküli formává, pusztá anyaggá süllyed.

Hasonló, kritikai gondolatokat legtöbb háború utáni tanulmányában találni, hogy mégsem ezek uralják az 1918, illetve az 1922 utáni munkásságot, annak oka abban keresendő, hogy műkritikája immáron fordított, módszertani alakot öltött. Így a művészet, a művész, a kritikusok bírálata helyett az ideális művészetről, művészi

hozzáállásról és kritikáról elmélkedett. A néhány kivétel közé tartozott a *Magyar művészet* (Alexander 1923/1985) című írása, ami egyben leplezetlen önvallomás. Olvassuk:

„Én korunkat művészileg oly mélyre süllyedtnék tartom, hogy mindent felkinálhatunk neki, például az expresszionizmust a színházban is. Orrodnál fogva lehet téged táncoltatni, kedves publikum, te csak egy kis csiklandozást érzel, még ha végül durván beléd rúgnak is.” (Alexander 1923/1985, 24)

A cikk egyik további érdekessége, hogy annak legvégén immár sokadszorra lándzsát tör a magyar művészet létjogosultságáért. Az, hogy kis nép vagyunk, nála nem lehet jogos kibúvó. A holland művészet is egy kis népé, mégis a világon az egyik legmeghatározóbb volt oly hosszú időkip (Alexander 1923/1985, 27).

Ennyit Alexanderről, de mi a helyzet az életmű recepció-, illetőleg hatástörténetben? Itt már jóval árnyaltabb a helyzet. A polihisztorral foglalkozó szakirodalomban, mint a bevezetőben említésre került, lényegében kimarad a korszak, és ezen belül a téma vizsgálata. Az a tudós, aki valamilyen úton-módon mégis eljut a hadi időkhöz – ámbár, amint a szomorú gyakorlat mutatja a korszak kényszeresen kerülve van a rendszerváltozás utáni magyar filozófiatörténetben – néhány sablonos klisével, röviden elrendezi az ügyet. Ez alól alig-alig akad kivétel. Akik ezen a ponton túljutnak és szükségét érzik egy-egy háború alatti munka bemutatásának, ritkább esetben kritikai vizsgálatának, azoknál a háború alatti művek megítélésében a teljes anarchia uralkodik. A szubjektív megítélés, más esetben a kutatási cél érdekében egyes művek méltatásra, mások elítélésre kerülnek. Itt maga a gond gyökere sikkadt el, amit legkönnyebben úgy lehetne megfogalmazni, hogy az Alexander-kutatás számára alapjában véve már az is kérdéses, hogy pontosan hol húzhatók meg a határok háborús hangulatkeltés és tudomány között? Mivel a kutatók kényszeresen szükségét érzik egy határvonal meghúzásának és azon számos határpont kijelölésének, a vélemények változók. Kimondatlanul a legtöbben mégis a művek keletkezésének formai-logikai-társadalmi háttérét, azaz a körülményeket nézik. Így azok a beszédek-írások, amik éppen kapcsolatba hozhatók egy korábbi „nagy művel” (Alexander háború utáni munkásságáról furcsa mód ma szinte senki nem beszél) még alkalomadtán elfogadottak, ahol nem mutatkozik párhuzam, azok elvetendőek. Alexander hadi beszédei kapcsán jellemző az a körülmény is, hogy a Magyar Filozófiai Társaságban, az egyetemen vagy az akadémián elmondott-főolvasott beszédek „természetesen” elfogadottak, míg a másik nagy tudós körben, a Kisfaludy-Társaságban, esetleg az Ernst-Múzeumban, ne adj’ Isten a Hadsegélyező Bizottságban elmondottak – mivel a szervezetek története is nagyrészt feldolgozatlan – nem, s nem bajlódva a kutatással egyszerűen elvetik azokat.

Akarta-e a békét Alexander vagy sem? A téma hatástörténetének vizsgálatakor mintha ennél a kérdésnél dőlné el minden. Mintha az Alexander-kutatás megfeleledkezne a történeti kontextusokról. Ehhez kapcsolódva végezetül had idézzem még egyszer Hermann István gondolatait további megfontolásra:

„Alexander egész esztétikája egy olyan korszakban, amelyben az emberek egyre inkább tanácstalanul álltak a művészet tényeivel szemben, arra utalja az olvasót, hogy minden művészi alkotás értékét azon mérje: fel tudja-e vetni ezekkel kapcsolatban a kérdést, mely saját életére és annak tartalmára vonatkozik.” (Hermann 1977, 55)

IRODALOM

- ALEXANDER Bernát 1898/1969. A művészet. In: Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 41–57.
- ALEXANDER Bernát 1902. Műveltségünk egy elhanyagolt forrása. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 36/1. 28–41.
- ALEXANDER Bernát 1903/1924. A művészet – élet. In: uő: *Tanulmányok – Művészet*. Budapest, Pantheon. 47–58.
- ALEXANDER Bernát 1907. Világirodalom. *Budapesti Szemle*, 50/367. 131. köt. 1–40.
- ALEXANDER Bernát 1907/1969. Firenzei párbeszéd. In: Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 86–90.
- ALEXANDER Bernát 1908/1969. Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről. In: Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 91–198.
- ALEXANDER Bernát 1909/1977. A vonal esztétikája. In: Pók Lajos (szerk.): *A szecesszió*. Budapest, Gondolat. 495–499.
- ALEXANDER Bernát 1910/1924. Vallomás. In: uő: *Tanulmányok – Filozófia*. Budapest, Pantheon. 5–12.
- ALEXANDER Bernát 1911. Kultúra és művészet. *Magyar Figyelő* 1/1. 171–179.
- ALEXANDER Bernát 1911/1913. Korunk művészi mozgalmairól. In: Somfai János (szerk.): *A torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület évkönyve*. Nagybecskerek. Pleitz Fer. Pál. 33–54.
- ALEXANDER Bernát 1914/2014. A háború, mint nemzetnevelő. In: Turbucz Péter (szerk.): *Alexander Bernát: A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 5–15.
- ALEXANDER Bernát 1915/2014. A háború filozófiájáról. In: Turbucz Péter (szerk.): *Alexander Bernát: A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 16–27.
- ALEXANDER Bernát 1916/2014. Iskola és háború. In: Turbucz Péter (szerk.): *Alexander Bernát: A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 28–38.
- ALEXANDER Bernát 1916a. Shakespeare a világirodalomban. *Budapesti Szemle* 59/474. 166. köt. 369–387.
- ALEXANDER Bernát 1917. Szobrászatunk az utóbbi hat év alatt. *Budapesti Szemle* 60/482. 169. köt. 289–308.
- ALEXANDER Bernát 1917/2014. Művészet és háború. In: Turbucz Péter (szerk.): *Alexander Bernát: A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 39–48.
- ALEXANDER Bernát 1919. Bánóczy József. In: uő (szerk.): *Emlékkönyv Bánóczy Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára 1919. július 4*. Budapest. 1–38.
- ALEXANDER Bernát 1923/1969. A művész. In: Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 58–68.
- ALEXANDER Bernát 1924/1969. A kritika. In: Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 69–75.
- ALFA [Alexander Bernát] 1898. Sovinizmus. *Budapesti Hírlap* 18/13. január 13. 1–2.
- ALFA [Alexander Bernát] 1910/1985. Fülep Lajos Nietzsche könyve megjelenése alkalmából. In: Timár Árpád (szerk.): *Fülep Lajos emlékkönyv*. Budapest, Magvető. 7–10.
- ALFA [Alexander Bernát] 1914a. Erkölcsi földrengés. *Budapesti Hírlap* 34/153. július 1. 2–3.
- ALFA [Alexander Bernát] 1914b. Följegyzések. *Budapesti Hírlap* 34/207. augusztus 27. 3–4.
- ALFA [Alexander Bernát] 1914c. Följegyzések. *Budapesti Hírlap* 34/252. október 11. 7–8.
- ALFA [Alexander Bernát] 1914d. Följegyzések. Derül-e már? *Budapesti Hírlap* 34/287. november 15. 11–12.
- ALFA [Alexander Bernát] 1915a. Följegyzések. A nagy vár. *Budapesti Hírlap* 35/87. március 28. 7.
- ALFA [Alexander Bernát] 1915b. Följegyzések. Mérleg. *Budapesti Hírlap* 1915/94. április 4. 8–9.
- ALFA [Alexander Bernát] 1916b. Nacionalizmus. *Budapesti Hírlap* 36/308. november 5. 3–4.
- A VILÁGHÁBORÚ KÉPES KRÓNIKÁJA* 1915 2/46. augusztus 22. szám.
- BRETTNER Zoltán 2004. Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltség-eszményei. In: Mester Béla – Peregcz László (szerk.): *Recepció és kreativitás: Közéletések a magyar filozófia történetéhez*. Budapest. 280–292.
- BUDAPESTI Hírlap* 1914 34/302. november 30. szám.
- BUDAPESTI Hírlap* 1892 12/355. december 24. szám.
- DIVALD Kornél 1916. Műemlékeink és háború. *Budapesti Szemle* 59/469. 165. köt. 111–124.
- GÁBOR Éva 1986. *Alexander Bernát*. Budapest, Akadémiai.
- GÁNGÓ Gábor 2011. A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig, Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófia Szemle* 55/2. 122–137.
- HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László (szerk.) 2000. *Magyar filozófia a XX. században. I. köt.* Budapest, Áron.

- HERMANN István 1969. Utószó. Alexander Bernát, az esztéta. In. Szemere Samu (vál.): *Alexander Bernát: A művészet – Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 411–426.
- HERMANN István 1977. Alexander Bernát, az esztéta és filozófus. In. Kiss Endre – Nyíri János Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, Kossuth. 41–55.
- HEVESI Simon – POLNAY Jenő – PATAY József (szerk.) 1916. *A Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja*. Budapest, Magyar Zsidó Hadi Archívum – Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület.
- IMRE József 1938. *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk*. Pécs. Magánkiadás.
- KATUS László 2009. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Pécsi Történettudományi Kulturális Egyesület.
- KISS Endre 2006. *A labirintusi fonál és a szorgalom dühe*. Miskolc, Egyetemi.
- KISS Endre 2012. A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In. Egyed Péter (szerk.): *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 163–181.
- KONRÁD Miklós 2007. Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* 49/3. 373–402.
- KORNIS Gyula 1927/1944. Alexander Bernát. In. uő: *Magyar filozófusok. Tanulmányok*. Budapest, Franklin-Társulat. 194–201.
- Lasswell, Harold Dwight 1927. *Propaganda Technique in the World War*. London–New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.–Alfred A. Knopf.
- LENKEI Henrik 1929: Alexander Bernát. Halálának első évfordulójára. In. Szemere Samu (szerk.): *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve 35/1*. 50–52.
- LYKA Károly 1908. Alexander Bernát a művészetéről. Új idők 14/44. 373–374.
- MESTER Béla 2006. *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár/Szeged, Pro Philosophia.
- SEBESTYÉN Károly 1909. Alexander Bernát könyve a művészetéről. *Országos Középiskolai Tanárjegyesületi Közöny* 42/15. 385–388.
- SEBESTYÉN Károly 1934. *Alexander Bernát*. Budapest, Magánkiadás. Klny.
- SOMOS Róbert 2004. *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Budapest, Kairosz.
- SZEMERE Samu 1928/1929. Alexander Bernát emlékezete. In. uő (szerk.): *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*, 35/1. 25–50.
- SZEMERE Samu 1969. Alexander Bernát. In. uő (vál.): *Alexander Bernát: A művészet - Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai. 7–40.
- PERECZ László 2008. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest, Argumentum.
- Reynolds, David 2015. *The Long Shadow: The Legacies of the Great War in the Twentieth Century*. New York, W. W. Norton & Company.
- TURBUCZ Péter 2014a. A háború nemzetnevelő szerepe Alexander Bernát első hadi beszédében. *Magyar Hüperión* 2/4. 452–470.
- TURBUCZ Péter 2014b. Alexander Bernát és háborús beszédei. In. uő (szerk.): *Alexander Bernát: A háború után*. Máriabesnyő, Attraktor. 75–111.
- TURBUCZ Péter 2015. Gondolattörödékek fejezetek mentén; Zóka Péter: Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”. *Létünk* 44/5. 203–213.
- TURBUCZ Péter 2016a. Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat. *Jel-Kép* 36/1. 81–96.
- TURBUCZ Péter 2016b. Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914–15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In. Z. Karvalics László (szerk.): *Az első világháború információtörténetéhez*. Budapest, Gondolat – INFONIA – Óbudai Egyetem Digitális Kultúra és Humán Technológia Tudásközpontja. 208–247.
- ZÓKA Péter 2015. *Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”: az újkori nyugat-európai bölcsélet és a modern nacionalizmuselméletek tükrében*. Pécs, Pannon Írók Társasága.
- ifj. WLASSICS Gyula 1915. *A színház és a háború*. Budapest, Franklin. Klny.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a 2015. 09. 11-én Pécsen megtartott *Művészet mint emlékezet és diagnózis* című, a PAB II. Szakbizottság Filozófiai Munkabizottságának konferenciáján elhangzott előadás lejegyzett és jegyzetekkel ellátott változata.
- 2 A versrészlet Lenkei Henrikől származik (Lenkei 1929).
- 3 Az épp előttem lévő munkák közül sokak mellett Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László szerkesztésében megjelent tankönyv vonatkozó részében (Hell–Lendvai–Percz 2000, 45–53) nem került tárgyalásra. A máig elsődleges szakirodalomként használt Gábor Éva által írt monográfia egy mondattal (Gábor 1986, 218–220) rendezte le a kérdéses korszakot. Percz László történeti összefüggéseiben nem tért ki az időkaz tárgyalására *Nemzet, filozófia, nemzeti filozófia* című kötetének Alexanderrel foglalkozó fejezetében (Percz 2008, 147–164). Zóka Péter tudatosan kerülte a kérdés vizsgálatát (Zóka 2015, 123). Egyetlen kivételt képez Somos Róbert *Magyar filozófusok útkeresése Trianon előtt és után* címet viselő könyvének egy fejezete (Somos 2004, 101–131), ahol több oldalon hozza Alexander Bernát háborús szerepvállalását és idézi néhány háborús gondolatát (uo. 102–106).
- 4 A hadi beszédekhez vagy más szóhasználatban háborús előadásokhoz lásd Turbucz 2016a.
- 5 Alexander gondolkozásában ez a görög-római és keresztény alapokon álló európai művelődés internacionális szintézisét jelentette.
- 6 Tudományos munkássága és vélhetően háborús tevékenysége addigi elismeréseképp 1914. november végén Ferenc József engedélyezte, hogy „előadási jogosítványa a bölcsészettudomány egész körére kiterjesszessék” (Budapesti Hírlap 1914/302. 5).
- 7 Alexander Bernát személyesen ismerte Arany Jánost és több évtizedes barátság fűzte Deák-Ébner Lajoshoz (Alexander 1919, 25 és uo. 29).
- 8 Ismeretes, hogy ő maga is külföldön tanult hat esztendeig (Alexander 1919, 9–27; Szemere 1969, 9; Imre 1938, 7), ami szintén befolyásolta állásfoglalását többek között e kérdésben is.
- 9 A mű hatástörténetének további vizsgálatához adalékul hozzáfűzhető, hogy arról Sebestyén Károly is írt egy recenziót, amiben kizárólag annak pedagógiai effektusait emelte ki (Sebestyén 1909).
- 10 További jelzés az i. m. jelölés a *Korunk művészeti mozgalmairól* című beszédre vonatkozik.
- 11 Sebestyén Károlytól ismert, hogy Alexander még öreg korában is heteket töltött Barbizonban, hogy lássa a helyet, ahol a XIX. század francia festőművészete megszületett (Sebestyén 1934, 13).
- 12 Amint a Fülep-fordításról írt cikkében kifejtette: „Majd minden szellemi áramlatunknak, ha idegenből ered is, vagy idegenből táplálkozik, erősen magyar a bélyege. Se majmok nem voltunk soha, se könnyen gyúrható anyagnak nem bizonyultunk. Ha elég nagy időközot tekintünk át, mindig a külföldi hatóelemeknek teljes áthasonítását állapíthatjuk meg.” (Alexander 1910/1985, 7)
- 13 1892-től dolgozott a Budapesti Hírlapnál, ahol több mint húsz esztendőn átívelő aktív publicisztikai tevékenysége 1893-ban vette kezdetét (Budapesti Hírlap 1892/355. 5).
- 14 Ezen írások gyűjteményes kötetbe történő összeállítását és szerkesztését hamarosan befejeződik.
- 15 A „hadi napló”, miként Alexander Bernát az említett sorozatot nevezte, 1914. augusztus 27-én indult és 1915. október 9-ig tartott.
- 16 Alexander háborús publicisztikája sikerének egyik kulcsa az ellenséges úgynevezett „hazugságpropaganda” (Lasswell 1927, 79) folyamatos cáfolata volt. Azonban ami ettől is fontosabb, és amely az olyan jelentős kortárs háborús publicisták fölé emelte őt, mint Földes Artur, az hogy a bőlelő képes volt a háború szintézisébe vonni és ilyenformán sikerrel tárgyalni lényegében bármilyen közéleti témát.
- 17 Gángó Gábor egyik tanulmányában helyesen ismerte föl, hogy a filozófia hazai művelői egy emberként osztoztak „az eufórikus korhangulatban” (Gángó 2011, 124.), és hozzátehető: tanulmányaikkal egy emberként sorakoztak föl Alexander Bernát mögött a megújult *Athenaeum* folyóirat háborús számaiban.
- 18 Ez alátámasztja Kornis Gyula közel sem túlzó kijelentését, aki „ezernél többre rúgó” cikkről beszélt még 1927-ben (Kornis 1927/1944, 200).
- 19 A megnevezés nem szóvirág, hanem egy 1915-től használt terminus technicus.
- 20 A filozófus háborús filozófiájának rekonstrukciójára ez idáig Somos Róbert mellett csak Gángó Gábor tett kísérletet (Gángó 2011).
- 21 Sebestyén Károly hívta föl a figyelmet először arra a tényre, hogy Alexander Bernát monumentális alkotásait az esztétika körében kell keresni. Ezeket a munkákat két csoportra lehet osztani, irodalomtörténetiekre és a művészetelméletiekre (Sebestyén 1934, 25). Persze átfedések mindkét csoportban voltak, minden alkotói periódusban.
- 22 1915-től a filozófus háborúfelfogásának egyik kulcsfogalmát képezte az organizáció fogalma (Alexander 1915b).
- 23 Az eddigi ismertek szerint a színjátszást az esztéta nem hozta összefüggésbe a háborúval, ami annál is inkább meglepő, mert évtizedeken keresztül foglalkozott drámai kritikával (Sebestyén 1934, 33).
- 24 Az i. m. jelölés a továbbiakban a hadi beszédre vonatkozik.
- 25 Háborús írásaiban Alexander több helyütt utalt rá, hogy amíg a Monarchia és Németország a hábo-

- rúban a legdrágább kincsét, a fiatalságát áldozza föl, addig az antant országai afrikai négekkel, hindukkal, ausztrálokkal, illetve kozákokkal és ghurkákkal viselnek hadat (pl. Alexander 1914d, 11), ami szerinte jellemetlen, és hadviselésük aljas voltát kítünően reprezentálja.
- 26 Alexander a kultúra területén több nagyérdemű fiatal tudós és művész nevét megemlíti háborús publicisztikájában, akik elvesztése pótolhatatlan úrt hagyott maga után kitöltetlenül. A filozófiában ilyen volt Zalai Béla (Alexander 1915a, 7). A művészetek területén a szobrászok közül Sámuel Kornél és Szamovolszky Ödön nevét említette meg (Alexander 1917).
- 27 Bártfa körül december 1-jén kezdődtek a harcok, majd 2-án a város sértetlenül orosz kézre került december 8-i felszabadításáig. Ez idő alatt az orosz katonák parancsnokaik engedélyével a városháza és a templomok kifosztása után a civil lakosság fosztogatásába kezdtek, de miután a magyar csapatok újra Bártfa alá érkeztek, az elrabolt tárgyak jelentős részét a velük szlávul beszélő parasztoknak ajándékozták (a Világháború képes krónikája 1915/46, 203–204; vö. Divald 1916, 116–117).
- 28 1911-ben a *Kultúra és művészet* (Alexander 1911) című írásában szintén visszaköszön a gondolat. Akkor azonban még ő is azt vallotta, hogy az olyan élethajzában, mint a háború, nincs művészet. A háború után csak az egyéniség marad, aki igazi művészetet teremt önmagából. Egyébiránt a művészetet itt is, az egyéniség objektív kifejeződéseként definiálta (Alexander 1911, 178).
- 29 A háborús költők közül ismeretes, hogy olvasta Gyóni Géza és Kiss József verseit. A művészetben egyelőre nem tudni, kiket követhetett komolyabb figyelemmel.
- 30 A filozófia- és a történettudomány kapcsán talán nem hasztalan megjegyezni, hogy bár azonnali reflexióra képesek Alexander Bernát szerint, de végső konzekvenciák levonásához e két tudománynak is időre van szüksége, summa summaum szerinte ezért sem lehet a háború filozófiájáról most beszélni, hanem majdan a háború után (Alexander 1915/2014, 17). Igazi, nevelő célzatú konklúziók levonására pedig csak a filozófiát tartotta alkalmasnak (Alexander 1914/2014, 5–6; vö. Turbucz 2014a, 453–458).
- 31 A háború alatt Alexander Bernát megkülönböztette a művészi és a politikai nacionalizmust. Amíg a művészetben annak minden formáját elutasította, addig a politikában, azaz a nemzeti életben már valamivel engedékenyebb volt. Itt megkülönböztette a reakcionárius nacionalizmust (orosz, francia) és az ún. többnemzetű államok nacionalizmusát (Svájc, Egyesült Államok, Osztrák–Magyar Monarchia). Igen leegyszerűsítve az előbbi agresszív és más nemzetek lenézésre-gyűlöletére alapoz, az utóbbi a nemzeti érzésnek mint kultúrateremtő erőnek mindenekelőtt való megbecsülésére (Alexander 1916b; vö. uő 1898, 1).
- 32 A gondolat már *A háború, mint nemzetnevelő* című hadi beszédben is megjelenik (Alexander 1914/2014, 12–13).
- 33 Az alexanderi háborús publicisztika esetében, amit továbbra is követett a világháború „hosszú árnyéka” (Reynolds 2015), ellenben már jóval komplexebb a kép. A kései hírlapi írásokban, így például az Ujság 1925-ös évfolyamának hasábjain közölt cikkeit olvasva kiderül, hogy ekkorra minden áron szakítani szeretett volna a háború gondolatával, amit a Trianon utáni Magyarország belső problémáinak alapforrásoként deklarált, ám – látszólag legalábbis – képtelen volt saját jelene hibáit függetleníteni 1918-tól.

A Magyar Kormány tevékenysége és tervei a Felvidék visszaszerzésére 1938-ban

A magyar politikusoknak Erdély után a Felvidék elvesztése fájt a legjobban, mivel annak fontos gazdasági szerepe volt a történelmi Magyarország működésében. A magyar politikai vezető réteg egy része is sok szállal kötődött ehhez a területhez származása vagy korábbi birtokai miatt. A magyar propaganda azt sugallta: mivel Csehszlovákiának nem volt korábban államisága és a történelmi tradíciók is hiányoztak, így ettől az országtól szerezhetik vissza leghamarabb az elvesztett területeket. Azzal érveltek, hogy Csehszlovákia egy mesterséges képződmény, amely csak a nagyhatalmaknak köszönheti létezését, így könnyebben le lehet győzni egy alkalmas pillanatban.¹

A magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországával, következetesen tagadták az ott élő szlovák és cseh nép egy nemzethez való tartozását. Ezzel a csehszlovák állameszmét támadták, amely a két nemzetet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül arra törekedett, hogy a szlovák és a cseh nemzet közeledését megakadályozzák. A szlovákság számukra a csehek által megszállt népesség volt, amely a többi kisebbséggel közösen küzd a felszabadulásért. A szlovákok szerintük etnográfiai, nyelvi és történelmileg is teljesen különálló nemzetet alkottak a csehektől. A magyar vezetés egyetértett azzal, hogy Szlovákiának, de legalábbis a magyarlakta területeknek, valamilyen formában feltétlenül vissza kell térniük a magyar állam kebelébe. A magyar vezetésben élt egy olyan hit, hogy egy esetleges népszavazásnál a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának. Ezt segítő a szlovák származású František Jehlička² és Viktor Dvorčák³ által vezetett szlovák mozgalmakat és másokat is titkos anyagi támogatásban részesítették.⁴ A magyar kormány a revíziós propaganda koordinálására létrehozta a Tót Központi Irodát és a Nemzetiségi minisztérium mellett működő Tót főosztályt. Ezek célja és törekvése az volt, hogy Szlovákiát vagy egy részét bizonyos feltételekkel Magyarországhoz visszavezessék.⁵ A magyar vezetés, hogy a saját közvéleményét is befolyásolni tudja, propagandája révén azt terjesztette az 1930-as években, hogy a szlovákok már megbánták, hogy 1918-ban nem csatlakoztak Magyarországhoz és ezt a hibájukat jóvá akarják tenni, csak ezt nyíltan nem mondhatják ki Csehszlovákiában.⁶ A két háború közötti magyar kormányok a revíziós stratégia megvalósításához a meghatározó európai nagyhatalmak jóindulatának megszerzését tekintették legfontosabb feladatuknak. A magyar külpolitika irányítói mindent megpróbáltak, hogy az országot elszigetelt helyzetéből kivezessék, és a területi revízió ügyéhez szövetségeseket nyerjenek. Ehhez Németország tűnt a legmegfelelőbb támogatónak.

A magyar kormányzat revíziós külpolitikája Csehszlovákiával szemben jó ideig kizárólag az integrális revízió⁷ talaján állt, csak az 1920-as évek második felében jelent meg az etnikai revízió⁸ és a kettő közötti különbségtétel.⁹ Az integrális revízió követelése már 1923 után lekerült a magyar politika hivatalos napirendjéről, mivel belátták, hogy nincs reális esélye, s csak 1928-tól tűzték zászlajukra a békés revízió jelszavát.

A 20-as évek közepére a magyar kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára is egyértelművé tették, hogy kielégítő végső megoldásnak egyedül a területi revíziót tekintik.¹⁰

Voltak azonban átmeneti elképzelések is, szó esett például egy esetleges népszavazásról Szlovákia területével kapcsolatosan, amelyet a nagyhatalmak támogatásával hajtanának végre, de ez sohasem kerülhetett komolyan szóba. A csatlakozás, illetve a népszavazás, a magyar–szlovák közös állam létrehozásának terve, mint a magyar külpolitika bizonyos vezetőinek célja, mindvégig napirenden volt, egyes magyar politikusoknál egészen 1938-ig kezdeti lépésnek számított a revízió útján. Bethlen István majd Teleki Pál volt az a két magyar politikus, akik már egyértelműen az etnikai revíziót próbálták érvényesíteni Csehszlovákiával szemben.¹¹

A magyar vezetés az első világháború után abban reménykedett, hogy a szlovák politikai elit majd a magyar orientáció felé fordul és Szlovákia Magyarországhoz csatlakozik, de ez a harmincas évek második felében már nem számított reális alternatívának, bár voltak rá kísérletek. A magyar diplomácia az 1920–1930-as években mindent elkövetett azért, hogy Andrej Hlinkát¹² és pártját megnyerjék maguknak. Ezen törekvésüket meghiúsította a Vojtech Tuka¹³-per, aminek következtében elveszítették azt az embert, aki Hlinkára és Tisóra is hatást gyakorolhatott volna.¹⁴ Vojtech Tuka a börtönben töltött évek során megváltoztatta korábbi meggyőződését, miszerint Szlovákiát Magyarországhoz kell csatlakoztatni, és ezt 1939-ben nyíltan közölte is az egyik magyar megbízottal.¹⁵ A magyar vezetés azonban más úton is próbálkozott. A magyar revizionizmus szolgálatában álló Jehlička és Dvorčák az általuk létrehozott szervezetekkel és más szlovák emigránsok révén is próbáltak utat találni a szlovák politikusok megnyeréséhez. A szlovák emigránsok mozgalmi nem gyakoroltak jelentős hatást a szlovák lakosságra, mozgalmuk kezdeti, 1920-as években aratott sikerei után elvesztették tömegbázisukat. A magyar vezetés ennek ellenére általuk vélte kivitelezhetőnek, hogy sikerül együttműködést összehozni a magyar kormány és az Andrej Hlinka vezette Szlovák Néppárt között, ezen törekvésük azonban eredménytelen maradt. Hlinka és köre elvetette az együttműködést az 1920-as évek második felétől Jehličkával és Dvorčákkal, és a magyar kormány közvetlen közeledési kísérleteinek sem volt érzékelhető hatása.

Magyarország az Anschluss után két alternatíva közül választhatott: vagy valamilyen megállapodásra jut a kisantant államaival és lemond revíziós igényeiről, vagy részt vesz a Csehszlovákia elleni kialakulóban lévő német akcióban. Bármennyire is félt Magyarország Németország megerősödésétől, a Csehszlovák Köztársaság felbomlása alatti magyar passzivitás mind kül-, mind belpolitikai szempontból elképzelhetetlen volt. A magyarok rájöttek, hogyha eredményeket akarnak elérni, Szlovákia megszerzése érdekében tárgyalásokat kell folytatniuk a Szlovák Néppárt vezetésével, Hlinkával és Jozef Tisóval.¹⁶

A magyar diplomácia felismerte, hogy Lengyelországnak – elsősorban a német veszéllyel szembeni védekezés miatt – szüksége van a közös magyar–lengyel határ kialakítására. Csehszlovákia bukása azt a veszélyt is hordozta, hogy az egész országot megszállják a németek. A lengyel és a magyar politikusok ezt végzetes következményként élték volna meg, és ezt mindenféleképpen meg akarták akadályozni. Ebből kifolyólag a Csehszlovákián belüli nemzetiségi mozgalmakat, így a szlovákok elszakadási törekvéseit Varsó rokonszenvvel szemlélte és támogatta. A lengyel kormány a csehszlovák–magyar konfliktusban mindvégig a magyar oldalt támogatta.

Magyar–lengyel közeledési kísérletek a szlovák vezetőkhez

1938 márciusától a magyar diplomácia keresni kezdte a lehetőséget a tárgyalások megkezdésére a szlovák vezetőkkel. Mivel ekkor Csehszlovákia még létezett, az egyeztetéseket csak titokban kezdhették meg, ezért szükségük volt egy közvetítő államra. Kapóra jött nekik, hogy a lengyelek már többször is megbeszélést folytattak a szlovák

vezetőkkel 1938 elején. Jozef Beck lengyel külügyminiszter már 1938. április végén azt üzent a magyar vezetésnek,¹⁷ hogy a szlovák ügy megoldásában csak akkor érhetnek el sikereket, ha korrekt és mély kapcsolatot építenek ki a Szlovák Néppárt vezetőivel, valamint Karol Sidorral.¹⁸ A prágai magyar követ, Wettstein János május 2-i levelében kérte a magyar külügyminisztérium álláspontját Szlovákia autonómiájával kapcsolatban. A magyar külügytől 1938. május 7-én érkezett válasz. Ebből megtudhatjuk, hogy a magyar kormány nemcsak a szlovákoknak, hanem a ruszinoknak is hajlandó autonómiát biztosítani visszatérésük esetén. Az autonómia mértékét ekkor még a visszatérés körülményeitől tették függővé. A magyar ígélet szerint, ha a szlovákok, részt vennének Csehszlovákia felbomlásztásában, akkor sokkal szélesebb autonómiát kapnak, de ha ezt nem vállalják, akkor csak szűkebb autonómia lehetséges a számukra. A levélben arra is utalás történt, hogy egy esetleges katonai akcióban más baráti államok is részt vennének¹⁹ (itt a lengyelekre és németekre gondoltak, bár ezt nem mondták ki). A lengyelek aktivitása a szlovák ügyben azt a gyanút ébresztette a magyar kormányban, hogy a lengyeleknek is lehetnek bizonyos területi igényei Szlovákiával szemben, amit ők teljesen a saját érdekszférájuknak gondoltak. Ezt vélték felfedezni abban is, hogy a lengyel sajtóban és közvéleményben is terjedni kezdtek olyan hírek, hogy Szlovákiát Lengyelországhoz kell kapcsolni. A lengyelek szerint ezeknek a híreknek csak az volt a céljuk, hogy Csehszlovákiát belülről bomlasszák, és ők nem tartanak igényt jelentős szlovák területekre.²⁰ A lengyel vezérkar is érdeklődött a magyar tervekről, azt szerették volna megtudni, hogy Csehszlovákia felosztása esetén hogyan képzelik el az új magyar határt, hogyan kívánják megvonni az autonóm szlovák területi határokat, továbbá hogy Kárpátaljával mi lenne a szándékuk.²¹ A magyar diplomácia Kánya Kálmán külügyminiszter 1938. május 15-én küldött levelében a lengyelek tudtára adta, hogy Magyarország Csehszlovákia felbomlása esetén csak Szlovákia és Kárpátalja területére tart igényt, azokra a kis területi nyulványokra pedig nincs szükségük, amelyek az I. világháború után Lengyelországhoz kerültek.²² Szlovákia vonatkozásában ezzel tisztázódn látszódtak a két állam között a területi viták, bár bizonytalansági tényezők továbbra is megmaradtak.

1938. május közepén a magyar diplomácia ismét a lengyelek közbenjárását kérte a szlovákoknál. Ennek szellemében május 19-én Varsóban Jozef Beck lengyel külügyminiszter találkozott Karol Sidorral, akinek nyíltan megmondta, hogy Csehszlovákia szétesése esetén Szlovákiának Magyarországhoz kell kerülnie. Beck 1938. június második felében kifejtette Hory András varsói magyar követnek, hogy a szlovák vezetők bizalmatlanok Budapesttel szemben. Ezért azt ajánlották, hogy a magyar diplomácia mielőbb vegye föl a közvetlen kapcsolatot a szlovák vezetőkkel. A lengyelek egyértelműen kimondták, hogy nem akarják a szlovákokban azt a benyomást kelteni, mintha nekik terveik lennének velük. Kifejtették, hogy „[...] a legnagyobb súlyt helyezik arra, hogy ebben a régióban a nyugalom teljes mértékben biztosíttassék, ami csak abban az esetben érhető el, ha Budapest az önálló nemzeti életre ébredt tótok önkormányzati igényeit fenntartás nélkül kielégíti”.²³

A magyarok a lengyel tervekről is információkat akartak szerezni, ezért 1938. június végén tapogatózási céllal Lengyelországba küldték Andorka Rezső ezredest, a magyar vezérkar hírszerző és kémelhárító osztályának egyik vezetőjét, aki ott Waclaw Stachievicz tábornokkal, a lengyel hadsereg vezérkari főnökével folytatott tárgyalásokat. Andorka azt szerette volna megtudni, hogy számíthatnak-e a magyarok Lengyelország fegyveres fellépésére Csehszlovákia ellen, ha azt a németek megtámadnák, és ha igen, milyen hadműveleti céljaik lennének. Stachievicz diplomatikusan kibújt a válaszadás alól és csak annyit mondott, ahogy országa érdekei megkövetelik, úgy cselekszenek majd. Stachievicz annyit azért elárult, hogy Szlovákia területét két egymástól különálló zónába sorolják a

lengyelek. Az elsőbe Kárpátalját tették, ami a lengyeleket semmiféle vonatkozásban sem érdekelné, legfeljebb csak annyiban, hogy szerint ezen a részen lenne a legegyszerűbb megvalósítani a lengyel–magyar közös határt. A második zóna a szlovák lakta terület lenne. E kérdés megoldásánál Stachievicz szerint megkerülhetetlen, hogy a szlovák nemzet kívánságait is figyelembe kell venni, mert csak így lehetne tartós és végleges megoldást elérni. Andorkának az volt a benyomása, hogy a lengyeleknek lehet valamilyen külön megállapodásuk a szlovákokkal, aminek a részleteit azonban nem sikerült megtudnia.

Andorka megbeszéléseket folytatott Tadeusz Kobylanskival, a lengyel külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével is, akinél a lengyel területi követelésekről érdeklődött. Tőle tudta meg, hogy Teschenre, valamint az Árvában és a Szepességben található néhány lengyelek lakta falura tartanának igényt Csehszlovákiából. Kobylanski hangsúlyozta, hogy a lengyel külpolitika arra törekszik, hogy a szlovákokat a magyar megoldás felé terelje. A magyaroktól azt kérte, hogy egy esetleges népszavazás alkalmával Csehszlovákiában, de már előtte is, a magyarok propagandájuk révén mindenféleképpen édesgessék magukhoz a szlovákokat.²⁴ Andorkának az a benyomása alakult ki a lengyelekről, hogy nyitottak a Magyarországgal való együttműködésre, de nem zárta ki, hogy esetleg hátsó szándékaik lesznek Szlovákiával kapcsolatban, ami nagyobb területi követeléseket is jelenthet.²⁵ Andorka félelme a későbbiek ismeretében alaptalannak bizonyult.

A lengyelekkel folytatott tárgyalásokba Esterházy János,²⁶ a szlovákiai magyarok vezére is bekapcsolódott. Esterházy jó kapcsolatokat ápolt magas szlovák és lengyel politikai körökkel is, ezért közvetítői szerepe igen fontossá vált. Esterházy egy katolikus lengyel–szlovák–magyar közép-európai blokkot akart létrehozni, ami nézete szerint jobban ellenállt volna a németek térhódításának. Esterházy tárgyalásainak célja az volt, hogy kipuhíthatassa, milyen mértékben támogatnák a lengyelek a magyar elképzeléseket Szlovákiával kapcsolatban.

Karol Sidor képviselte a Szlovák Néppárt lengyel orientációját, ezért Esterházy vele kezdte a tárgyalásokat. Esterházy biztosította Sidort arról, hogy Magyarország nem kíván erőszakot alkalmazni Szlovákiával szemben, s Lengyelországgal kíván egyeztetni egy Kárpátalja területén kialakítandó közös határszakasz érdekében.²⁷ A későbbiekben Esterházy a szlovákok érdekeit is védte a magyar kormánytól, kifejtve, hogy csak akkor hajlandó közvetítőként fellépni a szlovákoknál, ha a magyar kormány nem követi el a korábbi hibáit és nem akarják kihasználni a szlovákokat. A csatlakozást csak a szlovák nép akaratával egyetértésben tartotta kivitelezhetőnek, és elutasított minden erőszakos fellépést. Esterházy azt javasolta a magyar kormánynak, hogy a szlovák alkotmány kidolgozásánál a lehető legtöbb kisebbségi jogot adják meg a szlovákoknak, de mindenképpen többet, mint amennyit a csehek korábban adtak.²⁸

Esterházy János 1938. július 17-én és 18-án Beckkel és helyettesével, gróf Jan Szembek külügyi államtitkárrel tárgyalt a Szlovákiával kapcsolatos tervekről. Beck elmondta Esterházynak, hogy Csehszlovákia szétesése hamarosan várható, és ez a belpolitikai feszültségek miatt történik majd és nem külső nyomásra. „Hitler feltétlenül el akarja kerülni a háborút, ezért a belső bomlasztó munkát választotta eszközül, amit Konrad Henleinék²⁹ jól el is végeznek majd.”³⁰ Beck szerint, ha Csehszlovákia szétesik, Szlovákiának teljes egészében Magyarországhoz kell visszakerülnie. Beck erről Karol Sidorral is beszélt, akit megnyugtatóan, hogy a Magyarországhoz való csatlakozásukkor széleskörű autonómiát kapnának. Sidor erre azt mondta, hogy a felvidéki magyarságtól nem félnek, mert azokkal meg tudják magukat értetni, csak az anyaországi magyarok magatartásától tartanak. Esterházy elmondta a lengyel vezetőknek és Sidornak is, hogy Magyarország nem akarja Szlovákiával kapcsolatban a korábbi hibáit megismételni, így szerint nem Budapestről

irányítanák őket, hanem a helyi szinten tevékenykedő önkormányzatoknak és politikusoknak kell jelentősebb hatalmat adni. Példaként az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka alatt Horvátország autonómiáját és helyzetét említette. Véleménye szerint a szlovákok széles belső és külső kulturális autonómiát kapnának saját parlamenttel és nagy hatáskörrel. Közös csak a külpolitika, a pénz és a gazdasági ügyek lennének. A területi kérdéseket illetően Magyarországhoz csak Kárpátalját és Szlovákia azon területeit csatolnák, amelyek többségében magyarok által lakottak. Esterházy azt is felvetette, hogy a lengyel kormány garantálhatná a magyar kormány által ígért szlovák alkotmány betartását.³¹

Beck 1938 júniusában azon igyekezetében, hogy a magyar–szlovák közeledést elősegítse, azt is felajánlotta Sidornak és rajta keresztül a többi szlovák vezetőknek, ha a csehek miatt félnének Budapesten tárgyalni a magyarokkal, akkor azt Varsóban is megtehetik.³² A lengyeleknek és Esterházynak sem sikerült Sidort rávenni a magyar célok támogatására, s a *Slovák* című pozsonyi napilap július 31-ei számában a szlovák politikus élesen támadta a magyarokat. Sidor nevetségesnek tartotta azt a feltételezést, hogy Hlinka és a szlovákok Magyarországhoz – vagy esetleg egy másik országhoz – akarnának csatlakozni. Hangsúlyozta, „hogy a szlovákok nem akarják a magyarokat, nem hisznek nekik, és hogy szó sincs a hozzájuk való visszatérésről. [...] Ahogy átéltük e területen a rómaiak, a hunok, a magyarok és mások korát, úgy most is élni fogunk, és élni fogunk és kitartunk.”³³ Sidor azt is megemlítette cikkében, hogy Csehszlovákiában csupán a csehek és a zsidók elégedettek helyzetükkel. A szlovákok nem akarnak cseh-szlovák nemzetet alkotni, csak egyedül szlovákok. A cikkben kifogásolta, hogy országában a szlovákokat még önálló nemzetként sem ismerik el. A magyar diplomácia komolyan vette Sidor megnyilatkozását, és jobbnak látta a tárgyalásokat Jozef Tisóval folytatni.

Magyar–szlovák csatlakozási tárgyalások 1938-ban

A szlovák politikusok 1938 második felében Szlovákia államformájával kapcsolatosan új elemeket tartalmazó elképzeléseket és terveket dolgoztak ki arra az esetre, ha a csehszlovák állam szétesne vagy megszállás alá kerülne. Ezek a politikai kombinációk abból indultak ki, hogy az európai fejlődés szempontjából az 1938-as évnek hasonló jelentősége lesz, mint amilyen 1918-nak volt, vagyis jelentős területi változások történhetnek a térségben. Annak a lehetősége is felmerült, hogy az egyik szomszédos államhoz csatlakozzanak, ezáltal kerülve el a szlovák nemzet megsemmisülését. A szomszédos országokba való betagozódás alternatíváit autonómia, föderáció, illetve unió révén képzelték el. Andrej Hlinka már 1938 áprilisában megemlítette az egyik lengyel diplomatának, hogy a csehekkel valószínűleg szakítanak, és jelezte, hogy együttműködnének a lengyelekkel. Tisóék azt akarták elérni, hogy a lengyelek támogassák a szlovákok politikai nemzetként történő elismerését, esetlegesen autonómiájukat vagy egyenesen önállóságukat. Fölmerült egy lengyel–szlovák unió megeremtésének a lehetősége is, de ezt egyik fél sem gondolta komolyan.³⁴

A szlovák politikusok a magyarokkal is folytattak titkos tárgyalásokat. A magyar diplomáciára ösztönzőleg hatott az az értesülés, mely szerint Andrej Hlinka 1938 augusztusában halálos ágyán mondott politikai végrendeletében meghagyta híveinek, hogy: „Amint idő és lehetőség kínálkozik a csehektől való elszakadásra, meghagyom Karol Sidornak, mint a nemzet és az én akaratom legkompetensebb reprezentánsának, hogy tárgyaljon a magyar kormánnyal a szlovákok Magyarországhoz való csatlakozásáról, szem előtt tartva az autonómiára vonatkozó feltételeket, melyek pártunk programjából következnek.”³⁵ Hlinka és a magyar kormány közötti tárgyalásokról nem maradt fenn dokumentum, így a politikai végrendelet valóságát nem lehet bizonyítani.

A magyar diplomácia már 1938 elején felismerte, hogy Hlinka legerősebb embere és lehetséges utóda Jozef Tiso lesz, így vele próbáltak egyességre jutni Szlovákia ügyében. A titkos tárgyalások 1938 májusának végén a 34. Eucharisztikus Világkongresszuson, Budapesten történtek.³⁶ Az azon papként résztvevő Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt újdonsült elnöke így észrevétlenül tárgyalhatott a csatlakozás feltételeiről Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel. Tiso elmondta, hogy a szlovákok a csehektől való elszakadás után hajlandók állami kapcsolatra lépni Magyarországgal. A megbeszélések 1938. szeptember végéig folytatódtak.³⁷ Tiso három pontban foglalta össze feltételeit: „1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetően, és a szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta.”³⁸ A lengyelek is érdeklődtek a szlovák–magyar tárgyalások menetéről, amire szeptember 14-én a következő választ adták a magyarok: „...végleges megegyezés még nem történt, de tárgyalások kedvező atmoszférában állandóan folynak.”³⁹ Tiso 1938. szeptember 23-án Prágába utazott Eduard Benešhez, amiről értesítette a magyar kormányt is. Prágai utazásával meg akarta akadályozni, hogy a szlovák vezetés több frakcióra szakadjon, valamint azt a vádat kívánta megcáfolni, hogy nem használt ki minden esélyt a megegyezésre. Kérte ezért a magyar kormányt, hogy útját ne a szlovák politika halogató taktikájaként értelmezzék, „de Prága felé barátságos arcot kell mutatniuk, különben [a] lemészárlás veszélyének vannak kitéve”.⁴⁰ Egyúttal a későbbiekre vonatkozóan azzal a kéréssel fordult a magyar állami vezetéshez, hogy a csatlakozás esetén Szlovákiát ne árásszák el a magyarországi tisztviselők, mivel nem ismerik az ottani helyzetet, s már az elején könnyen ellenszenv tárgyává válhatnak a szlovák lakosság szemében. Bár a magyar kormány elfogadta Tiso feltételeit, a szlovák–magyar tárgyalások ennek ellenére eredménytelenül végződtek. Hory András követ szerint azért nem tudtak megegyezni, mert Kánya nem bízott Tisóban.⁴¹ Kánya Kálmán a szlovák politikusok szándékait e szavakkal jellemezte: A „szlovákok, úgy látszik, tovább folytatják kétszínű játékukat. Míg Sidor látszólag csehbarát nyilatkozatokat tesz, addig Tiso a napokban három pontban foglalta össze kívánságait a Magyarországhoz való csatlakozásuk esetére.”⁴² A szlovák politikusok magyarokkal szembeni állásfoglalását Ferdinánd Ďurčanský,⁴³ a későbbi szlovák külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg: „...a szlovákok attól féltek, hogy az autonómiatörekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. A magyarokkal való együttműködés ügyében korábban leírtakat és elmondottakat részünkről csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközeként lehet tekinteni.”⁴⁴ Magyarán: csak taktikai húzásnak vehetjük, igazából elvetették. A magyar–szlovák tárgyalások végül eredménytelenül zárultak, de később sem szakadtak meg és titokban folytatódtak.⁴⁵

Magyar–német–lengyel tárgyalások Szlovákia jövőjével kapcsolatosan

1938. augusztus 21-én Horthy Miklós kormányzó vezetésével magyar küldöttség utazott Németországba. A kétoldalú látogatás barátságtalan légkörben folyt le, mert a szlovéniai Bledben augusztus 20-án a magyar kormány képviselői a kisantant képviselőivel megállapodást kötöttek, amelyben azok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.⁴⁶ Ezzel egyidejűleg a magyar delegáció Romániával és Jugoszláviával megállapodott a két országban élő magyar kisebbség jogainak nagyobb fokú érvényesíthetőségéről. Hitler ezt zokon vette a magyaroktól. A bledi megállapodás valójában azt a magyar szándékot palástolta, amely távolról sem a kisantanttal való megbékélést célozta, hanem a régóta ismert magyar külpolitika folytatásának terméke

volt, s arra irányult, hogy a kisantantot valahogy megbontsa. Úgy gondolták, hogy minden további magyar lépésnek ez az első és legfontosabb előfeltétele. A németek nem értették, illetve nem akarták megérteni a magyar szándékokat. Így a kielii tárgyalások kínos hangulatban indultak. Ribbentrop német külügyminiszter kifejtette Kányának, hogy ezzel az egyezményvel Magyarország lehetetlenné tette a Csehszlovákiával szemben fennálló revíziós igényei kielégítését.⁴⁷ Kánya igyekezett a bledi eseményeket bagatellizálni. A tárgyalások akkor váltak igazán feszülté, amikor a németek a magyarok részvételét kérték a Csehszlovákia elleni katonai akcióban, és azt várták, hogy a magyar kormány erre azonnal igent mond. A németek a katonai megoldást erőltették, mert ekkor a tárgyalásos megoldást még nem gondolták keresztül vihetőnek. Horthy Magyarország együttműködési szándékáról biztosította a németeket, de csak bizonyos feltételekkel. A magyarok egyébként magát a német akciót sem tartották időszerűnek. Kánya Ribbentropnak azt is kifejtette, hogy Magyarország fegyverkezése még csak kezdeti stádiumban van, így nem kockáztathatnak meg egy háborút a jól felfegyverzett cseh hadsereggel szemben. Kánya néhány nappal később Göringnek is megmondta, hogy ha 60–70 százalék remény lenne arra, hogy a csehekkel szembeni fellépést siker koronázza, akkor vállalnák a rizikót, de nem várhatják a németek Magyarországtól, hogy öngyilkosságot kövessen el.⁴⁸ Kánya tehát a hadsereg gyengeségének indokával hátrította el a katonai akcióban való részvételt, bár a magyar katonai lépés komolyan nem jöhetett szóba.⁴⁹ Ribbentrop konkrétan rákérdezett Kányánál, hogy mi lenne egy német–cseh katonai összecsapás esetén Magyarország álláspontja. Kánya erre Magyarország semlegességét hangsúlyozta.⁵⁰ A német vezetők ajánlatot is tettek: ha beavatkoznak a magyarok, akkor igényeiket a Kárpátokig, tehát az egész szlováklakta területre, valamint Kárpátaljára is elismerték volna.⁵¹ A magyar vezetők ezt elutasították. Horthy közölte Hitlerrel, hogy Magyarország nem hajlandó fegyveres eszközökkel kiharcolni a revíziót. A Führer megmondta a magyar küldöttségnek, hogy „aki azonban az asztalnál akar ülni, annak legalábbis segítenie kell a főzésnél”.⁵²

A magyar kormány, tartva a nyugati hatalmak beavatkozásától, visszautasította Hitler követeléseit.⁵³ Így a kielii német–magyar tárgyalások sikertelennek bizonyultak. Ugyanakkor a magyarok igyekeztek a német szövetség előtt is nyitva tartani az ajtót, és ennek érdekében gazdasági engedményeket tettek. A magyarok attól féltek, hogy egy Csehszlovákia elleni támadás révén szembekerülnének a kisantant többi államával, továbbá Angliával és Franciaországgal, ami csak Magyarország vereségével végződhetne. Magyarország továbbra is területi igényeinek békés rendelkezésért szállt harcba. A magyar külpolitika egy hosszú előkészítő periódussal számolt, és nem volt felkészülve a katonai lépésekre Csehszlovákiával szemben. A magyarok a bledi egyezményvel Csehszlovákiát akarták elszigetelni, de az események túlléptek rajtuk, s ekkor már azon kellett gondolkodniuk, hogy Magyarország részt vegyen-e a németek által tervezett Csehszlovákia elleni támadásban.

1938. szeptember közepén Csehszlovákia Szudéta-területein zavargások kezdődtek, amit a német titkosszolgálat támogatott. A szudétanémetek képviselői Esterházy Jánost is megkeresték azzal, hogy a magyarok csatlakozzanak küzdelmükhöz, ami szerintük kiválthatja a trianoni szerződés revízióját. Esterházy elutasította az együttműködést és kijelentette: „A Magyar Párt nem csatlakozik a szudétanémetek küzdelméhez, amely egy új világháborút robbanthat ki. Az Önök által provokált incidenseket a csehszlovák katonaság véres megtorlása fogja követni. Amennyiben a magyarok is csatlakoznának a szudéta kezdeményezéshez, Hitler a mi protektorunkká is kinevezné magát, és azzal az ürüggyel támadná meg Csehszlovákiát, hogy a magyarok segítségére kell sietnie. Tehát így mi lennénk a háború kitérőésének okai. Ezt mi semmiképpen sem akarjuk. Nem

akarjuk egy új háború árán elérni a trianoni szerződés revízióját.”⁵⁴ Esterházy egyúttal pártja nevében kifejtette, hogy a magyarok békés és demokratikus úton képzelik a revíziót. A szudétanémet vezetők erre a következőképpen reagáltak: „Ön pacifista, Esterházy képviselő úr! Pacifista törekvéseivel soha az életben nem fogja elérni a revíziót, amelyet a magyar kisebbség kíván.”⁵⁵ A magyar kisebbségnek és Magyarországnak is nagyobb haszna lesz – írta válaszában Esterházy –, ha inkább lemond a revízióról, mintha egy második világháború árán kieroszakolná azt. Esterházy a szlovákok esetleges Magyarországhoz való csatlakozásával kapcsolatban kifejtette, hogy azt erőszak nélkül és a szlovák nép egyetértésével tudja csak elképzelni. A szlovákok csatlakozását dualista minta alapján képzelte, mint a Monarchia alatti Magyarország és Horvátország kapcsolatát, saját kormányval, parlamenttel, önálló költségvetéssel és a magyar vezetésnek alárendelt hadsereggel.⁵⁶ Esterházy békés revízióra törekvése nem volt egyedi eset. A magyar vezetés több politikusában is fölmerült, hogy a német orientációnak és a revízióknak esetleg túl nagy ára lesz. Teleki Pál bizalmas baráti körben hangot adott félelmeinek: „A revízióba bele fogunk pusztulni, ez fog minket a háborúba belesodorni. Visszakapjuk a Felvidéket, jó, vissza Ruszinszkót is, ezeket meg tudjuk még emészteni, átvenni, berendezni. [...] Ha Erdély visszajő, ezzel örökre elkötelezzük magunkat a németeknek, akik majd azután követelik az árát. És ez az ár a velük való háborúzás lesz, az ország maga lesz az ára a revízióknak.”⁵⁷ Esterházy korán felmérte az erőszakos revízió veszélyeit, emiatt is támogatta a megegyezést a szlovákokkal a jövőt illetően, és nem örült annak, hogy ebbe a nagyhatalmak is beleszólhatnak, amelyek szerinte ezt csak a saját céljaikra használnák fel.

1938. szeptember 17-én Göring magához hívatta Sztójay Döme berlini magyar követet, akivel közölte, hogy „itt a sorsdöntő pillanat”⁵⁸ a magyar kisebbség jogainak a követelésére. Konrad Henlein felhívásához hasonló proklamáció kibocsátását és fegyveres összetűzések provokálását kérte a magyaroktól, mert szerinte csak ennek révén tudják felhívni a nagyhatalmak figyelmét a magyar igényekre. A németek célja az volt, hogy ezzel indokolhassák a csehszlovák állam életképtelenségét. A magyar politikusok csak annyit tettek, hogy titokban Kozma Miklós volt belügyminiszter szervezésében létrehozták a Rongyos Gárdát, amit Kárpátalja területén szándékoztak bevetni, hogy ott szabotázsakciókat hajtsanak végre és általános felkelést robbantsanak ki.⁵⁹

1938. szeptember 17-én az Egyesült Magyar Párt proklamációt adott be a csehszlovák kormányhoz, amelyben a csehszlovákiai magyarságnak önrendelkezési és népszavazási jogot követeltek. A magyarok azt gondolták, hogy a szlovákok is hasonlóan lépnek fel. A magyar kormány revíziós érdekei azt kívánták volna, hogy a szlovákok is követeljenek népszavazást, amelynek eredményeképpen végül Magyarországhoz csatlakoznának. A szlovák autonomisták azonban nem akartak Magyarországhoz csatlakozni.

A lengyel vezetés ismételten érdeklődött a magyar kormánytól a szlovák vezetőkkel folytatott tárgyalásokról. A lengyelek túlzott érdeklődése a szlovák ügyben ismételten felkeltette a magyar vezetés gyanúját, hogy milyen területi követelésekkel állhatnak elő. Emiatt ismét Andorka Rezsőt küldték Varsóba, hogy az ottani katonai vezetéssel tárgyalásokat folytasson. Andorka újból Waclaw Stachiewiczessel, a lengyel hadsereg vezérkari főnökével tárgyalt. A lengyel tábornok kifejtette, hogy a lengyeleknek a Felvidéken nincsenek aspirációik, de hozzátette: hacsak a szlovákok külön erre fel nem kérik őket. Azt viszont egyértelműen kijelentette, hogy Kárpátalja területéből nem kérnek, mert elég bajuk van a saját ukránjaikkal. Andorka úgy válaszolt, hogy a magyar kormány el tudna képzelni egy kis határmódosítást a lengyelek javára. Stachiewicz erre azt felelte, hogy a szlovákokat semmiféleképpen sem szabad megosztani vagy megcsonkítani, annak mint egységes egésznek kellene megmaradnia ott, ahová kerül. Andorka nyíltan

rákérdezett, hogy ha a Felvidékre bevonulnának a magyar csapatok, hol találkozhatnak majd össze a lengyel csapatokkal, illetve lehetségesnek tart-e Lengyelország egy lengyel–magyar katonai együttműködést a Felvidék elfoglalására. Stachiewicz elvetette ezt a lehetőséget és hozzátette, hogy a Felvidékre nem akarnak csapatokat küldeni. Andorka törekvése egy közös katonai együttműködési összehozására így zátonyra futott.⁶⁰

A magyar diplomácia abban reménykedett, hogy valahogy majdcsak sikerül megegyezniük a szlovákokkal. Erről tanúskodik Kánya Kálmán külügyminiszter Hory András varsói magyar követnek írt levele, amelyben a szlovák vezetőkről a következőket írta: „A mi megállapításunk is az, hogy Tótok tényleg lagymatagon és kétszínűen viselkednek, de reméljük, hogy a további fejlemények talán mégis határozottabb állásfoglalásra fogják őket indítani”.⁶¹ Kánya 1938. szeptember 19-én Hory varsói követnek küldött számjeltáviratában a szlovákokkal folytatott tárgyalások menetéről a következőképpen számolt be. „[...] Tótok jelenlegi vezetői nem tudják magukat világos állásfoglalásra elhatározni, dacára annak, hogy nekik messzemenő autonómiát helyeztünk kilátásba.”⁶² Kánya arra kérte Horyt, mondja meg a lengyeleknek, ha Csehszlovákia felbomlása belülről indul, akkor csak a magyarlakta területekre követelnek majd népszavazást, de ez esetben támogatnák a szlovákok és Kárpátalja elszakadását is. Kánya szerint a „Tótok ma még mindig abban a mentalitásban élnek, hogy cseh állam keretében kapnak messzemenő autonómiát, s a magyarok részére ennek keretén belül biztosítanak hasonló jogokat.”⁶³ Kánya a lengyelektől azt kérte, hogy a szlovákokkal próbálják megértetni, hogy a „cseh állam halála van itélve” és ezért fontos lenne, hogy egy esetleges népszavazás alkalmával Magyarországhoz csatlakozzanak.

Kányának a lengyelek azt javasolták, hogy a szlovákok autonómia-tervezetét tárgyalják meg közösen, mert közös megegyezés esetén ők az abban foglaltak betartására biztosítékot vállalnának. A külügyminiszter válaszában visszafogottan fogalmazott: „Tót autonómiának Lengyelország által vállalandó garanciája igen kényes kérdés, melyet Magyarország szuverenitása és magyar–lengyel viszonyok jövőben való barátságos kialakulása szempontjából nagyon óvatosan kell kezelni.”⁶⁴ Kánya csak arra tett ígéretet, hogy Lengyelországot értesíteni fogják a tárgyalások menetéről, és hogy a szlovák autonómia-igényeket mindenféleképpen elfogadják. A lengyelek közvetítési szándékai ellenére 1938 szeptemberének közepéig továbbra sem sikerült a magyar kormányknak a szlovákokkal megegyezni. Hory Beckkel is beszélt a szlovákkérdésről, aki biztosította őt, hogy a szlovákokat Magyarország irányába igyekeznek majd befolyásolni. „Egyúttal közölte, hogy tót kérdésben önző szándék nem vezeteti és akciójukat teljesen magyar érdek szolgálatába állították.”⁶⁵ Szeptember 22-én a lengyelek arról számoltak be Horynak, hogy a prágai lengyel követnek és a pozsonyi konzuljuknak is olyan utasítást küldtek, miszerint figyelmeztessék a szlovák autonomista politikusokat, hogy haladéktalanul dönteniük kell a Magyarországhoz való csatlakozást illetően, mert a magyarlakta területek leválnak tőlük, ami súlyos gazdasági helyzetbe hozza őket.⁶⁶ Varsóban és Budapesten is azt gondolták, hogy a Csehszlovákián belül állandóan romló kisebbségi helyzet és a külföldről rájuk nehezedő nyomás következtében a szlovákoknak nem marad más lehetősége, mint a magyarokhoz való csatlakozás.

1938. szeptember 20-án Hitler Obersalzbergben találkozott Imrédy Béla miniszterelnökkel és Kánya külügyminiszterrel. Hitler elmondta: eljött a kedvező pillanat, hogy Magyarország megtámadja Csehszlovákiát, amíg ő Neville Chamberlain angol miniszterelnökkel tárgyal. Hitler itt megint megismételte a Csehszlovákia felosztására vonatkozó ajánlatát. A magyar politikusok kitérő választ adtak erre a felkérésre, mivel nem akartak háborút kirobbantani.⁶⁷

A magyar kormány nem adta fel a Szlovákiáért folytatott küzdelmet: a korábbi emigráns szlovákokat, Jehličkát és Dvorčakot vetették be. Mindketten a Szlovák Nemzeti Tanács nevében kérték, hogy a szlovákkérdést a nagyhatalmi konferencián tárgyalják meg. Az 1938. október 22–23-án tartott godesbergi tanácskozáson arra kérték a német és angol tárgyalódelegációt, hogy a szlovákkérdéssel is foglalkozzanak, és támogassák ezeken a területeken a népszavazás kezdeményezését.

Jehlička ez ügyben már egy hónappal korábban, Genfben 1938. szeptember 21-én összeállított egy memorandumot a magyar kormány számára. Ebben rámutatott, hogy milyen fontos lenne a szlovákok számára az önrendelkezési jog megadása, azaz hogy szabadon dönthessenek hovatarozásukról, ezért azt kérte a magyar, a német és az olasz kormánytól, hogy a Tót Tanácsot ismerjék el a szlovákok törvényes politikai képviselőjeként. Jehlička szerint az egész szlovákságnak vissza kellene térnie Magyarországhoz, nagyfokú autonómia jogkörrel. Ha nem így történne, akkor végleg kiszolgáltatnák magukat a cseheknek. Veszélyként a következőket említette: „A lecsatolandó területekről a cseh lakosság mind Szlovákiába tódulna, és a Felvidéket rövidesen megennék, cseh területté változtatnák át.”⁶⁸ Jehlička szerint a szlovák nép sohasem akart Magyarországtól elszakadni, és egyetlen vágyuk visszatérni régi hazájukba, a Szent István-i korona alá. Ezenfelül a magyar kormány diplomáciai és fegyveres segítségét kérte.⁶⁹ Azt ajánlotta a magyar kormánynak, hogy kérje a németek és az olaszok, valamint a lengyelek segítségét. A lengyel segítségről megjegyezte, hogy ezt csak akkor kellene kérni, ha a németek és az olaszok nem segítenének. Mivel a szlovákok között vannak olyanok, akik Lengyelország felé orientálódnának, ezért Jehlička szerint elképzelhető lenne, hogy a lengyelek a segítségükért cserébe területi követelésekkel állnának elő, amit Magyarország nem tudna kielégíteni. Magyarországnak szerinte 1000 éves történelmi joga van az egész Felvidékre, amiről nem mondhat le. Jehlička, hogy megerősítse pozícióját, magát úgy állította be, mint aki Hlinka politikai végakarátát hivatott teljesíteni és az ő politikáját folytatja.⁷⁰ Jehlička és Dvorčák próbálkozásait a nyugati nagyhatalmak nem vették komolyan. A németek és az olaszok azonban – a magyarok támogatására – tárgyalópartnernek tekintették őket és nem hivatalos tárgyalásokat folytattak velük. Jehlička még Benito Mussolinihez is bejutott.

A müncheni egyezmény után

1938. szeptember 29–30-án Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország képviselőinek részvételével zajlott le a müncheni konferencia. A magyar diplomácia utolsó esélyként megpróbált még egyszer hatni a szlovák vezetőkre, ezért 1938. szeptember 29-én Kánya a pozsonyi magyar konzulon keresztül a szlovák vezetőknek a következő tanácsot adta: „Most már ne autonómiát kérjenek, hanem teljes erővel követeljék az önrendelkezési jog megvalósítását, minek elérésében támogatni fogjuk őket. Ha tanácsunkat nem fogadják meg, jövő alakulását illetőleg magukra vessenek.”⁷¹ A magyar vezetés bizalmát egyre inkább megingatta az a tény, hogy a szlovákok a magyarokhoz való közeledés helyett mind nyíltabban a németekhez pártoltak át.

A müncheni tárgyalások eredményeként a nyugati hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a Szudéta-vidék Németországhoz kerüljön. Csehszlovákia nem vállalkozott az ország területének fegyveres védelmére – a nagyhatalmak segítsége nélkül nem is igen vállalhatta a szembeszállást Németország haderejével –, így kényszerűségből elfogadta a megállapodást. A Szudéta-vidék átadásának mind gazdasági, mind stratégiai szempontból katasztrofális hatása volt. A müncheni egyezmény aláírásával Csehszlovákia sorsa végleg megpecsételődött. Szlovákia területe is kisebb lett néhány településsel, 1938 folyamán

ugyanis a Német Birodalomhoz csatolták Pozsony elővárosát, Pozsonyligetfalut és Dévényt (mintegy 43 négyzetkilométernyi területet 15 566 lakossal).⁷² Ennek következtében Pozsonyban a lakosság körében félelem uralkodott, bizonytalanok voltak a város jövőjével kapcsolatosan, féltek, hogy ők is Németországhoz kerülhetnek.⁷³ Félelmük alaptalannak bizonyult, de a magyar kormány számára figyelemztetésül szolgált, hogy a németek a magyarok által lakott területekre is igényt tarthatnak a későbbiekben.

A müncheni egyezményben a lengyel és magyar követelésekről csak a függetlenségben esett szó. Eszerint az érintett államoknak a csehszlovák kormánnyal kétoldalú tárgyalásokat kellett kezdeményezniük, és amennyiben ezek nem járnak eredménnyel, az ügy újra a nagyhatalmak elé kerül. Egy visszaemlékezés szerint⁷⁴ Csáky István, akkor a magyar külügyminiszter kabinetirodájának vezetője, titokban és inkognitóban még a konferencia előtt Münchenbe utazott. Galeazzo Ciano di Cortellazzo olasz külügyminiszterrel akart találkozni, de nem sikerült bejutnia szálláshelyére. Végül a tanácskozás épületében beszélt vele és azt kérte: Olaszország – Magyarország barátjaként – legalább annyit tegyen meg, hogy szorgalmazza a Csehszlovákiával kapcsolatos magyar területi követelések szerepeltetését a záró kommunikációban.⁷⁵ Ciano közbenjárásának köszönhetően végül teljesült Csáky óhaja. Hitlernek nem állt érdekében nagyon erőltetni a magyarok területi kéréseinek teljesítését, mivel azokért cserébe esetleg neki kellett volna engedményeket tenni a nyugati hatalmaknak.

A müncheni egyezmény aláírása után belátható közelségbe került az önálló szlovák állam létrehozásának a lehetősége. Az önálló Szlovákia megteremtésének egyik legfőbb támogatója Németország volt. Hitler számára a csehszlovák belpolitikai helyzet destabilizálódása újabb ürügyül szolgálhatott valódi célja, Csehszlovákia teljes szétmorzsolásának megvalósításához.⁷⁶ A szlovák politikai elit szerint az 1918. november 14-én kikiáltott Csehszlovák Köztársaság ugyan megmentette a szlovákokat az elmagyarosítástól és megvédte őket a magyar irredentizmustól, de a szlovákok szinte azonnal új veszéllyel, a cseh központosító törekvésekkel kerültek szembe, ezért a függetlenség irányába mozdultak el.

A magyar kormány 1938. október 1-jén a kétoldalú tárgyalások mielőbbi megkezdését sürgető jegyzékben fordult a csehszlovák félhez.⁷⁷ A lengyelek sem tétlenkedtek és 1938. október 2-án egy külön-megállapodás keretében Csehszlovákiától mintegy 221 négyzetkilométernyi területet szereztek meg.⁷⁸ 1938. október 5-én Eduard Beneš elnök lemondott és emigrációba vonult.

1938. október 4-én Tiso Esterházyval folytatott megbeszélésén megemlítette: a magyar kormány részéről kísérletet tettek arra, hogy a Szlovák Néppártot rábeszéljék a közös állam megalakítására.⁷⁹ Tisonak szüksége volt arra, hogy információhoz jusson, ezért közvetítőket küldött a környező államok vezető politikusaikhoz. Fel akarta mérni a kínáló lehetőségeket országa jövőjét illetően, így személyes megbízottjaként Ján Farkašt küldte előbb Varsóba, majd onnan Budapestre.⁸⁰ Az utazás céljai között az is szerepelt, hogy felmérjék, hogy Szlovákia önállóságának bejelentése milyen fogadtatásra találna az érintett országok kormányainál.⁸¹

Farkaš lengyelországi tárgyalásai alatt úgy tapasztalta, hogy a lengyelek Szlovákiával kapcsolatban csak a magyarok érdekeit támogatják.⁸² 1938. október 4-én a lengyelek segítségével repülővel érkezett Budapestre, ahol Apor Gábor, a magyar külügyminiszter állandó helyettese fogadta és a Gellért Szállóban szállásolták el. Farkaš azt kérte Aportól, hogy már másnap fogadja Kánya Kálmán külügyminiszter, mivel neki október 6-án reggelig el kellene küldenie tárgyalási eredményeit Jozef Tisonak. Farkaš azt is kérte, hogy a magyar külügyminiszterrel való tárgyalásai után segítsenek neki Bécsbe eljutni, mivel

nincs nála útleveél és vízummal sem rendelkezik, amire azért volt szükség, hogy utazásai titokban maradjanak. Október 4-én este Farkaš együtt vacsorázott Aporral és Pataky Tibor államtitkárral, aki a kisebbségi osztályt is vezette a magyar külügyminisztériumban. A két magyar tisztviselő megpróbálta kipuhatolni Farkaš jövetelének célját, illetve Szlovákia jövőbeni terveit. Farkaš nem árult el nekik semmit, mert csak a magyar külügyminiszterrel akart beszélni. A találkozóra 5-én a délelőtti órákban Kánya és Teleki Pál, valamint Esterházy János és Sztójay Döme berlini magyar követ részvételével került sor. Farkaš bemutatta Kányának a megbízólevelét, amit Tisótól kapott. Kánya annyit kérdezett tőle, hogy „mi jót hozott nekünk”. Farkaš erre kifejtette, hogy Csehszlovákia szétesése esetén a szlovákok a kezükbe veszik sorsukat.⁸³ A jelenlévők erre nevetni kezdtek, majd megkérdezték, hogy milyen sorsdöntő elhatározásokra gondol. Farkaš erre kifejtette: ha Csehszlovákia szétesne, akkor szeretnének függetlenné válni, és ehhez kérnék a szomszédos országok megértését. Farkaš szavaira Pataky válaszolt, aki a szlovákok és a magyarok ezeréves együttélésére és a Szent István-i állameszme előnyeire hívta fel a figyelmet, valamint Milan Hodža 1918-as tárgyalásaira, amikor a magyar kormány megtette ajánlatát a szlovákoknak. Pataky kifejtette, hogy Nyitrától Komáromig, a Csallóköz, Léva, Kassa és környéke is magyarlakta terület. Ezenfelül Pozsony is sok magyar lakossal rendelkezik, és az egész Felvidéken szétszórva nagyszámú magyar él. Emiatt Pataky szerint a szlovákok számára is előnyösebb lenne, ha visszatérnének a Szent István-i korona védőszárnyai alá. Ha ez megvalósulna, akkor egy erős dunai állam jöhetne létre, amely a nyugati hatalmak szimpátiájával és támogatásával számolhatna, továbbá a német nyomást is enyhíthetné, amely szerinte nagymértékben fenyegeti ezt a régiót. Pataky elmondta, hogy a magyarok a legszélesebb autonómiát garantálnák a tiszta vagy a többségi szlováklakta felvidéki területeknek. Pozsony különleges státusszal és jogállással rendelkezne, tekintettel a német és a magyar többségre.

Farkaš kifejtette Patakynek, hogy ismeri a Károlyi Mihály kormánya által megalkotott 1918-as autonómia-ajánlatot, de szerinte az azóta eltelt idő alatt a helyzet megváltozott. Farkaš kiemelte, hogy még a felvidéki magyarok életfelfogása is megváltozott, mert Csehszlovákiában megszokták a demokráciát. Szerinte a történelmi Magyarország és a Monarchia felújítása is „délibáb álmképnek” minősül.⁸⁴ Teleki Pál is bekapcsolódott a beszélgetésbe, aki Kassa városával kapcsolatban elismerte, hogy Kassa környéke szlovák többségű, de a város „kuruc városnak” számít, ahol Rákóczi Ferenc fejedelem van eltemetve, ezért presztízsérdek a magyarok számára, hogy ezt a várost visszakapják. Farkaš Teleki megjegyzésére megemlítette, hogy Rákóczi földi maradványait hajlandóak lennének minden pompával Munkácsra vagy akár Sátoraljaújhelyre átvinni.⁸⁵ Farkaš epésen megjegyezte: annak ellenére vállalnák a sír átköltöztetését, hogy történelmileg ismert tény, miszerint Rákóczi katonái nagyrészt szlovákok és ruszinok voltak.

Sztójay megemlítette: ahogy ő ismeri a német diplomácia Szlovákiával kapcsolatos terveit, azok nem fedik Farkaš és a szlovák vezetők elképzeléseit. Farkaš Sztójaynak adott válaszában elmondta, hogy szerinte a németeknek nem áll elsődlegesen érdekükben Magyarország megerősítése. Ezután majdnem kétórás vita következett a résztvevő felek között. Majd a zárszót Farkaš beszámolója szerint Kánya mondta el, aki kifejtette, hogy a szlovákok számíthatnak a magyar kormány segítségére, de hogy milyen formában és milyen körülmények között, azt előre nem határozta meg. Figyelmeztette viszont Farkašt, hogy a magyarok minden tettének és döntésének az ezeréves Magyarország történelméből kell kiindulnia, és ehhez tartják is magukat.⁸⁶ Kánya burkoltan azt adta tárgyalópartnere tudtára, hogy Szlovákiát vagy egy részét továbbra is visszavárják Magyarországhoz. Farkaš számára ez a zárszó azt jelentette, hogy a magyar vezetés továbbra is úgy tekint Szlovákiára,

mint a Szent István-i állam északi részére, és a szlovák önállósulási elképzeléseket nem támogatják. Farkaš beszámolójában azt is megemlítette, hogy Esterházy János egy szót sem szólt a tárgyalások alatt. Farkaš viszont megtudta Esterházytól, hogy az másnap, tehát október 6-án Zsolnára utazik, ezért megkérte, vigyen el egy levelet Jozef Tisonak. Farkaš levelében a következőket írta Tisonak: a lengyelek csak a magyarok miatt kedvelnek minket, továbbá mert igényük van néhány határ menti szlovák településre. A magyarok a Szent István-i korona oltalma alatt akarnak látni bennünket, ezért „éljen a független Szlovákia”.⁸⁷ Farkaš a levele végén azt írta, hogy tárgyalásairól Tisonak személyesen fog beszámolni, ha Bécsből is visszatért.⁸⁸ Farkaš tárgyalásait puhatólózásnak foghatjuk fel, és célja inkább az volt, hogy a szlovákok a lengyelek és a magyarok tudtára adják a függetlenségi törekvésüket.

1938. október 5–6-án a Szlovák Néppárt⁸⁹ szervezésében a szlovák pártok Zsolnán deklarálták Szlovákia autonómiáját, amelyet a prágai kormány is szentesített. Kárpátalján 1938. október 9-én önálló kormány alakult még a cseh–szlovák államkeretben. A szlovák politikusok tevékenysége folytán 1938. október 6-án létrejött az úgynevezett zsolnai egyezmény, amely biztosította Szlovákia autonómiáját. Az egyezmény gyakorlatilag az 1918-ban aláírt pittsburghi egyezmény⁹⁰ elismertetéséért folytatott húszéves harc lezárását jelentette a szlovákok számára. Az öttagú szlovák tartományi kormány egyúttal a központi kormány részét is képezte. Az államalakulat nevét is megváltoztatták, így az – kötőjelesen – „Cseh–Szlovák Köztársaságga” alakult át. Csak a külügyek, a honvédelem és a pénzügy maradt közös Prágával.

Ezen időszakban kristályosodott ki a németek politikai állásfoglalása is Szlovákiával kapcsolatosan. Ernst Woermann a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője 1938. október 7-én Szlovákia további sorsának lehetőségeit latolgatta egy Hitler számára készített feljegyzésben.⁹¹ A feljegyzés szerint a szlovákkérdésben négy elméleti lehetőség lenne. 1. Önálló Szlovákia, 2. szlovák autonómia csehszlovák államszövetségben, 3. autonóm Szlovákia Magyarországhoz csatolva, 4. autonóm Szlovákia Lengyelországhoz csatolva. Az első lehetőségnél Woermann kiemelte, hogy az nagyon megfelelné Németországnak, mert gazdaságilag így tőlük függne, de továbbra is gyenge államképződmény maradna. Előnyként említette, hogy a Kelet felé történő előnyomulásnál számukra bázisul szolgálhatna.

A második megoldást is elfogadhatónak tartotta, mert Csehszlovákia német befolyás alatt állna, ennek előnye az lenne a feljegyzés szerint, hogy későbbiekre vonatkozólag is nyitva hagyná az utat az első megoldás felé. A harmadik megoldás Magyarországnak lenne fontos, ami nem érdeke Németországnak, és a szlovákok is elutasítanák azt. Szlovákia Lengyelországhoz való csatlakozását komolytalan elképzelésnek tartotta.⁹²

Hitler München után a magyar–csehszlovák kérdés rendezése ügyében megváltoztatta elképzeléseit. Elhatározta, hogy támogatja a zsolnai határozatokat, s nem tart igényt Pozsonyra.⁹³ Hitler rádöbönt ekkorra, hogy jobban szolgálja érdekeit, ha Szlovákia önállóvá válik, de a későbbiekben német befolyás alatt áll majd.

Tiso egyre határozottabb politikát folytatott Szlovákia függetlensége elérése érdekében szövetségeseket keresett. A szlovák vezetők ezután már Hitlerrel is folytattak tárgyalásokat, aki látszólag kedvezőbb ajánlatot tett nekik, mint a magyarok vagy a csehek. Tiso az október 6-án megalakult szlovák autonóm kormány elnökeként – a Szlovák Néppárt radikális és németbarát szárnyát képviselő Šaňo Mach közvetítésével – már október 7-én felvette a kapcsolatokat Franz Karmasinnal, a szlovákiai Német Párt vezetőjével. Tiso úgy vélte, hogy a németek támogatásával hathatósan szállhat szembe a magyar revíziós törekvésekkel, ezért – a Német Birodalommal való kapcsolatok kiépítéséért

cserébe – autonómiát ígért a szlovákiai németeknek. Felajánlotta azt is, hogy szabadon kinyilváníthatják csatlakozási szándékukat a nemzetiszocializmushoz.

1938. október elejétől a felvidéki magyarok feszült figyelemmel várták a fejleményeket.⁹⁴ A magyar vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy a müncheni döntés után a versailles-i békerendszer összeomlott. Egyértelművé vált, hogy Csehszlovákia nem számíthat a nagyhatalmak védelmére. 1938. október 3-án a magyar kormány öt pontból álló jegyzéket küldött Prágába a barátságos tárgyalási légkör kialakításának feltételeiről. A magyar kormány követelései a csehszlovák kormánnyal szemben a következők voltak: „1. A magyar nemzetiségű politikai foglyokat haladéktalanul bocsássa szabadon. 2. A magyar nemzetiségű katonákat haladéktalanul szereltesse le s bocsássa haza. 3. Az élet- és vagyonvédelem biztosítására helyi rendfenntartó osztagokat állítson fel vegyes vezetés alatt.”⁹⁵ Továbbá – a területek átadásának szimbolikus jele gyanánt – két-három határ menti város azonnali Magyarországhoz csatolását követelte, valamint azt, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat Komáromban. A tanácskozás megindítását cseh–szlovák részről erősen hátráltatta a Németországnak átadandó és a Lengyelország által birtokba vett területek kiürítése miatt kialakult káosz. Az autonómiát nyert Szlovákia követelésének engedve a prágai kormány úgy döntött, hogy a Magyarországgal folytatandó tárgyalások lebonyolítását az újonnan megalakult szlovák kormányra bízta.

1938. október 9-én Révkomáromban⁹⁶ megindultak a cseh–szlovák–magyar tárgyalások. A magyar küldöttség a *Zsófia* hajóval érkezett, és azon is szállt meg, míg a cseh–szlovák delegáció a város egyik szállodájában lakott. A magyar delegációt Kánya Kálmán és Teleki Pál, a cseh–szlovákokot pedig Jozef Tiso, az autonóm szlovák kormány miniszterelnöke vezette.

Tisóra a magyar kormány először a Vatikán révén kívánt befolyást gyakorolni. Barcza György vatikáni magyar követ ugyanis felvetette kormányának, hogy az alábbi érveket terjesszék a Vatikán képviselője elé, aki majd ezzel nyomást gyakorolhat Tisóra. Okfejtése így hangzott: „Az új Csehszlovákia a jelek szerint erős német befolyás alá fog kerülni. Ezért a Vatikán érdekében állna, ha minél nagyobb rész jutna át Magyarországhoz, azaz magyar egyházmegyékhez, ahol az egyház helyzete kitűnő és érdekei megvédetnek, míg az új Csehszlovákiában német és ateista irányzatok mellett ennek ellenkezője várható.”⁹⁷ A Vatikán meghallgatta ugyan a magyar álláspontot, de a kérdésben semleges maradt.

A révkomáromi tárgyalásokon Magyarország a magyar többségű területeket kérte vissza 14 153 négyzetkilométernyi területsávvval és 1 091 000 fővel, melyből 78%, 849 000 volt magyar nemzetiségű. Követeléseinek alátámasztására bemutatta a Szlovákia nemzetiségi viszonyait megjelenítő statisztikákat és térképeket az 1880-as első nemzetiségi számbavételtől az 1930. évi népszámlálásig. Tisóék először autonómiát ajánlottak, amelyet a magyarok azonnal visszautasítottak. A szlovákok viszont nem fogadták el hitelesnek az 1910. évi népszámlálási adatokat. Tiso arra hivatkozott, személyes tapasztalatból tudja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején nagy számban voltak olyan szlovákok, akik ideiglenesen elszakadva saját nemzetiségüktől magyarnak vallották magukat, következésképpen az 1910 évi népszámlálás adatai nem adhatnak reális képet a nemzetiségi viszonyról. Emellett a szlovákok ellenérvelésükben gazdasági és stratégiai szempontokat vetettek fel. Többek között utaltak arra, hogy „Nyitra vidékén épül az ipar, és ennek kiútra van szüksége a Dunához”.⁹⁸ Tiso véleménye szerint a szlovák–magyar kérdést egy nagyszabású közép-európai újjárendezés szempontjából kell vizsgálni, és olyan rendezési alternatívát kell keresni, amely tökéletesen biztosítja az érintett népek gazdasági és kulturális együttélését. A nemzetiségi kérdéstről kifejtette: „A szlovákok maguk tudják a legjobban, mit tesz az, ha egy nép nemzetiségi szempontból nem élheti ki magát. Ezért a szlovák kormány nem fog abba a hibába esni, hogy a magyar lelkeket el

akarja nemzetietleníteni. Legyen a magyar delegáció meggyőződve, hogy a csehszlovák delegációban senki sincs, aki egy új Trianont akarna csinálni. Ha ebből a magasabb szempontból tekintjük a kérdést, úgy kétségtelen, hogy egy olyan rendezés, amelyik az egyik fél szempontjából nincs tekintettel a gazdasági életérdekekre, nem lehet tartós. Ezt a közelmúlt eseményei kellően megmutatták.⁹⁹ A hangzatos és ígéretes szavak ellenére a szlovák fél stratégiájának vezérelve az volt, hogy minél kevesebbet adjanak vissza a vitatott területekből, továbbá időhúzásra játszottak és a németek segítségével bíztak és reménykedtek.¹⁰⁰

1938. október 11-én délután a magyar küldöttség néhány szakértője meghívta a szlovák delegáció tagjait a komáromi Centrál Szálló sörözőjébe. Itt a magyar szakértők elmondták, hogy az esetleges közös védekezés érdekében megegyezésre lenne szükség, mivel Németország nagyon előrenyomult. A magyar katonai szakértők azt bizonygatták, hogy sok előnye származna Szlovákiának abból, ha Magyarországhoz csatlakozna. A tárgyalások sikertelensége esetére pedig mintegy megfenyegették a szlovákokat, hogy a magyar hadsereg elfoglalhatja országukat. A magyar delegáció ezzel azt sugallta, hogy Németország támogatásáról biztosította a magyar kormányt.¹⁰¹

1938. október 11-én Ďurčanský, az autonóm szlovák kormány miniszterelnök-helyettese, a cseh–szlovák delegáció tagja elhagyta a tárgyalásokat és Németországba repült, ahol Hitlerrel és Hermann Göringgel tanácskozott a magyar–csehszlovák határ kérdéséről. Innen október 13-án tért vissza.¹⁰² Ďurčanský Berlinben kijelentette, hogy a szlovákok sohasem akartak uniót Magyarországgal, és teljes függetlenségre, valamint Pozsonynak, mint fővárosnak a megtartására törekednek. Szándékuk szerint a jövőben szoros politikai, katonai és gazdasági kapcsolatokat kívánnak kiépíteni Németországgal. Ďurčanský felhívta Göring figyelmét egy esetleges népszavazás veszélyeire, mert szerinte a zsidók a magyarokhoz való csatlakozás mellett voksolnának. Göring a tárgyalás után úgy látta, hogy erősebben kell támogatni a szlovák függetlenségi mozgalmat, mivel így a Szlovákia nélküli cseh állam nagyobb mértékben lenne kiszolgáltatva Németországnak. Szlovákiát a keleti területek elleni támadások kiindulópontjaként és a légi bázisok kiépítése szempontjából is fontos területként határozta meg.¹⁰³ A magyar diplomácia értesülése szerint Ďurčanský útját a német vezetőkhez Franz Karmasin egyengette a bécsi náccikkal együtt.¹⁰⁴

Közben persze október 12-én is folytatódott a magyar–szlovák tárgyalások.¹⁰⁵ Ekkor Tiso felajánlotta a Csallóközt azzal a feltétellel, hogy Komáromban cseh–szlovák szabad kikötőt létesítenek. Ez az ajánlat körülbelül 1800 négyzetkilométer nagyságú területet érintett volna 121 ezer lakossal, amelyből 117 ezer magyar nemzetiségű volt. A magyar delegáció ezt nem fogadta el, mivel ez a magyarlakta területek alig 11 százalékát tette volna ki. Tiso, látva a magyar fél elutasítását, kifejtette, hogy a Kis-Duna szilárd határvonal, és emellett lakosságcserét ajánlott: „...nem volna-e lehetséges a jelenleg Magyarországon élő szlovákok és a Csallóköztől északra élő magyarság között kölcsönös áttelepítést csinálni?”¹⁰⁶ Teleki Pál elutasította a lakosságcserét, mivel azt szerinte nem lehetett volna az érdekeltek megkérdezése nélkül keresztülvinni és hosszú időt vett volna igénybe. Tiso erre kijelentette, hogy a szlovák nép semmilyen körülmények között sem tudna belenyugodni abba, hogy 400 ezer testvérét Magyarországnak engedjék át. A szlovák delegáció egyik tagja ehhez még azt is hozzáfűzte: „a szlovákok inkább a háborút választanák, mint hogy 400 ezer szlovákot Magyarországnak átengedjenek”.¹⁰⁷ Végül a szlovákok 1938. október 13-án 5405 négyzetkilométernyi területet ajánlottak fel, 349 ezer lakossal, amelyből 342 ezer magyar nemzetiségű volt. Teleki a cseh–szlovák ajánlatot „lemérsékelt” Trianonként jellemezte, amely stratégiai és közlekedési szempontokon alapul, és amely 90%-ban többségben lévő magyarlakta területeket hagyott volna Szlovákia birtokában.

Ráadásul az ajánlatból több magyar népességű város is kimaradt. „Azért, hogy ne kelljen esetleg egyes területeken új vasútvonalakat építeni – jelentette ki Teleki –, nem lehet zárt etnikai egységeket megbontani. Nem lehet városokat önkényesen visszatartani és a városok vásárterületének biztosítása címén nagy magyar tömböket szlovák területeken meghagyni.”¹⁰⁸ Teleki úgy vélte továbbá, hogy a cseh–szlovák javaslatot¹⁰⁹ a húsz évvel korábbi szempontok alapján állították össze, ezért azt teljes egészében elfogadhatatlannak tartotta. Ugyanakkor Teleki egyértelműnek vélte a magyar területi követeléseket, amelyek tisztán etnikai elveken alapultak, s nem voltak tekintettel a szlovák fél közlekedési és stratégiai szempontjaira.

Đurčanský szerint a szlovák javaslat alapelve az egyenlőség, vagyis hogy pontosan annyi magyar maradjon Szlovákiában, mint amennyi szlovák Magyarországon. Ez az egyetlen elv – jelentette ki Đurčanský –, amelynek alapján el lehet járni, mivel a lakosság vegyes összetétele miatt ezeken a területeken szerinte lehetetlen etnikai határt kijelölni.¹¹⁰ Teleki válaszában figyelmeztette Đurčanskýt: „itt most arról van szó, hogy egy igazságos határmegvonás útján megalapozzuk a két nemzet barátságát, nem pedig arról, hogy kölcsönösen túszokat tartsunk egymás birtokában”.¹¹¹ Teleki leszögezte azt is, hogy a magyar álláspont szerint a határvonal legalább 50–60%-át egyszerűen és problémák nélkül ki lehet jelölni, mivel azok homogén összetételű nemzetiségű területek. Az említett szakaszokon az etnikai határok az 1880., 1910. és 1930. évi népszámlálások adatai szerint is azonosak voltak. Azt, a tényt, hogy a másik fél még ezekre az egyértelmű határszakaszokra vonatkozóan sem fogadta el a magyar javaslatot, Teleki a cseh–szlovák delegáció rosszindulatának tekintette. Đurčanský erre megismételte, hogy kénytelenek az egyenlő elbánás elvéhez ragaszkodni, ezért választották ezt a megoldást. A két fél álláspontja között tehát áthidalhatatlan szakadék tátongott. Kánya Kálmán, bár nem hitt a tárgyalások sikerében, megszakítani sem akarta azokat, mert kíváncsi volt, meddig mehetnek el a szlovákok. Úgy látta: „[...] az új határokra nekünk ma reggel átnyújtott ellenjavaslat annyira eltér a mi felfogásunktól, hogy az újjárendezés alapelveit illetően oly ür tátong a két delegáció által képviselt álláspont között, hogy annak áthidalását meggyőződésünk szerint ezektől a tárgyalásoktól nem remélhetjük”.¹¹² Végül a magyar delegáció Imrédy Béla miniszterelnök sürgetésére megszakította a tárgyalásokat. Október 13-án, zárszavában Kánya kifejtette: azért kell felhagyni a tárgyalásokkal, mert a viták – közeledés nélkül – túlságosan elhúzódtak. Mint mondta, saját követeléseiket tudták volna kissé módosítani, de arra nem voltak felkészülve, hogy a másik fél ennyire nem veszi figyelembe az etnikai elvet, és ilyen keveset ajánl. Kánya ezután Tiso felé kissé meghajolt, s anélkül, hogy a szlovák delegáció többi tagjától elbúcsúzott volna, kisetett a teremből. A magyar delegáció tagjai követték példáját.

A cseh–szlovák delegációt nem lepte meg túlzottan a magyar bejelentés. Megkönnyebbüléssel vették azt tudomásul, bízva a németek segítségével. A szlovákok optimizmusát Đurčanský németországi tapasztalatai táplálták.¹¹³ A szlovák fél a komáromi tárgyalásokon abban reménykedett, hogy képes olyan kompromisszumot elérni, amely nem sérti Szlovákia területi egységét, és ezzel egyúttal nemzetközi téren is megmutatja a szlovák államalkotó mozgalom erejét. A tárgyalások azonban nem váltották valóra a várakozásokat. A három cseh–szlovák ajánlat arról tanúskodott, hogy Tisóék nem vették figyelembe a valós aktuálpolitikai helyzetet.

A komáromi tárgyalások eredménytelenségének három fő oka volt. Először is eltérőek voltak a statisztikai adatok, amelyeket a delegációk hivatalosan elismertek. A magyar fél az 1910-es kimutatásokat használta, míg a cseh–szlovák delegáció az 1930-as számadatokat. Másodszor a cseh–szlovákok stratégiai és gazdasági érveket vonultattak

fel, míg a magyarok etnikaiakkat. Harmadszor pedig mindkét fél maradéktalanul bízott a németek segítségében, így egyik sem mutatott kellő kompromisszumkészséget.

Ugyanakkor Kánya és az egész magyar delegáció ellenezte a katonai megoldás lehetőségét. Így a komáromi tárgyalások megszakadása lehetőséget adott Imrédy Béla kormányának arra, hogy a döntést visszautalja a négyhatalmi konferencia hatáskörébe.¹¹⁴

Mind a szlovákok, mind a magyarok puhatolózni kezdtek a jövőt illetően. Így 1938. október 14-én Darányi Kálmán korábbi magyar miniszterelnök folytatott tárgyalásokat Hitlerrel.¹¹⁵ Darányi megemlítette a Führernek, hogy a komáromi tárgyalások megszakadtak, mivel a csehek és szlovákok a magyarok által lakott területeknek csak egy töredékéről lennének hajlandóak lemondani. Térképeket vett elő és arról panaszkodott, hogy a szlovákok majdnem mindegyik magyar várost és vasútvonalat meg akarják tartani. Hitler megkérdezte, akarnak-e harcolni a magyarok. Darányi erre azt felelte, hogy Magyarország nem tűrheti a szlovákok magatartását. Hitler borúlátóan nyilatkozott egy katonai akcióval kapcsolatban, mivel Magyarország teljesen egyedül maradna, és egy nagyhatalmi konferencia eredménye szintén kétséges. Korábban, mint mondta, őt úgy informálták a magyar politikusok, hogy a szlovákok és a ruszinok is egyesülni akartak Magyarországgal, most azonban úgy látja, hogy a helyzet megváltozott. Hitler szerint a döntő tényező nem az, hogy kinek van igaza, hanem hogy kinek van hatalma. Ezzel összefüggésben mindazonáltal támogatásáról biztosította Magyarországot egy leendő konferencián, ahol területi kérdéseket vitatnának meg. A Führer rámutatott Szlovákia térképére, és azt kérdezte, lát-e arra esélyt Darányi, hogy Magyarország Szlovákia egyik részét megszállja, míg a másikat népszavazás útján szerezze meg. Darányi erre azt válaszolta: „meg kell kérdeznie kormányát, de úgy gondolja, hogy ami magyar, azt föltétlenül meg kell szállni”.¹¹⁶ Hitler azonban óvta a népszavazástól a magyar vezetést, mert annak eredménye szerinte kétséges volna. Végül Hitler utasította a birodalmi külügyminisztert, Joachim von Ribbentropot, beszéljen a csehekkel, hogy megtudja, milyen maximális igények várhatók a cseh–szlovákoktól, és ezzel kapcsolatban milyen minimális területi követeléssel állnak elő a magyarok.

1938. október 23-án Darányi levelet intézett Ribbentrophoz, amelyben Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár sorsáról egyeztetett. Darányi ragaszkodott Kassa és a két kárpátaljai város magyar fennhatóság alá kerüléséhez, Nyitra, Jolsva, Szomolnok és környéke esetében pedig továbbra is a népszavazást tartotta volna a legjobb megoldásnak.¹¹⁷ Ribbentrop Ungvár és Munkács elcsatolása ügyében a cseh–szlovák pozíciót támogatta, Kassát illetően viszont elismerte a magyar igény jogosságát.¹¹⁸

Ribbentrop közben, október 19-én fogadta Tisót és Đurčanskýt,¹¹⁹ akik egyhangúan a magyar követelések ellen nyilatkoztak, kijelentvén, hogy az 1910-es népszámlálási adatok hamisak.¹²⁰ Együttal hangsúlyozták Kassa, mint közlekedési csomópont kiemelkedő szerepét is. A népszavazást elvetették, mivel Tiso azt állította, hogy a magyarok összefognának a kommunistákkal és a zsidókkal. Ribbentrop rokonszenvéről biztosította a szlovákokat, de egyúttal a megértés szükségességét is hangsúlyozta a magyarok jogos követelései iránt. Igéretet tett arra, hogy Kassát, Munkácsot, Pozsonyt és Ungvárt megmenti a szlovákok számára.¹²¹ Október 20-án a cseh–szlovák kormány német közvetítéssel eljuttatta végleges területi ajánlatát a magyar kormányhoz, melyben 11 300 négyzetkilométernyi területről volt hajlandó lemondani. Az ajánlatban azonban nem szerepeltek a felvidéki magyar városok, ezért az indítványt a magyar kormány nem fogadta el.¹²² A bécsi döntőbíróasági ítélet így a még vitatott területek, és főleg a határ menti városok miatt vált szükségessé. Ekkor már csupán néhány száz négyzetkilométernyi terület volt a két delegáció javaslata közötti különbség.¹²³ Ha a magyarok elfogadták volna ezt a kisebb

területet, akkor létrejöhetett volna a kétoldalú megegyezés. Így végül 1938. november 2-án a bécsi Belvedere-palotában a német–olasz vegyes bizottság kijelölte az új magyar–cseh–szlovák határt. Magyarország a bécsi döntés értelmében 11 830 négyzetkilométernyi területsávot kapott vissza több mint egymillió lakossal. A magyar diplomácia irányítói annyit elértek, hogy három hónap helyett öt hét alatt elérték a vitatott terület visszaadását. A döntés kétségtelenül a nemzetiségi elvet vette alapul. A magyar kormány ugyanakkor további területek visszaszerzését remélte. Erről tanúskodik a magyar vezérkar főnökének a visszacsatolt térségek megszállásában részt vevő csapatoknak adott parancsa: „A m. kir. honvédség csapatai megálltak a bécsi döntőbírák által kijelölt vonalakon, de bízunk kell abban, hogy az a nemes lelkesedés és tettekeszség, amely az elmúlt hetekben a honvédség minden egyes tagját eltöltötte, még alkalmat fog találni nagy cselekedetek végrehajtására.”¹²⁴

A kisebbségi és az anyaországi magyarság nagy eredménynek érezte a bécsi döntést, és eszükbe sem jutott, hogy ezt majd még számon kérhetik rajtuk.¹²⁵ Egyedül Esterházy János érezte előre, hogy az első bécsi döntésnek még negatív következményei lehetnek. Elégedetlen volt mind a komáromi tárgyalások kudarcával, mind a bécsi döntéssel. A magyar kormány szemére vetette, hogy a szlovákokkal szemben Komáromban meglehetősen türelmetlen magatartást tanúsított. A bécsi döntést szerinte el lehetett volna kerülni, ha kellő türelemmel és tapintattal közelítettek volna a kérdéshez. A magyar kormánynak azt javasolta, hogy önként mondjon le mintegy 1000 négyzetkilométernyi területéről, melynek révén a magyarok visszaszerezhetnék a szlovákok jóindulatát, és a két nép is közeledhetne egymáshoz. Esterházy a Surány és Tótmegyer közötti területet javasolta, amely amúgy is szlovák többségű volt. A magyar kormány azonban elzárkózott, egy visszaemlékezés szerint a következőképp indokolva ezt: „Magyarországot Trianon oly nagy területektől fosztotta meg, hogy most aztán egyetlen centiméterről sem mondhatunk le abból, amit a bécsi döntés visszaadott.”¹²⁶

Tiso a határozatról a következőket mondta: „Mindent elvesztettünk. Népünk, bár nem saját hibájából, de áldozattá vált. Tudtunk nélkül, tehát ellenünk döntöttek. A német–olasz döntőbírósnak nem az etnikai helyzet alapján döntött. [...] Nincs mit tenni, csak fejet hajtani, és dolgozni. De senki sem tilthatja meg nekünk [szlovákoknak], hogy az egész világ előtt kijelentsük, a szlovák nemzet tragikus sérelmet szenvedett el.”¹²⁷ Tiso ekkor erősen fontolgatta lemondását.

Magyarország az olasz fellépésnek köszönhetően visszakapta Kassát, Munkácsot és Ungvárt. Ribbentrop ugyanakkor a végsőig kitarított Pozsony és Nyitra szlovák fennhatósága mellett, ami arról tesz tanúbizonyságot, hogy a szlovák állam létesítésének gondolata már ekkor szerepelt a német diplomácia célkitűzései között.¹²⁸

Már a döntés másnapján felhangzottak az elégedetlen vélemények magyar és szlovák részről is. Budapesten azt kifogásolták, hogy Kárpátaljának csak egy része került át Magyarországhoz, a szlovák politikusok viszont túlzottnak tartották a magyar revízió mértékét. Így a volt Csehszlovákia újabb darabjainak megszerzéséért tovább folytatótt a vetélkedés a felek között.

A magyar politikai vezetés, mint láthattuk, mindent megpróbált, hogy megszerezze az egész Felvidéket – ez lett volna a maximális revíziós elképzelés. A minimális az volt, hogy a magyarlakta területeket visszaszerezze, ami az első bécsi döntés során valóra is vált. Az első bécsi döntés részben orvosolta a trianoni békeszerződés igazságtalanságait a következménye viszont az lett, hogy a magyar és a szlovák vezetés még inkább szembe került egymással, másrészt ezen kormányok játékszerévé váltak Németországnak, amely ezt ügyesen kihasználta. 1939 második felétől kockáztathatjuk meg a hipotézist, hogy a

magyar vezetés lett a Felvidék területeinek újabb megszerzéséről és a visszkapottak megóvására törekedett.

JEGYZETEK

- 1 A revízió szükségessége a magyar politikusok és a közvélemény számára is evidenciának számított, és elutasították a beletörődést a trianoni békeszerződés nyomán kialakult helyzetbe. *Zeidler Miklós*: Magyar revizionizmus a két háború között. *Limes* 14 (2001) 3. szám. 10–11.
- 2 František Jehlička (Jehlicska Ferenc) (1879–1939), szlovák politikus, katolikus pap, egyetemi tanár. 1906-ban a magyar országgyűlés tagjává választották, rövid idő után lemondott mandátumáról. Andrej Hlinkával közösen 1919-ben a párizsi békekonferenciára ment, ahol a szlovák autonómia érdekében akartak szót emelni, de tervük nem sikerült. Ezt követően haláláig Európa több városában a magyar kormány szolgálatában állt és a szlovák autonómia és Szlovákia Magyarországhoz való csatolása érdekében dolgozott. Jehličkáról bővebben lásd: *Miroslav Michela*: František Jehlička politikai pályafordulatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate* 2005/Tél. 32–44., valamint *Marián Hertel*: František Jehlička Nočná mora politického života. In: *Slavomír Michálek, Natália Krajčovičová* a kolektív. *Do pamäti národa*. Bratislava, 2003. 263–266.
- 3 Dvorčák Viktor (1878–1943) szlovák származású politikus, korábban Sáros megyei főlevéltáros. Trianon után a magyar kormány alkalmazásában állt, fedőneve Szőke Költő, egyes források nevét Dvorčák Győzőként is említik. Dvorčák évtizedeken keresztül Magyarországon és külföldön fejtett ki propagandát egy Magyarországon belüli szlovák autonóm állam létrehozása érdekében. *Miroslav Michela*: Pod heslom integrity Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921. Bratislava, 2009. 26–31.
- 4 *Juraj Kramer*: Iredenta a separatizmus v Slovenskej politike. Bratislava, 1957. 18., valamint *Miroslav Michela*: Maďarská politika a plány ozbrojenej akcie na Slovensku v rokoch 1919–1920. *Vojenská História* 12 (2008) 2. sz. 67.
- 5 *Marián Hronský*: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Bratislava, 1988. 225–226.
- 6 *Steier Lajos*: Felsőmagyarország és revízió. Bp. 1933. 32. *Borsody István*: A magyar–szlovák kérdés alapvonalai. Bp., 1939. 37–38.
- 7 A régi Nagy-Magyarország helyreállítását képviselő nézet.
- 8 A magyarlakta területek visszacsatolását képviselő nézet.
- 9 *Szarka László*: A kisebbségi kérdés a magyar–csehszlovák kapcsolatokban. *Regio*, 1 (1990) 3. sz. 236–237.
- 10 A szlovákiai magyar kisebbség belső helyzetével kapcsolatosan lásd *Simon Attila*: A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia a két világháború közötti kolonizációja. In: *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Simon Attila – Bárdi Nádor szerk. Somorja, 2006. 261–276., valamint *Angyal Béla*: Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta–Dunaszerdahely, 2002.
- 11 *Jörg K. Hoensch*: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Köln–Graz, 1965. 63.
- 12 Andrej Hlinka (1864–1938) szlovák politikus, katolikus pap. Politikai pályafutását a katolikus Néppártban kezdte, később a Szlovák Nemzeti Párthoz csatlakozva a párt klerikális szárnyának vezetője volt. 1905-től a Szlovák Néppárt alapító elnöke. Parlamenti képviselő. 1919-ben jegyzékben kérte a párizsi békekonferenciától Szlovákia öngazgatásának biztosítását a csehszlovák államon belül, ezért a cseh hatóságok megfosztották parlamenti mandátumától és nyolc hónapra bebörtönözték. Később a cseh centralizációs törekvésekkel szembehelyezkedő szlovák autonomista mozgalom vezéralakjává vált. Utóda és mozgalma továbbvivője Jozef Tiso lett.
- 13 Vojtech Tuka (1880–1946) jogász, egyetemi tanár, politikus. A pécsi jogakadémian majd a pozsonyi egyetemen tanított. Kezdetektől részt vett a titkos magyar katonai szervezkedésekben és a csehszlovákiai magyar politikai pártok megalakításában. Belépett a Hlinka-féle Szlovák Néppártba, annak alelnöke, 1925-től parlamenti képviselője lett. Ő dolgozta ki a párt első autonómiatervezetét. 1929-ben mint magyar kémet a csehszlovák hatóságok letartóztatták és 15 évi börtönre ítélték. 1937-ben amnesztiával szabadult. A Tiso-féle szlovák állam megalakulása után miniszterhelyettes, külügyminiszter, miniszterelnök is volt. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték.
- 14 A szlovák–magyar együttműködést megnehezítette a Tuka-per, amely során kiderült, de bizonyítani nem tudták, hogy Tuka a magyar kormánytól pénzt és kémkedési megbízásokat kapott. Lásd *Veres Tímea*: A Tuka-per közvetlen előzményei a cseh és szlovák sajtóban. *Fórum-Társadalomtudományi Szemle* 6 (2004) 1. sz. 149–153. és *Veres Tímea*: Tuka politikai visszatérése. *Fórum-Társadalomtudományi Szemle* 9 (2007) 2. sz. 87–100., valamint *Michal Lukeš*: Cesta k amnestii Vojtecha Tuky. *Historický Časopis* 46 (1998) 4. 663–672.
- 15 Tuka 1939 első felében kifejtette, hogy már nem tehet semmit annak érdekében, hogy Szlovákiát

- Magyarországhoz csatolják, ezután a magyar diplomácia, mint korábbi ügynököt leírta. *Juraj Fabian*: Svätoštefanské tiene Telekiho zahraničná politika a Slovensko 1939–41. Bratislava, 1966. 31., 91.
- 16 Ádám Magda: A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Bp., 1965. Diplomácia iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. II. = (DIMK, II.) 187. dok. 369–370.
- 17 I. m. 160. dok. 339–340.
- 18 Karol Sidor (1901–1953) szlovák politikus, újságíró. Jozef Tiso vetélytársa a Hlinka-pártban és a politikában is. 1935-től nemzetgyűlési képviselő. 1938. december elsejétől miniszterelnök-helyettes a prágai kormányban. 1939 márciusában az utolsó Csehszlovákián belüli szlovák kormány miniszterelnöke. 1939–1945 között Szlovákia vatikáni követe. 1945 után Kanadába emigrált.
- 19 *Juraj Krammer*: Iredenta a separatizmus v Slovenskej politike. Bratislava, 1957. 27. sz. 290.
- 20 DIMK, II. 187. dok. 369.
- 21 Kárpátalja kérdése a lengyeleknek a szerveződé ukrán mozgalom miatt volt fontos. A lengyelek attól tartottak, hogy Kárpátalja területén erőre kapó ukrán mozgalom egy ukrán Piemont kialakulásához vezethetne, és onnan kiindulva a jelentős számú lengyelországi ukránt is fellázíthatnák. Ezt elkerülendő szívesen látták volna ezen a területen a magyar uralmat.
- 22 DIMK, II. 200. dok. 383.
- 23 I. m. 246. dok. 447.
- 24 I. m. 252. dok. 468–470.
- 25 I. m. 470.
- 26 Esterházy János (1901–1957) politikus. 1935-ben nemzetgyűlési képviselővé választották. A két csehszlovákiai magyar párt egyesülése után, 1936 júliusától a párt ügyvezető elnöke. A bécsi döntés után Szlovákiában maradt és a Magyar Párt elnöke lett. 1942-ben a szlovák parlamentben egyetlenként a zsidótörvény ellen szavazott. A háború után szovjet és csehszlovákiai börtönökben raboskodott haláláig.
- 27 *Pavol Čarnogurský*: 6. október 1938. Bratislava, 1993. 105.
- 28 Diarusz i Teki Jana Szembeka (1935–1945). *Jozef Zaronski* (ed.): IV. London, 1972. 189., 192.
- 29 Konrad Henlein (1898–1945) szudétanémet politikus. 1931-ben megalapította a Szudétanémet Hazafias Front nevű mozgalmat, amely 1935-ben párttá alakult. A hitleri Németország támogatásával 1938-ban belpolitikai válságot robbantott ki, és a szudétanémet nemzeti követelések fokozásával a csehszlovákiai kisebbségi kérdést európai problémává duzzasztotta.
- 30 DIMK, II. 250. dok. 457.
- 31 Diarusz: i. m. IV. 189–190., 194.
- 32 DIMK, II. 250. dok. 457.
- 33 Magyar Nemzeti Levéltár = MNL, Külügyminisztérium = KÜM, K-63. 64. csomó. 2541/pol. 1838.
- 34 Lengyelország választ sem adott a szlovákoknak az uniót illetően. Lásd: *Paľo Čarnogurský*: Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28. októbra. 1938. *Historický Časopis* 16 (1968) 3. 416.
- 35 Naša Zastava 1940. február 4. 3.
- 36 MNL, K-63, 63. cs., 1938, 7/1. szám alatt.
- 37 DIMK, II. 403. dok. 665–666.
- 38 I. m., valamint Archiv Ministerstva Zahraničných Vecí, Praha = (AMZV), ZU Budapest, 20. karton, No. 352.
- 39 DIMK, II. 337. dok. 596.
- 40 DIMK, II. 388. dok. 645–646.
- 41 *Pritz Pál* (szerk.): Hory András: Bukaresttől Varsóig. Bp., 1987. 252.
- 42 DIMK, II. 403. dok. 665.
- 43 Ferdinand Ďurčanský (1906–1974) szlovák politikus, jogász. 1935-től a Szlovák Néppárt színeiben nemzetgyűlési képviselő. A *Nástup* című lap felelős szerkesztője. 1938. október 7-től 1939. március 9-ig Tiso autonóm kormányának minisztere. A szlovák állam megalakulása után külügyminiszter 1940-ig. Ezután nem töltött be fontosabb posztokat. 1945-ben nyugatra menekült, távollétében halálra ítélték. A szlovák emigráció egyik vezetője volt haláláig.
- 44 *Ferdinánd Ďurčanský*: Pohľad na slovenskú politickú minulosť. Bratislava, 1943. 205.
- 45 *Jörg K. Hoensch*: i. m. 64.
- 46 A bledi és a kielii tárgyalásokhoz lásd *Pritz Pál*: Magyar diplomácia a két háború között. Bp., 1995. 296–333., valamint *Thomas L. Sakmyster*: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939. Athens, 1980. 175–184.
- 47 Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. = ADAP, Serie D. Baden-Baden. 1950. II. 383. sz. 486–487.
- 48 ADAP, D. II. 402. sz. 519.
- 49 Ádám Magda: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp., 1968. 223. *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában. Debrecen, 1998. 178.
- 50 *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula*: A Wilhelmstrasse és Magyarország. (= Wilhelmstrasse.) Bp., 1968. 287–288.
- 51 Újpestery *Elemér*: Végállomás Lisszabon. Bp., 1987. 60.
- 52 Documents on German Foreign Policy 1918–1945. D. II. kötet. Washington. 1949. 611.
- 53 *Martin Hetényi*: Slovensko–maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945. Nitra. 2008. 14.
- 54 *Esterházy Lujza*: Szívek az ár ellen. Bp., 1991. 86.
- 55 I. m.
- 56 *Molnár Imre*: Sem gyűlölettel, sem erőszakkal. Esterházy János élete és mártírhalála. Komárom, 2008. 72.
- 57 Idézi: *Zeidler Miklós*: *Mozgástér a kényszerpályán*. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: *Romsics Ignác* (szerk.): Mítoszok, tévhitek, hiedelmek a 20. századi magyar történelemről. Bp., 2002. 193.

- 58 DIMK II. 361. sz. 619.
- 59 *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. II. Bp., 2000. 552–563.
- 60 DIMK, II. 331. sz. 589–590.
- 61 I. m. 358. sz. 616.
- 62 I. m. 364. sz. 623.
- 63 Uo.
- 64 Uo.
- 65 I. m. 372. dok. 631.
- 66 I. m. 381. dok. 638.
- 67 A megbeszélésekről lásd: *Thomas L. Sakmyster*: i. m. 198–200., valamint Wilhelmstrasse, 297–298.
- 68 MNL, Küm, K-64. 79. csomó. 172/biz. 1938. Jehlička, a Tót Tanács elnökének emlékirata Kánya Kálmánnak.
- 69 Uo.
- 70 *Jörg K. Hoensch*: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen, 1967. 99.
- 71 DIMK, II. 424. dok. 681.
- 72 *Ferdinánd Ďurčanský*: Biela kniha. I. Trenčín, 1991. 55.
- 73 *Simon Attila*: A várakozás hetei. Limes 20 (2007) 2. sz. 13.
- 74 *Újpeéry*: i. m. 69–70.
- 75 Uo.
- 76 Németország ekkor már előkészítette terveit Csehszlovákia megszerzésére, mint vazallus állam vagy mint protektorátus, ehhez szüksége volt a „szlovák kártyára” 1938–39-ben. Lásd erről *Ferdinánd Lukeš*: Podivný mír. Praha, 1968. 145.
- 77 A bécsi döntés diplomáciai előzményeiről lásd: *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Bp., 2002. 55–104.
- 78 *Ladislav Deák*: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39. Bratislava, 1991. 201., 212.
- 79 *Pavol Čarnogurský*: 6 október 1938. Bratislava, 1993. 105.
- 80 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. Archiv Ministerstva Vnútra, (= AMV), (Prágai Belügyminisztérium Levéltára) Praha. 3. doboz. H-542/7. A levél egyes részeit közli: *Jan Rychlík*: Češi a Slováci ve 20. století. Bratislava 1997. 330–332. A dokumentumban leírtak teljes hitelességét ronthatja, hogy Jan Farkaš a levelet 1968-ban, 30 évvel az események után írta Alexander Machnak a Szlovák Néppárt propagandafőnökének, majd belügyminiszternek. Farkaš leírja, hogy útjáról visszatérve találkozott Tisóval, akinek beszámolt tárgyalásairól.
- 81 *Eva Irmanová*: Maďarsko a Versailleský mírový systém. Ústí nad Labem. 2002. 293.
- 82 Jan Farkaš lengyelországi és budapesti útját megérősíti *Hoensch, J. K.*: i. m. 113.
- 83 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. AMV. 3. doboz. H-542/7. A szöveg pontosan, így szól: „Kegyelmes uram, én nem hoztam semmit, de szívesen szeretném hazavinni a magyar kormány jóindulatú megértését szlovák nemzetem sorsdöntő elhatározásaihoz Csehszlovákia összeomlása esetében.”
- 84 Uo.
- 85 Farkaš Sátoraljaújhely, azért említette, mert tévesen úgy tudta, hogy Rákóczi Ferenc ott született.
- 86 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. AMV, 3. doboz. H-542/7.
- 87 I. m.
- 88 Farkaš későbbi bécsi tárgyalásairól szlovák vagy német forrásokat eddig nem sikerült találni.
- 89 Andrej Hlinka 1938. augusztus 16-án bekövetkezett halála után Jozef Tiso lett az utóda és a Szlovák Néppárt elnöke.
- 90 Pittsburghi egyezmény: az amerikai cseh és szlovák szervezetek vezetői 1918. május 30-án Pittsburghben közös megállapodást írtak alá Tomáš Garrigue Masarykkal, a Csehszlovák Nemzeti Tanács elnökével. Az ún. Pittsburghi Nyilatkozat aláírói leszögezték, hogy egyetértenek a Csehszlovák Nemzeti Tanács programjával és államjogi koncepciójával a csehek és szlovákok közös államának létrehozásáról. E megállapodás szerint a létrehozandó állam köztársaság lesz, amelynek keretében biztosítják Szlovákia nagyfokú autonómiáját, valamint a hivatalos szlovák nyelvhasználatot. A csehek később nem tartották be az egyezményt, illetve másképp értelmezték, mint a szlovákok.
- 91 ADAP. D. IV. kötet. 45. dok. 45–47.
- 92 I. m.
- 93 ADAP. D. IV. kötet. 46. dok. 47–48.
- 94 A felvidéki eseményekről lásd *Simon Attila*: A várakozás hetei. A szlovákiai magyarok az első bécsi döntés előtt. Limes 20 (2007) 2. sz. 5–20.
- 95 DIMK, II. k. 449. dok. 707.
- 96 A komáromi tárgyalások előzményeiről lásd *Sallai Gergely*: i. m. 57–81.
- 97 DIMK, II. k. 482. dok. 735.
- 98 Feljegyzések a csehszlovák–magyar tárgyalások komáromi üléséről. 1938. október 10. AMZV, Praha, VI./4. 61. doboz. 1938.
- 99 DIMK, II. 488. dok. 749.
- 100 *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Bp., 2005. 377.
- 101 *Sallai Gergely*: i. m. 92.
- 102 1938. október 12-én Ďurčanský, Alexander Machhal közösen Hermann Göringgel tanácskozott. ADAP, D. IV. 68. dok. 76.
- 103 Uo.
- 104 *Valerián Bystrický*: Nacistické Nemecko a vznik Slovenského štátu. Vojenská História 5 (2001) 2. sz. 51.
- 105 Egy anekdota szerint az egyik tárgyalási napon Kánya egy letakart papírlapot mutatott fel Tisónak, amelyen csak egy aláírás látszott: Tiso József. Tiso Kánya kérdésére elismerte, hogy az aláírás az övé. Kánya ezek után megmutatta az egész lapot, az 1910-es népszámlálás ívét, mely szerint Tiso akkor magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Erről

- eddig forrást nem találtunk. *Niederhauser Emil*: Nemzet és kisebbség. Bp., 2001. 322–323.
- 106 DIMK, II. 491. dok. 762.
- 107 A megjegyzést Jozef Zvrškovec, a szlovák delegáció tagja tette, lásd i. m. 763.
- 108 I. m. 492. dok., 766.
- 109 A cseh–szlovák delegáció ellenjavaslatát lásd i. m. 492/b. dok. 770.
- 110 Đurčanský javaslata egyáltalán nem az egyenlőség elvén nyugodt, mivel a magyar és szlovák delegáció is más-más kisebbségi összeírási számadatokat fogadott el.
- 111 DIMK, II. 492. dok. 767.
- 112 I. m. 493. dok. 771.
- 113 Ernst Weizsäcker német külügyi államtitkár október 10-ei, az európai német követségekhez intézett körlevele már a következő főbb irányelveket tartalmazta: „1. Barátságos viszonyt várnak Prágával. 2. Támogatják a magyar igényt a szomszédos magyar területekre, a kérdés részleteit Magyarország és Csehszlovákia oldja meg. 3. A szlovákkérdésben a zsolnai határozatokat, tehát a szlovák autonómiát támogatják. 4. Kárpátalja kérdésben tartózkodó az álláspont, közös lengyel–magyar határt nem támogatnak, de nem adnak ki magyarellenes jelszavakat. 5. Pozsony hovatarozását örendelkezési joggal döntsék el, ami valószínűleg Szlovákia számára lenne kedvező.” ADAP. D. IV. 50. dok. 50.
- 114 Kánya a kormányülésen úgy vélte: „Nekünk a négyhatalmi bázist elhagyni nem lehet.” Ezt erősítette az az érv is, hogy Kárpátalja hovatarozásának német és magyar részről eltérő megítélése miatt Magyarország nem kapna kellő támogatást. Lásd MNL, (K 27), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (Az 1938. október 13-i ülésének jegyzőkönyve), 10. f. Véleményünk szerint Kánya nem kudarcként könyvelte el a komáromi tárgyalásokat, hiszen ezzel a magyar külpolitika csak közeledett két évtizedes törekvésének beteljesüléséhez, mi-
- szert a trianoni szerződés felülvizsgálata széles nemzetközi egyetértéssel menjen végbe. Ezt bizonyítja, hogy Kánya többször is a tárgyalások megszakításával fenyegetőzött attól tartva, hogy a szlovákok időközben megszerzik Hitler támogatását, majd ő szorgalmazza legerősebben a négyhatalmi konferencia összehívását. Lásd DIMK, II. 491., 493. dok. 760., 771.
- 115 Imrédy miniszterelnök kérte a budapesti német követet, hogy Hitler fogadja Darányit. A volt magyar miniszterelnök látogatásának célja az volt, hogy a Németország és Magyarország között felmerült nézeteltéréseket megszüntesse és mindkét fél szándékát tisztázza. Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Ed. E. L. Woodward, Rohan Butler, Margaret Lambert. Third Series. Vol. IV. London, 1953. 57. dok. 66.
- 116 Wilhelmstrasse, 149. dok. 304.
- 117 I. m. 152. dok. 309–311.
- 118 I. m. 153. dok. 311.
- 119 *Ladislav Deák*: Viedenská Arbitráž. I. kötet. Martin. 2002. 99. dok. 159. Lásd még ADAP, D. IV. kötet, 66. dok. 75.
- 120 ADAP, D. IV. kötet, 72. dok. 81.
- 121 Slovenský Národný Archív = SNA, Národný súd, 43. doboz 6/46-II/1-2.
- 122 DIMK, II. 563. dok. 829.
- 123 *Szarka László*: Duna-táji dilemmák. Bp., 1998. 195.
- 124 *Tilkovszky Loránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp., 1967. 33.
- 125 A szlovák történészek majdnem egyhangúlag elítélik a bécsi döntést, és annak 1945-ös hatálytalanítását magától értetődő igazságszolgáltatásként üdvözlik. Eubomír *Lipták*: Slovensko v 20. storočí. Bratislava, 1998. 263–265.
- 126 *Esterházy Lujza*: i. m. 95.
- 127 *Ladislav Deák*: i. m. 34–35.
- 128 *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború között 1914–1945. Debrecen, 1998. 196.

A częstochowai pálos kolostorral és kegyképével foglalkozó legújabb lengyel szakirodalomról

1989 után számos könyv és tanulmány jelent meg Lengyelországban a Jasna Góra-i (Fényes Hegynek nevezték régen magyarul) kegyhelyről és a Szűzanya ott őrzött képéről. Cikkemben olyan munkákra szeretnék hivatkozni, amelyek jelentős eredmények a kegykép és a kolostor eredetének kutatásában.

Az egyik legfontosabb publikációnak Wojciech Kurpik *Częstochowai Hodegetria*¹ című könyvét tartom. Kurpik a Varsói Művészeti Akadémia professzora, és 1979 óta ő a Jasna Góra-i kegykép konzervátora. Foglalkozása és tapasztalatai alapján sok a mondanivalója a kegykép témájáról. Ezt a könyvét 2008-ban adták ki, melyben figyelemre méltó feltételezéseket fogalmazott meg többek között a kép történetéről.

Kurpik szerint a częstochowai kegykép eredetileg egy keleti ikon volt. Röntgen-kutatások bizonyítják, hogy a mai kép alatt van egy másik festmény, amely valószínűleg ikon jellegű volt – amiről például a tágra nyitott szemek tanúskodnak. Valamelyik balkáni műhelyben készülhetett, erre utal: a faalap bemélyítése, a fejeket körülölelő kiemelt glóriák és a keret belső peremének a kidolgozása. Az ohridi ikongyűjteményhez képest műhelyanalógiák találhatók a Jasna Góra-i képen, ami szintén valószínűsíti ennek a festménynek balkáni eredetét. A keletkezési ideje a 12. vagy 13. századra tehető. A vastagított glóriák, amelyek azt bizonyítják, hogy az eredeti kép a Hodegetria típushoz tartozott, azt sugallják, hogy leginkább a 13. században keletkezhetett az ikon.

Ez az eredeti ikon jellegű kép valószínűleg egy ikonosztáz része volt. Azt lehet feltételezni, hogy sokáig függött egy nedves falon, erről a hátoldalán gombásodás nyomai tanúskodnak. Majd amikor ki akarták venni a képet az ikonosztázból, széttört az alap a gombásodás és a ragasztóanyag előregedése miatt. Az eredeti vászon szétszakadt. Lehetséges, hogy ez a templom elpusztításakor történt, ami gyakran előfordult a 14. századi Balkánon. Akkor átfestették a képet, amely nagyon meg lehetett rongálva. Pontosabban az átfestő művésznek valószínűleg az volt a feladata, hogy felújítsa a régi megsérült ikont – hiszen megtartotta a kiemelkedő glóriákat –, de a felújítás következtében egy olyan új kép jött létre, amely az olasz festészet *trecento* korszakának a jegyeit viseli magán. Ez arra utal, hogy a 14. században történt a javítás. A festő megnagyobbította Szűz Mária fejét, és egy hajfürtöt festett hozzá. Az átfestés után arannyal, ezüsttel és drágakövekkel díszítették a képet. A javítás következtében a képben különböző kultúrákhoz, a keleti és a nyugati világhoz tartozó motívumok egyesülnek, s ennek Wojciech Kurpik szerint fontos szerepe lehet abban, hogy a kép mindmáig gyakran nem csak a hívő emberekre van nagy hatással.

A ruhák aranyozási technikája sienai műhelyekre utal. Eléggé valószínűnek tűnik, hogy a festő Simone Martini vagy annak az egyik követője lehetett. Kurpik egy másik művésznek a Jasna Góra-i képhez hasonló munkájára is utal – a Vitale da Bologna által festett *Madonna dei Battuti*-ra. Ezen a képen sötétkék mind Mária palástja, mind pedig a ruhája, ami ritka jelenség a 14. századi olasz festészetben, és több apró hasonlóság is található a Jasna Góra-i ikonnal, mégis Vitale da Bologna többi alkotásában nem találjuk meg őket. Analógiák alapján nem is lehetséges a kép szerzőjének pontos és minden kétséget kizáró megállapítása. Ezenkívül Kurpik azt hangsúlyozza, hogy a bevett konzervátori gyakorlat nem engedélyezi invanzív kutatási módszerek alkalmazását a częstochowai képen.

A nyugati stílusban átfestett ikon a Jasna Góra-i kolostorba került. Akkor aranyból, ezüsből és drágakövekből alkotott értékes díszítés volt rajta, amiről a képen még manapság is megtalálható 19 ezüst szög tanúskodik. Valószínű, hogy az Anjou udvarban vagy Olaszországban működő olasz művészek készítették.

Kulcskérdés, hogy honnan hozták a kegyképet, és azelőtt milyen volt valójában a sorsa. Wojciech Kurpik a munkájában arra utal, hogy Lokietek Erzsébet a végrendeletében Kotromanić Erzsébetre hagyott egy Szent Lukács festette Szűz Mária-képet. Lehetséges, hogy a częstochowai képről van szó. Lokietek Erzsébetnek a fia, Nagy Lajos király valamelyik balkáni hadjáratból hozhatta el ezt a képet, vagy pedig maga a királyné vásárolhatta meg az immár nyugati stílusban javított festményt Itáliában, ahová a háborúk miatt sok keleti ikon került. Ha hadjárat alatt szerezték meg, akkor az sem zárható ki, hogy magának Opuliai László hercegnek (Nagy Lajos munkatársa, 1367-től 1372-ig Magyarország nádora) kezébe jutott, akit a Jasna Góra-i kolostor alapítójaként tartanak számon, és ennek az eseménynek tanúja vagy akár résztvevője lehetett.

Elsőként Ewa Śnieżyńska-Stolot utalt Lokietek Erzsébet végrendeletére a częstochowai képpel kapcsolatban 1973-ban megjelent munkájában². Mind a *Translatio Tabulae*-ben, a kegykép legrégebbi történetében, mind pedig a végrendeletben a Szent Lukács festette Hodegetria típusú, ezüsttel és arannyal díszített képről van szó. Wojciech Kurpik könyve szerint az a feltételezés, hogy ugyanarról a festményről van szó, eddig nem nyert bizonyítást, de ha igaz volna, akkor ez cáfolná a belzi legendát, miszerint a Halicsban található Belz várából hozta Opuliai László Częstochowába a képet. Amikor 1379-ben Opuliai László elhagyta Halicsnak ezt a részét, a képnek Lokietek Erzsébet tulajdonában kellett volna lennie, ugyanis egy évvel később a végrendeletében említette.

Kurpik kétségbe vonja Marosi Ernőnek azt a tézisést, miszerint a királyné végrendeletében említett kép sok más festménynek a mintája lehetett, közöttük a Jasna Góra-i ikonnak és az aacheni képeknek is. A konzervátor szerint ez nem valószínű, többek között azért nem, mert jelentősek a különbségek a częstochowai kép és az aacheni festmények között, a megfestett alakoknak például más a testalkatuk és a festmények nagysága is határozottan különbözik egymástól.

A festmény Opuliai Ulászló közvetítésével került Jasna Górára. Lehetséges, hogy ez Anjou Hedvig lengyelországi koronázásának az évében, 1384-ben történt. Kurpik – hasonlóan, mint korábban egy másik kutató, Krystyna Pieradzka³ – úgy véli, hogy Szent Hedvig mint a nagyanyjára emlékeztető tárgyat kaphatta meg a képet az értékes díszítéssel együtt. Lengyelország biztosabb helynek számíthatott akkor ezen becses tárgy megőrzésére, mint Magyarország, ahol Nagy Lajos király halála után nem volt stabil a helyzet. Lehetséges, hogy Opuliai Lászlóra bízták a festményt, és az ő birtokán, a magyarok iránt lojális pálosok kolostorában helyezte el ezt a kegytárgyat. Ezek után Opuliai László szembeszállt Jagelló Ulászlóval, így Szent Hedvig is csak nem hivatalos kapcsolatokat tudott tartani a Jasna Góra-i kolostorral.

A *Translatio tabulae*-nek nevezett dokumentum, amely a kép eredetének régi legendás leírása, azért készült el, hogy ne legyen kétséges a pálosoknak a képhez való tulajdonjoga. Kurpik határozottan azt állítja, hogy valószínűtlen a *Translatio tabulae*-ben leírt történet, amely szerint a jelenlegi kép keleten készült el, Opuliai László pedig Belz várában találta meg, és onnan hozta Częstochowába. A kép nem készülhetett keleten, már csak azért sem, mert a pravoszláv vallási doktrínák nem engedélyezték a Szűzanya hajának a festését. A częstochowai képen pedig látható a Szent Szűz hajának egy fürtje. Műhelyszempontokból is világos, hogy valahol nyugaton készült a kép mai változata. Ha pedig a festmény nem keletkezhetett keleten, akkor az a következő kérdés, hogy egyáltalán Halicsba kerülhetett-e.

Kurpik mindezek ellenére nem kérdőjelezi Opuliai László jelentős szerepét abban, hogy a képet Częstochowában, a pálos kolostorban helyezték el.

A legendának az a szála, miszerint a herceg Belz várában szerezte meg a képet, azért volt fontos, mert ez annyit jelentett, hogy a festmény Opuliai László hadiszákmánya volt, és ő erről akarata szerint rendelkezhetett. A pálosok is fontosnak tartották ezt a dokumentumot, amely megmagyarázta, hogy a kép törvényes módon került tulajdonukba, ezért a sokszor átírt és aktualizált *Translatio tabulae* nem véletlenül maradt meg a Jasna Góra-i irattárban.

Egy legenda szerint Belz várában egy nyíltól sérült meg az ikon. A sérülés tény, amit a javítás nyomai bizonyítanak, de nem lehet tudni, hogy nyíl okozta-e vagy más. Bizonyosan már a nyugati stílusban történt átfestés után keletkezett. A javítást Opuliai László finanszírozta. Az első dokumentált lengyelországi képre Restaurálásként tartják ezt számon.

1430-ban rablótámadás következtében ismét széttört a deszkaalap. A rablók éles szerszámokkal vették le a díszeket, aminek a nyomai máig láthatóak. A támadás célja rablás volt, de valószínűleg az egyik huszita támadó arra használta ezt a lehetőséget, hogy kifejezze megvetését a Szűzanya iránt, és egy éles szerszámmal (nem pedig karddal, ahogy korábban hitték) belevágott a képen ábrázolt Szent Szűz arcába. Arra gyanakodtak, hogy cseh husziták voltak a rablók, de ez nem bizonyult igaznak. Annyit lehet tudni, hogy a támadók között lengyel lovagok is voltak. Ezután Krakkóban renoválták a képet, s ennek során hozzáfestették a gótikus keretet növényi motívummal.

Wojciech Kurpik a częstochowai kolostor alapításával is foglalkozik munkájában. Arról ír, hogy Lokietek Erzsébet és a fia, Nagy Lajos is gondoskodott a pálos rendről, amelytől támogatást várt a magyar és lengyel trónt öröklő lányainak. Ezért kétségtelen Nagy Lajos szerepe a częstochowai kolostor alapításában. A *częstochowai Hodegetria* szerzője szerint a király arra utasította Opuliai Lászlót, hogy az általa bérelt földön alapítson egy kolostort. Nem véletlen az sem, hogy Primipillus Gergő, a király jó embere lett az új kolostor első perjele. Kurpik úgy véli, hogy azért mellőzték a király szerepét az alapításban, mert csak és kizárólag az Opuliai László által bérelt földet adtak a pálosoknak.

A lengyel konzervátor a częstochowai kép kultuszának egy érdekes vonására is ráirányítja a figyelmünket – arra, hogy a pravoszláv egyházban szintén tisztelik a képet. Az 1655. évi svéd ostrom után Alekszej Mihajlov cárnak elvitte egy követ a festmény másolatát, és ez az ábrázolás Oroszországban mint a *kemény szívek meglágyítója* lett népszerű. 1813-ban az oroszok Napóleont üldözve elfoglalták Częstochowát. Tisztelték a kegyképet, és egy kis másolatát a moszkvai Kazáni Istenanya székesegyházába vitték, ahol máig megtalálható.

Érdemes megemlíteni egy másik fontos munkát is, amely a Jasna Góra-i kegyképpel és történetével foglalkozik. Jan Golonka pálos atya és Jerzy Źmudziński művészettörténész együtt írta meg a *Jasna Góra-i Szűzanya. Mit tudunk a csodálatos képről?* című könyvet, amely összegzi az addigi kutatásokat. E mű sok fontos és akkor (2004-ben) újak minősülő információt tartalmaz, például azt, hogy a kegyképet az 1430 évben történt megszentelés után nem festették újra, hanem csak helyreállították.

E két szerző óvatosabb Wojciech Kurpiknál a kegykép eredetével kapcsolatban, csak azt állítják, jelenleg nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy a képet a 12. század előtt festették volna. A kutatók véleménye határozottabb Rudolf Kozłowski állításainál is, aki 1948 és 1952 között volt a kegykép konzervátora. Kozłowski ugyanis azt állította, az eredeti kép viasszal készült, és ezért oly nehéz volt 1430 után a restaurálása, hogy teljesen új ábrázolást festettek rá. A kutatások szerint azonban nincs bizonyíték a viasz-technika alkalmazására, és több tény is arra utal, hogy a sacrilegium után csak néhány helyen egészítették ki a festményt.

Golonka és Źmudziński szerint az eredeti képnek valószínű keletkezési helye egy a macedóniai régióban 13. században vagy 14. század elején működő ikonfestő-műhely lehetett. Szerintük a képet valószínűleg már az ikonosztáz elhagyása idején is kultusz övezte, és valaki ezért igyekezte renoválni.

A szerzők arra utalnak, az a tézis, miszerint az Anjou dinasztiáé lett volna a kép a 14. század második felében, a hozzáférhető források alapján nem bizonyítható. A könyvben azzal az állítással találkozunk, hogy a kép 1382 előtt került Opuliai László tulajdonába. Elképzelhető, hogy a herceg, aki 1372 és 1378 között volt Halicsban a király helytartója, odavitte a kegytárgyat. Az sem zárható ki, hogy a herceg még régi ikonként szerezte meg a képet, és ő kezdeményezte a renoválását, átfestését. Golonka és Źmudziński szerint valószínűbb, hogy a kép 1382-ben, nem pedig 1384-ben került Jasna Górára. Arról is tesznek említést, hogy némely kutató szerint a Szűzanya arcán látható vágások nem a sacrilegium után pirossal jelölt sérülések, hanem az eredeti kép megsérüléséről szóló legendával vannak kapcsolatban. A Szent Szűz ruháját és palástját díszítő mintáról szintén nem lehet tudni, hogy mikor festették meg.

2002-ben jelent meg Tadeusz Kos⁵ pap-történésznek a Jasna Góra-i kolostor alapításával foglalkozó munkája⁶. A szerző újraértelmezi a forrásokat. E könyv szerint Jan Radlica krakkói püspök kezdeményezte a pálosok lengyelországi letelepedését, Opuliai László pedig a lengyel király birtokához tartozó földet adományozott az idetelepedett szerzeteseknek. A herceg csak bérelte ezt a földet, és nem volt hozzá tulajdonjoga, ezért adománya tulajdonképpen nem volt legális. A pálos tudományos kör nem ért egyet ezekkel az új tézisekkel.⁷

A szerző szerint Szent Lukács nem festett a Szűzanyáról és Jézusról egyetlen képet sem – bár közel hétezer kép alkotását tulajdonítják neki –, ugyanis a kereszténység első korszakában szigorúan betartották a szobrok és képek a hitvallásban történő alkalmazásának a tízparancsolatban foglalt tilalmát. Tadeusz Kos a kép eredetéről és történetéről szóló legenda több verziójával leszámol. A benne szereplő Nagy Konstantin 337-ben halt meg, Nagy Károly pedig 814-ben, ezért egyikük sem adhatta át a festményt Leo orosz fejedelemnek, aki 1301-ig élt. A legendának az egyik lejegyzője, Piotr Risinius, azt írja, hogy 1384-ben hozta Opuliai László a képet Halicsból, pedig tudjuk, hogy a herceg már 1379-ben elhagyta ezt a területet. Ezenkívül semmilyen történelmi forrás nem említi Belz várának litvánok és tatárok általi ostromát, melynél Opuliai László lett volna a várvédők vezére. Sőt, már 17. században élő Józef Bartłomiej Źimorowic és 19. századi történészek (Franciszek Siarczyński, Michał Baliński és Tymoteusz Lipiński) is azt állították, hogy a częstochowai kép sohasem volt Belzben.

Nincs meggyőző adat arról, hogy a képet Opuliai László adományozta volna a kolostornak. Ha ő lett volna a festmény tulajdonosa, inkább egy jelentősebb helynek adta volna az értékes képet, nem pedig egy kis fatemplomnak, amely akkor egyáltalán még nem volt kegyhely. Tadeusz Kos Wojciech Kurpikhoz hasonlóan azt feltételezi, hogy a hercegnek csak közvetítő szerepe volt. Erzsébet királynétől vagy Szent Hedvigtől kaphatta a képet azzal az utasítással, hogy a częstochowai kolostorba helyezze el. Kos ellentmond Golonka és Źmudziński állításának, akik az 1384. évet tartják az átadás valószínűbb idejének, nem pedig 1382-et.

A kutató az elemzést folytatván azt írja, hogy nem Opuliai László volt a Jasna Góra-i kolostor alapításának a kezdeményezője. Sőt, az ő számára az alapítás meglepő esemény lehetett, ugyanis csak több mint negyven nappal később adta ki a kolostor anyagi ellátását biztosító dokumentumot, miután a királlyal találkozott.

A Jasna Góra-i kolostor lengyel nemzeti szenthelynek minősül, ezért nagy az érdeklődés a kegyhely és a kép története iránt, és számos publikáció több szempontból foglalkozik e témákkal. Röviden még néhány példával kívánok élni.

A Jasna Góra-i pálos tudományos folyóirat, a „Studia Claromontana” évente jelenik meg 1981 óta. Minden egyes szám a kegyhellyel kapcsolatos értékes tanulmányokat tartalmaz. 1989-ben született meg Mieczysław Ostoja-Mitkiewicz tanulmánya a częstochowai Szűzanya kultuszáról a lengyel menekültek között a második világháborúban, két évvel később pedig Csapláros István közölt egy dolgozatot a częstochowai Szűzanya motívumáról a magyar költészetben. Egy másik tudományos évkönyvben, az „Acta Poloniae Historica”-ban 1990-ben jelent meg angol nyelven Aleksandra Witkowska munkája a 17. század közepi częstochowai zárandoklatokról.

1991-ben a częstochowai kolostor adta ki *A haza Jasna Góra-i oltára*⁸ című kötetet, amelyben a szerzők többek között a częstochowai kép konzerválásával, a kép alapjával, a túloldalának ábrázolásával (*Mensa Mariana*) és a częstochowai festmény oltárával foglalkoznak. 1994-ben jelent meg Konstancjusz Kunz pálos atyának *A Jasna Góra-i Szűzanya által tett csodák és kegyelmek hajdan és ma*⁹ című könyve, amelyben a szerző részletesen leír a częstochowai kegyképhez kapcsolódó több csodálatos eseményt, köztük fontos történelmi mozzanatokot is, például a Bécs melletti kahlenbergi csatát, amelynek során Avianói Márk pápai legátus Sobieski János király és a hadsereg fölött fehér galambot látott, amit a częstochowai Szűzanya oltalma jelének tartottak.

A lengyel történelmet és hagyományt bemutató népszerű ismeretterjesztő sorozat keretében jelent meg 2001-ben Jasna Górának szentelt kötet¹⁰. 2004-ben adták ki Zachariasz Jabłoński pálos atyának a könyvét a következő címmel: *Közeli és távoli Jasna Góra*. A Nemzeti Szenthelyről szóló tanulmányokból¹¹. A częstochowai kultusz több aspektusát mutatja be ez a kötet, például a zárandoklatokat az évek folyamán, köztük a magyar zárandoklatokat is. Az utóbbi időben Jabłoński atya írt egy másik fontos munkát is, egy átfogó tanulmányt, amelyben Jasna Góra századok folyamán betöltött európai szerepével foglalkozik.¹²

Anna Niedźwiedz *A kép és az alak. A Częstochowai Szűzanya képének jelentései*¹³ című munkának a szerzője. Többek között a kép sérüléseivel foglalkozik. Ő is arra utal (hasonlóan, mint egy évvel korábban Golonka és Żmudziński), hogy ezek nem feltétlenül a sacrilegium nyomai. Anna Różycka-Bryzek és Jerzy Gadomski 80-as évekből származó megállapításaira hivatkozik, amelyek szerint a képen látható vágások nem keletkeztek a sacrilegiumkor, hanem leginkább tudatosan festették meg ezeket. Anna Niedźwiedz *acheiropoietos* típusú ikonokról is ír. Ezekről az ikonokról azt hitték, hogy nem emberi kézzel festették őket. A częstochowai képről is azt állították, hogy Szent Lukács elaludt munka közben, és a képet angyalok fejezték be.

2008-ban ünnepelték a pálos rend jóváhagyásának 700. évfordulóját. Ebből az alkalomból több publikáció látott napvilágot, például a *Jasna Góra. Częstochowa*¹⁴ című album Adam Bujak, neves lengyel fényképész alkotásaival, amelyek bemutatják az egész kegyhelyet és legapróbb elemeit, és mára már történelmi jelentőségűvé vált eseményeket örökítenek meg, például II. János Pál pápa látogatásait Częstochowába.

Bożena Zakrzewska munkájában, amelynek a címe: *Jasna Góra a régi lengyel hagyományban és kultúrában* (amely 2009-ben jelent meg¹⁵) többek között részletes leírást találunk az 1430. évi rablás előzményeiről és körülményeiről. Zakrzewska Częstochowában foglalkozik a kegyhely történetével. Az említett könyvben azt is megpróbálja bemutatni, hogy milyen lehetett a hajdani királyi zárandokút Częstochowába. Ezen kívül e munkában sokat olvashatunk a kegykép legrégebbi történetével kapcsolatos korszakról, a képprombolási időszakról Bizáncban.

A Varsói Gyalogos Zárandoklat 300. jubileumának alkalmából jelent meg 2011-ben egy nagy terjedelmű album¹⁶, amely bemutatja e vallásos szokás hosszú hagyományát.

A fényképek mellett a zárandoklat történetét részletesen bemutató szöveg olvasható, a magyarok részvételének a varsói zárandokútban is szenteltek néhány oldalt.

A fent említett munkákon kívül sok más tudományos publikáció, útikönyv és ismeretterjesztő könyv jelent meg az utóbbi időben Lengyelországban. E rövid összefoglalóban csak általános áttekintését igyekeztem nyújtani a szerintem érdekes és figyelemreméltó publikációknak. Érdeemes arra törekedni, hogy minél több új kutatást és feltevéseket bemutató szöveg idegen nyelveken jelenhessen meg – akár lengyel kutatásokról, akár más nyelven írt munkákról van szó. Különösen a lengyelek és a magyarok működhetnének ebben együtt, akiket sok történelmi szál fűz a częstochowai Szűzanya képéhez, a festménnyel és őrzésének helyével, a Jasna Góra-i kolostorral kapcsolatos kutatások művelésében.

BIBLIOGRÁFIA

- Adam Bujak, *Jasna Góra. Częstochowa*, (słowo – o. Jan Golonka, o. Izidor Matuszewski, o. Bogdan Waliczek), Kraków, 2008.
- Jan Golonka, Jerzy Żmudziński, *Matka Boska Jasnogórska. Co wiemy o Cudownym Obrazie*, Jasna Góra-Częstochowa, 2004.
- Grzegorz Górny, Janusz Rosikoń, *300 lat wytrwałości. Warszawska Pielgrzymka Piesza 1711-2011*, Warszawa, 2011.
- Zachariasz Jabłoński, *Jasna Góra bliska i daleka. Ze studiów nad Sanktuarium Narodowym*, Jasna Góra-Częstochowa, 2004.
- Zachariasz Jabłoński, *Jasna Góra wpisywana w Europę* [in:] idem, *Jasnogórska Bogurodzica w życiu Kościoła i narodów*, Jasna Góra-Częstochowa, 2006.
- Antoni Jackowski, Jan Pach, Jan Stanisław Rudziński, *Jasna Góra*, Wrocław, 2001.
- Kilka uwag o rzekomych rewelacjach krakowskiego historyka, rzekomo Tadeusza Kosa, na temat fundacji klasztoru jasnogórskiego*, „Studia Claromontana” 2003, nr 21.
- Ks. Tadeusz Kos, *Fundacja Klasztoru Jasnogórskiego w świetle nowej interpretacji źródeł*, Kraków, 2002.
- Konstancjusz Kunz (opr.), *Cuda i laski zdziałane za przyczyną Jasnogórskiej Matki Bożej dawniej i dziś*, Jasna Góra-Częstochowa, 1994.
- Wojciech Kurpiak, *Częstochowska Hodegetria*, Łódź-Pelplin, 2008.
- Jan Majdecki (red.), *Jasnogórski ołtarz ojczyzny*, Częstochowa, 1991.
- Anna Niedźwiedz, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków, 2005.
- Ewa Śnieżyńska-Stolot, *Geneza, styl i historia obrazu M. B. Częstochowskiej*, „Folia Historiae Artium”, XI, 1973.
- Bożena Zakrzewska, *Jasna Góra w tradycji i kulturze staropolskiej*, 2009.

JEGYZETEK

1 Wojciech Kurpiak, <i>Częstochowska Hodegetria</i>, 5 Łódź-Pelplin 2008. 2 Ewa Śnieżyńska-Stolot, <i>Geneza, styl i historia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej</i>, „Folia Historiae Artium”, XI, 1973. 3 Krystyna Pieradzka (1908–1986) – lengyel történész, többek között Krakkó és Lengyelország déli részeinek történetével, a częstochowai kolostorral és kegyképével foglalkozott. 4 Jan Golonka, Jerzy Żmudziński, <i>Matka Boska Jasnogórska. Co wiemy o Cudownym Obrazie</i>, Jasna Góra-Częstochowa, 2004.	A hozzáférhető információk alapján azt lehet vélni, hogy Tadeusz Kos álnéven Czesław Skowron pap írta meg ezt a könyvet. Czesław Skowron többek között Anjou Hedvig kultuszának igazolásával foglalkozott, és így hozzájárult a boldoggá és majd szentté avatásához. 6 Ks. Tadeusz Kos, <i>Fundacja Klasztoru Jasnogórskiego w świetle nowej interpretacji źródeł</i>, Kraków, 2002. 7 <i>Kilka uwag o rzekomych rewelacjach krakowskiego historyka, rzekomo Tadeusza Kosa, na temat fundacji klasztoru jasnogórskiego</i>,

- „Studia Claromontana” 2003, nr 21 (a szöveg szerzője: a folyóirat szerkesztősége).
- 8 Jan Majdecki (red.), *Jasnogórski oltarz ojczyzny*, Częstochowa, 1991.
- 9 Konstancjusz Kunz (opr.), *Cuda i łaski zdziałane za przyczyną Jasnogórskiej Matki Bożej dawniej i dziś*, Jasna Góra-Częstochowa, 1994.
- 10 Antoni Jackowski, Jan Pach, Jan Stanisław Rudziński, *Jasna Góra*, Wrocław, 2001.
- 11 Zachariasz Jabłoński, *Jasna Góra bliska i daleka. Ze studiów nad Sanktuarium Narodowym*, Jasna Góra-Częstochowa, 2004.
- 12 Zachariasz Jabłoński, *Jasna Góra wpisywana w Europę* [in:] idem, *Jasnogórska Bogurodzica w życiu Kościoła i narodów*, Jasna Góra-Częstochowa, 2006.
- 13 Anna Niedźwiedź, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków, 2005.
- 14 Adam Bujak, *Jasna Góra*. Częstochowa, (słowo – o. Jan Golonka, o. Izidor Matuszewski, o. Bogdan Waliczek), Kraków, 2008.
- 15 Bożena Zakrzewska, *Jasna Góra w tradycji i kulturze staropolskiej*, 2009.
- 16 Grzegorz Górny, Janusz Rosikoń, *300 lat wytrwałości. Warszawska Pielgrzymka Piesza 1711-2011*, Warszawa, 2011.

I. Tóth Zoltán (1911–1956)*

I. Tóth Zoltán a magyar történészek családjának azon alakja, akiről soha nem mondtak rosszat, szerették életében, tisztelték halálában. 1956. október 25-én érte golyó, amikor – mint dékán – az egyetemi hallgatóság követeléseit akarta a Pártközpontban leadni, csakhogy az Országház előtt tüntetőkre úgy támadtak rá tankok és lövészek, hogy az áldozatok számát száztól ezer fölé becsülik. A történész is forradalmunk mártírja lett. Ember és mű értékét akkor láthatjuk igazán, ha kora összefüggéseibe próbáljuk elhelyezni, pontosabban: a ma újra felfedezett – de nem átideologizált – multikulturalitás színes szövevényébe.

I. Tóth Zoltán Versecen született, a Bánságnak ama részén, ahol magyarok, románok, szerbek, németek élték a maguk életét, hol békében, hol ellenségeskedésben. (A család előnevét Tiszainokáról kapta, innen költöztek az ősök a temesi Bánságba.) Szinte szimbolikus, hogy élete hivatását először a zenében kereste. Mesteri módon hegedült. A harmónia vonzásában a harmóniát kereste a történelemben is. Így kerülhette el a 20. századi történetírás azon buktatóját, a megvallott vagy elfojtott bosszú vágyát valós és vélt sérelmekért. Igaz, nem sújtották közvetlenül a „faji” vagy osztályalapon kimért szregregációs vagy likvidálási mechanizmusok, miközben ezek fenyegető jelenlétét mindvégig érezhette. Temesvárott a piaristáknál tanult, a kolozsvári egyetemen történelmet és földrajzot hallgatott, de elvégezte a református teológiát, és aztán a szatmárnémeti református főgimnázium tanáraként másfél évre Párizsba is eljutott. 1940-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, majd az Erdélyi Tudományos Intézetben dolgozott, és elkezdhette életprogramjának megvalósítását.

I. Tóth Zoltán „az újarcú ifjúság” képviselőjének vallotta magát. Az Erdélyi Fiataloknak nevezett csoportosulás lelkes tagja volt, mely csoportosulás célként vallotta a valóság megismerésére építhető jövő kialakítását. Ő is bekapcsolódott a romániai magyar falukutató mozgalomba. Közéleti publicisztikájában nem kertelt, amikor mintegy húszévesen írta: „Mi nem ismerhetünk mást, mint minden képességünket latba vetni ama távoli vagy nem is nagyon távoli, de mindenesetre nemes cél érdekében, hogy a kis, kevert népű Erdély az általános emberiség tényleg még nagyon távoli testvériségének előszobája lehessen.” Ennek a történelem nem kedvezett, de a tudományos élet feltételei már inkább. A politikának szüksége volt a múlt megjelenítésére, és ezen a téren a történeti valóság feltárását inkább elősegítette, mintsem gátolta, persze elvárva a magyar kultúrfőlény hangsúlyozását. Ezt viszont gondosan kerülte I. Tóth Zoltán. Párizsban megtanulta nyugatról szemlélni történelmünket. Első nagyobb munkáját arról írta, hogyan is látta a 19. századi francia közvélemény az erdélyi románságot. Ez a mű máig kéziratban maradt, azt viszont már kiadhatta, hogy a magyar utazók milyen tapasztalatokra tettek szert Nyugat-Európában. Képpalkotás, szövegépítkezés, jelenségek és képzetek genezise érdekelte. A 19. századi erdélyi román múltról szóló tanulmányok után, azt vizsgálta milyen nemzettudat jelenik meg a moldvai és havaselvi krónikairódalomban, majd középkori gestairódalomunk felé fordult figyelme, és ennek egyik eredménye Anonymus-elemzése. Közben elsősorban az Erdélyi Udvari Kancellária addig feltáratlan iratanyagára alapozva elkészült doktori értekezése, élete főműve *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, először 1946-ban látott napvilágot Budapesten, másodszer Csíkszerédán 1998-ban, végül 2001-ben román fordításban is.

Ez a mű ma is élő munka. Szívesen forgattuk és forgatjuk. Szempontjai, megállapításai elgondolkoztatnak. Sikerének a titka alighanem a mű elméleti igényességében és az sematizmus-ellenességében rejlik. Ugyanakkor volt még valami politikai „pikantériája” is e műnek, hiszen alapvetően a görög katolikus egyház érdemeiről szól, márpedig 1948-ban felszámolták a görög katolikus egyházat, püspökeit börtönbe vetették; csak 1989 után támadt fel az üldözött egyház. Ennek köszönhető *Az erdélyi román nacionalizmus első százada* című mű román fordításban való kiadása is.

Lucian Blaga, a román irodalom egyik klasszikusa fejtegette egykor, hogy ha a Bibliát vagy más szívünkhöz közel álló művet idegen nyelven is olvassuk, újabb szépségek villannak elő a szövegből. És valóban, ha egy másik nyelven keresztül egy másik kulturális térbe lépünk, akkor a fordításban olyan mozzanatokra vetül fény, amelyek addig homályban maradtak. Kísérteties aktualitást nyerhet az is, amit hajlamosak lennénk már általánosan elfogadott igazságnak vagy csak egyszerűen közhelynek tekinteni. Ilyenek például az *Előszó* kezdő mondatai. „A történelem a valóság tudománya. A valóság ismerete nélkül illúzió minden, amit a múlttól állítunk és ingatag a jövő, amit nélküle építünk.” Itt, Magyarországon ez mintegy húsz-harminc éve még a szellemtörténet elleni reakció megnyilvánulásának tetszhetett, és valami lemondó legyintés gesztusát is kiválthatta, hiszen épült a jövő és mindenki hirdette a valóságközpontúságot, miközben látni lehetett azt is, amint a felépítmény maga alá gyűri az alépítményt, a világnézet az életet. I. Tóth Zoltán könyve ellenkönyv is volt. Hiszen egy időre beteljesült az *Előszó* – évszázadok tapasztalatainak felidézését záró – keserű diagnózisába foglalt lehetőség: „Az elmúlt két évszázad közösségi érzése, az összetartozás tudata mindenek felett a nemzetiség. Elődje a vallás volt, napjainkban pedig az osztály próbálja helyét elfoglalni.”

Mára az osztály megbukott, és olykor úgy tűnik, a múlt árnyainak kísértettjátéka a posztmodern epigonizmusban nem egyszerűen a nemzetiséget, hanem annak vészes és vészthozó torzulásait is előtérbe állítja, a faj elkárkozására emlékeztetve. Mai figurák történelmi alakok köntösébe bújva úgy viselkednek, mintha ősidők homályából bukkannának elő, miközben az agresszivitást kétes eredetű, hiteltelen, melodramatikus narratívákkal párosítják. Az etnicitás átpolitizálásának újabb és újabb változatai és kísérletei bukkannak fel. Az 1945 utáni szóhasználat az etnicitás kifejezést nem kedvelte, mert a fajra és a faj-kultuszra emlékeztetett. I. Tóth Zoltán sem használta, bár élt az etnikum kifejezéssel, amikor a nemzeti öntudat kialakulásának periodizálásában az etnikumtól a nemzetig vezető fejlődés során érvényesülő tudatformák egymásutánját mutatta fel. Ezek a közösségi tudatformák: a népi ösztön, a népi öntudat és a nemzeti öntudat. Az egymásutánosság egyidejűség is. Hiszen ezek „nem egymást felváltó és egymást kizáró fokai a nemzetiségi fejlődésnek”, hanem egymásra épülnek és állandó kölcsönhatásban együtt léteznek. „A népi ösztön a nemzetiségi öntudatban is ott lüktet és minden nemzetiségi jelenségnek legfőbb, legszilárdabb és legmeghatározóbb alapja marad. Minden rárétegződő külső hatás sorsát ez dönti el; vagy ha a külső hatás túlságosan idegen tőle és túlságosan erős, a nemzeti közösség egyéniségét veszedelembe sodorhatja. Ha a külső behatás termékeny csírákat helyez el a népi ösztönben és a népi öntudatban, akkor a nemzetiségi lét csodálatos kibontakozásának lehetünk tanúi.”

A jelen műben a megtermékenyítő külső hatás az egyházi unió, a görög katolikus egyház kialakítása, amelynek intézményeiben született az a román értelmiség, mely a nemzeti ideológiát kialakította, és mint ma már Romániában is nyíltan hangsúlyozzák: ablakot nyitott Európára. I. Tóth Zoltán műve pedig a modern nacionalizmus elméletekre. Elbeszélése ma is aktualitással bír a primordialisták és a konstrukcionista (vagy más szóval a képzelgősök) vitájában, azokéban tehát, akik az egyik oldalon az etnicitást örök je-

lenségnek vagy primordiális jelenségnek vélik, amelyből aztán kialakul a modern nemzet, ezzel szemben a konstrukcionista ezt a nemzetet képzelte és megkonstruált jelenséggé írja le, általában azt vallva, hogy a nemzet azért képzelte közösség, mert tagjai személyesen nem ismerik egymást, de képzelte közösség, a nemzet részének tartják.

I. Tóth Zoltán a román falukutatás nagy teoretikusa, Dimitrie Gusti szemléletének egyes elemeivel élve adta a népi közösség meghatározását: „A társadalmi közösségek közül a nép testi (biológiai), lelki és környezeti (kozmológiai) tényezők összessége. Ebben a közösségben minden egyénnek megvan a maga külön, többé-kevésbé kifejlődött öntudata, de ezeknek az egyéni öntudatoknak tipikus vonásokban megjelenő összessége inkább az öröklött múltra, a már beidegzett és megállapodott mederben hömpölygő életjelenségekre, a hagyományokra támaszkodik.” Ugyanakkor ott éltek a mű megformálásakor a szörnyű tapasztalatok: „A nacionalizmus közben fokról-fokra az embertelenség legszörnyűbb elfajulásaira, az emberi méltóság legelvetendőbb kilengéseire vetemedett.”

Alighanem I. Tóth Zoltánt lenyűgözte az az élmény, hogy egy nacionalizmus – a román – születését a kezdetektől tudta megragadni. „A magyar és a szász nemzetiségi öntudat a középkor kódéből tűnik elő” – írta az *Előszó*ban, míg a román kialakulása szépen feltárul a forrásokban. A történeti táj viszont aláaknázott, a másikról alkotott kép akna: „A rendek ellenszenvének a románság iránt nem valamely alacsony nemzetiségi gyűlölet volt az oka, hanem könnyen érthető természetes idegenkedés egy náluk sokkal alacsonyabb műveltségű és amellett merőben más szellemű, megjelenésű, felépítésű, erkölcsű bevándorolt néppel szemben. [...] Az erdélyi tájkép a magyarság és a szászság műve volt, csak természetes, hogy sajátjának és elidegeníthetetlennek tekintette, megvédésére pedig alkatanak erre legalkalmasabb jelenséget, a rendiséget minden erővel latba vetette [...] Társadalmilag képtelenség lett volna a románságot negyedik nemzetté befogadni, ha meggondoljuk, hogy akkor még nagy tömegében alig megtelepedett, nagymértékben ingadozó, vad erkölcsű, megbízhatatlan, a magántulajdon iránt nagyon kevés érzékkel rendelkező, ingatag, megállapodottsággal alig rendelkező megvetett nép volt. Mind a magyarok, mind a szászok ilyeneknek ismerték őket, és ha véleményüket bizonyos elfogultsággal is vádolhatjuk (ami megtámadott mivoltukban nem csodálható), kétségtelen, hogy a kép nagyrészt hű és való, a kortársaknak a románokkal szembeni magatartása dolgában pedig döntő jelentőségű.”

Ez is jól példázza, hogy erdélyi népek nagy nemzeti narratívái és mítoszai milyen sok vonatkozásban kizárják egymást, milyen nehéz a közös múltat úgy megjeleníteni, hogy egyben ne váltsunk ki ilyen vagy olyan elutasító reakciókat. Az idézet érzékelteti azt is, hogy a másikról alkotott kép – éppen annak negatív töltése és dramatizált jellege miatt – milyen mozgósító erővel bírhat.

I. Tóth Zoltán könyvének központi alakja Inochentie Micu-Klein püspök, aki éppen ezzel a 17. századból is megörökölt ellenséges világgal fordult szembe. Az ő egyéni történelme kollektív történelem, hiszen ő „álmodja meg legelőször a tömegénél fogva jelentős román népet, mint a többi országlakó néppel egyenjogú és egyigényű külön politikai, vagy ha úgy tetszik nemzetiségi egységet”. Más szóval: „Legnagyobb érdeme, hogy az erdélyi románságot, természetesen unitus [görög katolikus] formában egyetlen egységnek, mégpedig önálló cselekvésre igényt tartó, autonóm, öntörvényű egységnek fogta fel.”

A román utószó valamiféle ellentmondást lát Klein értékelésében, amikor I. Tóth Zoltán a román püspök és a szász Nagyszében városának konfliktusát értékeli. A román püspök ugyanis egy telket kapott ajándékba egy szász nőtől, a magisztrátus viszont a Diploma Andreanumra hivatkozva megakadályozta a birtokbavételt, mire a válasz az lett: a románok Trajanus hódító leszármazottai, jogaikat a későbbi bevándorlók nem korlátoz-

hatják. Ez az eset: „A gyakorlati élet egy jelentéktelennek tűnő mozzanata ilyenformán messzemenő szellemtörténeti következményekkel járt.” Ugyanakkor azt is hangoztatta I. Tóth Zoltán, hogy Klein, „a nemzetiségi politikus nem meglepetésszerűen merül fel az idők ködéből”. Fellépését megalapozta a bécsi udvar és a román papság alkujának nemzeti egyenjogúságot ígérő kitétele és a humanista dákó-román gondolat. Tegyük hozzá, ellentmondásosnak látszik az is, ahogy I. Tóth Zoltán kiemeli azt, hogy Klein a rendi natio fogalmát a népi nemzetfogalommal termékenyítette meg, és ehhez a forradalminak tetsző mozzanathoz rögtön hozzáfűzte: „Klein fogalma az egységes erdélyi román nemzetiségről alapjában véve nem sok újat tartalmaz. Az ortodoxiában kifejeződő és a román etnikumban gyökerező primitív egységérzés, kihasítva a kelet-európai nagy ortodox internacionáléból a vallási unió által, Bécs érdeklődése és pártfogása révén politikai tényezővé növekedvén, a három erdélyi bevett politikai nemzet rendszeréhez, negyedik bevett nemzetként kívánna hozzácsatlakozni. A magyarság és a szászok változatos társadalmi tagozódását mintaképpül véve, a reménybeli rendi román nemzet népi alapon magáénak követeli a papság és a jogtalan hívők serege mellett a jogilag magyar nemes román kiváltságosokat is. Ha Klein politikai reménysei teljesülnek, akkor Erdély egy rendi külsejű, de ortodox szellemű, tehát balkán-bizánci jellegű nemzettel szaporodott volna.”

Ellentmondás mindez? Darabokra hullott a történeti valóság? Nem, inkább a mozaikszerű mozzanatok egységbe rendezése, a valóság összetettségének megragadása, a hosszú távú folyamatok és a sorsfordítónak tetsző események egymásba illesztési kísérlete, hagyomány és újszerűség érzékeltetése, elméleti igény és a sematikus látásmód elhárításának érvényesítése. Hogy ezen szempontok érvényesítésekor hová helyezzük a hangsúlyt, ez minden történetírás dilemmájaként jelentkezik. A valóság összetettségének megjelenítése olykor ellentmondásosság benyomását keltheti, hacsak a történész nem dolgozik készen kapott sémákkal, melyekhez csak hozzáfűggeszti a maga jól kialakított adatszerűségeit.

I. Tóth Zoltán tudatában volt annak, hogy műve nem arat osztatlan tetszést: „A valóságtartalom, melyhez eljutottam, nem felel meg sem a magyar, sem a román nacionalista történetírás megszokott eredményeinek.” Tudatosan, de nem tünetető módon vállalta a kétfrontos harcot. A román nacionalizmus szerinte „félreismert nacionalizmus”. A román nacionalisták ugyanis „közösségi eszményük igézete alatt a múltat mai igényeikhez kötötték hozzá”, ellenfeleik pedig „saját önző nacionalizmusuk csábításainak engedtek”. Az eredmény: „Csekély kivétellel mindig a valóság lett eljárásuk áldozata.”

Felvetődik a kérdés, hogy milyen is ez az I. Tóth Zoltán által igenelt és feltárt valóság. Olykor az az érzésünk, hogy ez a valóság normatív jellegű, az értékeszményeknek megfelelő állapot, valami, ami mélyen igaz, és fölötte ott hullámszik a történelem, amelyet mégis mintha valami isteni kéz irányítana, és végül az emberi botorság fölött diadalmasodik az értelem. Hiszen, mint a mű előszavában olvashatjuk: „Az együttélésnek kikerülhetetlen parancsa a kutatót arra kötelezi, hogy a nemzetiséget ne csak önmagában, hanem a népek társadalmának együttesében vizsgálja meg. Levegőben lóg minden nemzetkutatás, mely nem a nemzetek társadalmában próbálja megérteni a nacionalizmusokat. A Dunamedence kislepeinek nacionalizmusai sokban egyeznek, sokban különböznek egymástól. De minél inkább közeledünk a mához, annál több a közös vonás bennük. Egyik idősebb, másik fiatalabb, egyik hatalmasabb, másik gyengébb, de erejük különbözősége aránylag oly csekély, hogy egyik sem követelheti a vezető szerepet a többi felett. A népek egyenjogúsága ilyen együttesben parancsoló szükséglet, megsértése pusztító következményekben hull vissza valamennyi fejére. És mégis a gyűlölet, az elfogultság, az értetlenség sehol sem csap fel oly perzselő lánggal, mint ezen a tájon, egyéredű, egysorsú testvérnépek

közt. Nem elég ennek okát az ember eredendő gonoszságában megjelölni, meg kell mindent tenni, amire emberi erő képes, hogy a dunai népek végzetes nézeteltérése tisztázódjék. Első és legfontosabb lépés nem a baráti nyilatkozatok testetlen és jövőtlen üressége, nem az őszinte jóakarát felajánlása, hanem a tényekkel aló szembenézés, a valóság megismerése.”

Érezhetjük, láthatjuk, hogy kimondatlanul is szükségszerűség és szabadság társításának igénye, vagy másként fogalmazva: predestináció és szabad akarat, vagy a kegyelem két formája: a szükséges és az elégséges kegyelem, netán üdvörténet vagy elkárhozás nagy dilemmái járják át I. Tóth Zoltán azon vallomását, amely munkája céljáról szól. Ez a cél egyértelmű: az emberi vagy emberies együttlés. „A historikus kötelessége a múlt fejlődését megmutatni, hogy az élet szerves egységben nőhessen bele a jövőbe. A dunatáji historikusnak nem lehet nagyobb és szentebb feladata, mint hogy felderítse végre a nemzetiségek jelen ágálása mögött megbújó valóságtartalmat, hogy végre tudjuk is egymásról, kik vagyunk, ne csak színes és vétkes képzeletünk kisértései csábítsanak bennünket gonosz testvérharca. Tudjuk meg végre igaz valóságában, kik vagyunk, honnan jöttünk, akkor talán jobban eltaláljuk, hogy hová és hogyan menjünk, hogy békés egyetértésben élhessünk együtt.”

Ezen sorok mögött nemcsak a történeti folyamatosság igénye és programja húzódik meg, nemcsak az a hit, hogy jobbak vagyunk, mint amilyeneknek látszunk, főleg, ha megigazulunk, hanem ott bujkál Paul Valéry keserű felismerése, miszerint a történelem az emberi agy kémiaiájának legveszélyesebb terméke. A valóságközpontúság pedig a mítosz- és az utópia-kultusz elutasítása. A mítoszé, amely a Harmadik Birodalomban félhivatalos valláspótló kultusszá emelkedett, és ez egész térségünkre átsugárzott; és ma is kísért, amikor a jelen pillanatemberei történelmi alakok reinkarnációjaként jelenítik meg magukat. Az utópiát pedig a kommunista jövőépítő propaganda ígérte. Ezzel szemben fejtette ki I. Tóth Zoltán a maga valóságközpontú történelemfilozófiáját. De nemcsak ezzel szemben. Mert – mint Prohászka Lajos éppen 1946-ban *Történet és kultúra* című számvetésében jelezte – „a történetfilozófia az utolsó ítélet várakozásában született meg.” I. Tóth Zoltán viszont ekkor már okkal érezhette, hogy bár a békeszerződésen innen, a 20. század nagy apokalipsziséen viszont már túl vagyunk. És bár a kommunizmus lehetősége egyre erősebbnek tűnhetett, még élhetett benne és sokakban a meggyőződés, hogy lehet megváltó megismerés, és ennek módszere vagy mikéntje a történelmi realizmus, a már említett valóságközpontúság. A forrásokban feltárulkozó valóság a történetíró számára azt a földet jelentette, amelyet Anteus megérintett, és újból erőre kapott. Ebben segíthetett a Történelem „jelenkori” alakulása is, vagy legalábbis így érezhette. Hiszen mint I. Tóth Zoltán írta: „Csak napjainkban érkeztünk el oda, hogy Erdély története a három nép közös történetét jelentheti.”

Néhány év múlva osztályharcos és nacionalista frazeológia vált uralkodóvá, és mint lassan kiderült, éppen a fenti célok ellenében. Az ideológiai áruhát neki is fel kellett öltetni. Nemet mondani annak, akit a Párt kiválasztott, nem lehetett. És őt okkal választották ki, mert soha nem került a szélsőjobboldal vonzásába, demokratikus elkötelezettséget elnézték, meghaladható szakasznak tekintették. A Történettudományi Kar dékánjaként nagy felelősség zúdult rá, de lehetőség nyílt arra, hogy a maga tudományos utóvédharcát vívhassa. Mindig a forrásokra épített. Ha szövegeiből kivesszük a kötelező frázisokat, a nemzeti fejlődés – a nemzetépítés jelenségének – megítélésében már olyan revizionizmusnak lehetünk tanúi, amely évtizedek múltán következett be.

A 18–19. századi érchegegyeségi parasztmozgalmakról szóló 1951-es monográfiája úttörő jellegű. Az 1848–49-i magyar–román megbékélési törekvések elemzésével a sorsdöntő

események fontosságára hívta fel a figyelmet. Akadémiai székfoglalója meghaladta az adott kor elméletalkotó szintjét. A társadalomszerveződés, társadalmi rétegződés és etnikai megoszlás összefüggéseinek vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Azt vizsgálta, hogy évszázados társadalmi és etnikai folyamatok, milyen meghatározó erővel bírhatnak, más szóval a feudalizáció sajátosságai hogyan hatnak a polgárosodás jellegére és minőségére, és pedig az, hogy egyes népeknek volt, másoknak nem alakult ki olyan nemessége, amelynek jelentős része a nemzeti törekvéseit felkarolhatta volna. A térben és időben oly szereteágazónak tűnő témák így rendeződnek egységes program keretébe, miközben dolgozott a román nacionalizmus második évszázadának történetén is, amelyből csak posztumusz jelenhetett meg, ami elkészült, akárcsak Nicolae Bălcescuról szóló műve, mely a ma újra időszerű életrajzírás műfaját képviseli. Ennek az lehet a pikantériája, hogy közben a román történetírás a legsztálinistább – úgymond – antinacionalista mezt öltötte magára, hogy aztán 1956 után az osztálydemagógiát a nemzetivel váltsa fel, miközben sajátos fasisztoid nacionalkommunista rendszer épült ki.

I. Tóth Zoltán románra fordított nagy művének utószóírója a mű nem egy állításával vitatkozik, majd így vonja meg a mérleget: „Érdekes olvasmány, csodálatosan dokumentált és hasznos, éppen a két történetírás közötti természetes dialógus számára; ez a két történetírás pedig miután megtalálja a vita közös premisszáit, majd idővel még eljut a közös értelmezésekhez.” A folyamat megindult, hála neki is. A szabadságharc mártírja művével legyőzte az időt, ha el-eltűnődünk dilemmáin és bizonyosságain, és értékeljük életének azon üzenetét, hogy nem lehet komoly történetírói kísérletezés mély erkölcsi elkötelezettség nélkül. Amikor sikerült kiharcolnia Szabad Györgynek, hogy szobrot emeljenek neki, akkor felfedte azt is, hogy a posztumusz ünnepezt történetész „a Kossuth-díj elnyerése után bizalmasan megvallotta, hogy sikereiből is lépcsőt kíván ácsolni a patriotizmus és a demokrácia Magyarországnak felépítői számára.”

* A dolgozat a K78051. sz. OTKA pályázat keretében készült.

Az önrendelkezési jog érvényesülése Kelet-Timorban

(Az önrendelkezési jogról) A népek önrendelkezési joga az emberiség egész történetét végigkísérte, és valószínűleg végig is fogja kísérni. Nincs olyan történelmi időpillanat, amikor ne lett volna aktualitása az önrendelkezési jogról való gondolkodásnak, viszont a francia forradalom által került a politikai diskurzus középpontjába. Földünk felosztásának nincs egy természetes rendje. Nem találhatunk olyan érvet, ami erkölcsileg vagy filozófiailag indokolná, hogy miért élhet valamely nép egy adott területen. A leírtak ellenére, a nemzetek, népek önrendelkezési joga a legbizonytalanabb tartalmú alapelv a nemzetközi jogban. Az elv elődjének a *principe des nationalités*t, az „ún. nemzetiségi elvet” tekintetjük, amely a német és olasz egység helyreállításának ideológiai alapjaként rejtőzött.

Azt gondolhatnánk, hogy a mai világban a gyarmati rendszerek, a hidegháború végével a Szovjetunió és más kommunista országok felbomlása utána már nincs napirenden az önrendelkezési jogról való gondolkodás.

Louis Snyder 20 évvel ezelőtti tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyobb államokban élő kisebbségek identitástudata felerősödik, ennek hatására autonómia és függetlenség elérésére fognak törekedni. Snyder prognózisa beteljesedett, sőt még napjainkban is folynak harcok az önrendelkezés kivívásáért.¹ Kelet-Timor egy jó példája annak, hogy még a 21. században is van relevanciája az önrendelkezési jognak.

De voltak olyan társadalommal foglalkozó tudósok is, akik azt jelezték előre, hogy az etnikumhoz tartozás elveszíti jelentőségét. Ez az elképzelés nem teljesedett be. Abból is láthatjuk, hogy hiába az egységes Európa gondolata, az Európai Unió egyre több tagállamában felerősödnek a nemzeti érzések és az identitástudat. Az is tény, hogy több ember halt meg az országhatárokon belül dúló konfliktusokban a II. világháború óta, mint amennyien a világháborúban estek. A népek, nemzetiségek pedig a 20. században is bizonyították, hogy önrendelkezési jogukra hivatkozva képesek fegyvert is ragadni önállóságuk érvényre juttatása érdekében, erre példák a volt Jugoszlávia utódállamai.

Kelet-Timor egyike Földünk legfiatalabb független országainak. 2002. május 20-án kiáltották ki az ország függetlenségét. A függetlenség elnyerése egy nagyon hosszú folyamat eredménye.

(A kezdetek – Portugál gyarmattá válás) Kelet-Timor Délkelet-Ázsiában található, egy szigeten, közel Indonéziához és Ausztráliához. Több mint 20 000 évvel ezelőtt érkeztek meg a sziget első lakói, nyugat és észak felől. Majd kb. 5000 évvel ezelőtt a második nagy bevándorlási hullám során melanéziaiak érkeztek Timor-szigetére. A nagy távolságok miatt az itt élők teljesen elszigetelődtek.

A 16. század folyamán érkeztek meg az első európaiak a szigetre. A portugálok 1512–1520 között szálltak először partra a szigeten. Az ide érkező portugálok egy elszigetelődött társadalmat találtak itt, melyre nem hatottak sem a hindu-buddhista tanítások, sem az iszlám vallás. Tradicionális törzsi társadalmak jellemezték ekkor a szigetet, melyek önelátó égetéses földműveléssel foglalkoztak és animista vallásokat² gyakoroltak. A portugál domonkos szerzetesek 1556-ban megalapították Lifau települést.³

1702 óta tehát a terület portugál gyarmat, és Lifau lett a portugál kormányzóság székhelye. A portugálok szövetséget kötöttek a helyi törzsfőnökökkel. A sziget nyugati részét a

hollandok próbálták elfoglalni. A gyakori holland betörések miatt 1767-ben Lifauból Dilibe került át a sziget székhelye. Majd 1768-ban a hollandok gyarmatosították a sziget nyugati felét. Így hivatalosan Nyugat-Timor holland kelet-indiai gyarmat, míg Kelet-Timor portugál gyarmat lett. 1867-ben a Lisszaboni szerződésben rögzítették a sziget két része közötti határvonalat. Ez a határvonal az 1910-es anyaországi instabilitás hatására módosításra került, amit 1916-ban rögzítettek Hágában. (Ma Indonézia és Kelet-Timor közti határ is ez.)

Kelet-Timor portugál gyarmatosítói nem foglalkoztak a terület infrastrukturális fejlesztésével, az oktatással, csak kereskedelmi bázisként tartották számon.

A II. világháború során, Portugália semlegességét figyelmen kívül hagyva, az ausztrál–holland csapatok elfoglalták a szigetet. A szigetnek fontos szerepe volt a japánok elleni támadásban. 1942 februárjáig sikerült a japánok támadásait visszaverni. Majd miután a japánok győzelmet arattak, kivégezték az ausztrál–holland csapattal együttműködő kelet-timoriakat. A japán megszállás alatt mintegy 40-70 000 timori veszítette életét.

A II. világháború után egy rövid ideig ausztrál adminisztráció működött, majd Kelet-Timor újra portugál gyarmattá vált. 1955-től a Portugál Köztársaság egyik tartománya lett.

Az afrikai portugál gyarmatokhoz képest, Portugál-Timor nem törekedett függetlenségre. A „kelet-timori nemzet” fogalom születése az 1960-as évekre tehető, ekkora alakult ki egy katolikus, portugál anyanyelvű, értelmiségi főleg városi kelet-timori elit.⁴

A Portugáliában lezajló szegfűs forradalom után, a katonai diktatúra véget ért, és az új portugál kormány támogatta a gyarmati népek függetlenedését.

Ennek hatására *Mário Lemos Pires*⁵ lett 1974. november 18-tól Kelet-Timor kormányzója, aki engedélyezte a pártok megalakulását és megtette a szigetrészt demokratikus független állammá alakulás kezdetének lépéseit. A tervek szerint Kelet-Timorban az első demokratikus választás 1976-ban lett volna.

Három jelentős politikai párt alakult meg: az UDT (União Democrática Timorese – Timori Demokratikus Unió), az ASDT (Associação Social Democrática Timorese – Timori Demokratikus Szociális Mozgalom) és az Apodeti (Associação Popular Democrática Timorese – Timori Népi Demokratikus Mozgalom). Két kisebb párt volt még Timor Hősi Fiainak Egyesülete (Klibur Oan Timor Aswain, KOTA) és a Munkáspárt (Partido Trabalhista).

Az UDT 1974. május 11-én jött létre, támogatta a portugál jelenlétet is, de az anyaországban lezajló instabilitás hatására a függetlenedés pártján állt. A párt főbb támogatói között volt több suco⁶ és a kávéültetvényes elit is. Az ASDT 1974. május 20-án alakult, és a függetlenség pártján állt. Hatott rá a marxizmus–leninizmus, aminek hatására 1974 őszére már felvette a Független Kelet-Timor Forradalmi frontja nevet (röviden Fretilin⁷). Főbb törekvései közt szerepelt az analfabetizmus felszámolása. Főbb támogatói a falusi lakosság köréből kerültek ki.

Az Apodeti 1974. május 27-én alakult, ami támogatta az Indonéziához való csatlakozást. A párt kb. 5%-os támogatottságot élvezett. Jó kapcsolata volt Indonéziával, próbálta meggyőzni az indonéz vezetést, hogy a sziget csatlakozni akar Indonéziához.

(Az indonéz megszállás) A Portugál Timorban lezajló folyamatokat Indonézia nem nézte jó szemmel. Nem akarta, hogy a szigetrészt független országgá váljon, mert félt attól, hogy a többi indonéz terület is függetlenedni akar majd.

1975. március 13-án megtartották a helyhatósági választásokat, amin a Fretilin + UDT koalíció győzedelmeskedett. A koalíció függetlenség párti volt. 1975 januárjában a két párt koalíciót kötött és ennek eredménye a választási győzelem volt. A koalíció 90%-át kapta a szavazatoknak.

Az indonéz titkosszolgálat próbálta megakadályozni a függetlenség elérését, az akció Komodo-hadművelet néven futott.

Bár portugál hatásra az ország demokratizálódott, de Portugália nem tudott már elég figyelmet szentelni a területre. Emellett a lakosság egy része sem látta reálisnak, hogy független országgá váljon a terület, ezért inkább az Indonéziába beolvadást támogatták.

Az UDT puccsot hajtott végre 1975. augusztus 11-én, aminek hatására a kormányzónak el kellett menekülnie Atauro szigetére. Pires kormányzó Atauróról próbált meg közvetíteni a felek között. A Fretilin sürgette volna a dekolonizációs folyamatot, viszont a kormányzó utasítást várt Portugáliából. Az anyaországot viszont lefoglalta az afrikai gyarmatokról való kivonulás. Indonézia ezalatt azt akarta elérni, hogy Kelet-Timor instabillá váljon. De nem vált instabillá, hiszen 1975. november 28-án a Fretilin kinyilvánította a Kelet-timori Demokratikus Köztársaság függetlenségét. Sem Portugália, sem Indonézia nem ismerte el az ország függetlenségét.

1975. december 7-én az Indonéz Fegyveres Erők (ABRI) megkezdték Kelet-Timor ellen az inváziót, Seroja művelet néven.⁸ Majd Portugália az indonéz beavatkozást agresszióknak minősítette, és a Biztonsági Tanács összehívását kérte, s megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Dzsakartával. Az ENSZ BT először 1975. december 22-én hívta fel Indonéziát a csapatai visszahívására.

1976. január 13-án bábkormányt hozott létre Diliben az indonéz vezetés. A bábkormány az UDT és Apodeti tagjaiból állt, vezetője Arnaldo dos Reis Arujo volt. Május 31-én kérte a Nemzetgyűlés Timor Indonéziába való beolvasztását. Kelet-Timor 1976. augusztus 17-én vált Indonézia 27. tagállamává.

Az indonéz hadsereg⁹ a sziget eredeti lakóit ellenségnek tekintette, kegyetlenül bánt velük. Nem engedtek be Kelet-Timorba külföldi megfigyelőket sem. Így a külvilág csak egy Fretilin által működtetett rádióállomáson¹⁰ keresztül kaphatott információt az országban történő indonéz brutalitásról.

Az okkupáció hatására a kelet-timoriak identitástudata erősödött. Felvették a harcot az indonéz megszállókkal, az ellenállás erejét a Fretilin szervezete adta. 1977 második felére a szigetrész 80%-án sikeresen megszervezte a közigazgatást, az alapfokú oktatást is.

Ennek hatására az indonézek megkezdték a „bekerítési és megsemmisítési” stratégiáját. A civil lakosságot gyűjtőtáborokba vitték, a mezőgazdasági területeket felégették, a városokat bombázta az indonéz hadsereg.

Az ellenálló Fretilin Központi Bizottsága 1977. szeptember 7-én leváltotta Xavier do Amaralt és helyére Nicolau Lobatut választotta meg elnöknek. Viszont mindkét vezető alkalmatlanná vált az ellenállás vezetésére. Amaral fogságba esett, míg Lobatu megsérült és meghalt a Dilibe tartó repülőúton.

Az ellenállás elvesztette vezetőinek nagy részét, végül az ellenállást Alexandre de Gusmão szervezte újjá 1979-től. Az eddig külön pártok az „egy célért” összefogtak. Majd a Nemzeti Ellenállás Forradalmi Tanácsa¹¹ (CRRN¹²) Gusmãot választotta meg elnökéül és a Falantil katonai vezetőjévé az 1981. május 1–8-i nemzeti kongresszuson.

A Fretilin 1980. június 10–11-én megtámadta Dilit, sok százan életüket veszítették, és egy 600 fős csoportot deportáltak Atauróra. Majd az indonéz hadsereg népiirtást rendezett a szigetrészen, rengeteg civilt mészároltak le. A harcok áldozatain kívül a járványos betegségek és az alultápláltság következtében is többen veszítették életüket, mint a harcokban. Ugyanis a harcok hatására az állatállomány jelentős része elpusztult, az indonéz hadsereg felégette a mezőgazdasági területeket, a gyűjtőtáborokban lévőket nem tudták élelmet szerezni. Körülbelül 200 000-en veszítették életüket a harcok közvetlen vagy közvetett hatásai miatt.

1982-ben kezdett felfigyelni a nemzetközi sajtó a Kelet-Timorban történetekre. 1982. május 16-án II. János Pál pápa nem ismerte el Kelet-Timort Indonézia részeként. Portugália pedig megalapította a portugál nyelvű nemzetek közös frontját.

A nemzetközi visszhang hatására Indonézia tárgyalásokat kezdett a Fretilin vezetésével 1983. március 20-án, aminek eredménye négy hónapos fegyverszünet lett. Viszont augusztus 8-án Purwato ezredes, az indonéz sereg vezetője újabb hadjáratot indított.

Gusmão az ellenálló kelet-timoriak vezetője meghirdette a valamennyi timori nacionalista összefogásának politikáját. Az UDT és a Fretilin 1986 márciusában aláírta az Együttműködési Megállapodást. Majd Gusmão kinyilvánította a Falantil semlegességét és kilépett a Fretilinből. A CRRN-t felváltotta a CNMR – Maubere Ellenállás Nemzeti Tanácsa, ami 1988-ban megválasztotta Gusmão-t az ellenállás katonai vezetőjévé.

A nemzetközi környezetben is történt változás, több évtized után újra lett Portugáliának és Indonéziának diplomáciai kapcsolata, de ez sem változtatott az indonéz–kelet-timori helyzeten.

Ausztrália, mint a környék másik nagyhatalma Indonézia mellett, a kőolajon alapuló ausztrál–indonéz kapcsolat miatt nem avatkozott be az indonéz–kelet-timori harcokba.

1985-ben a Szuharto-kormány megkezdte a muszlimok betelepítését a katolikus Kelet-Timorra, és elindította a születésszabályozási programot a szigetrészen. Az indonéz kormány fő célja már Gusmão kézre kerítése volt.

1982. október 12-én II. János Pál pápa négyórás misét celebrált Diliben. A pápa látogatása után brutális indonéz rendőri fellépés hatására a kelet-timori helyzet egyre inkább előtérbe került a nemzetközi életben.

1991-ben a portugál kormány látogatást tett a szigeten, ami hatalmas demonstrációt vonzott, ennek hatására újabb indonéz megszárlás következett.

1992. november 20-án elfogásra került Gusmão¹³, aki fogságából is elő tudta mozdítani a függetlenség ügyét. Az 1993-as nyilvános tárgyalásán kinyilvánította Kelet-Timor jogát az önrendelkezés és függetlenség iránt. Gusmão elvesztésével az ellenállás ereje visszaesett, viszont a nemzetközi figyelem hatására nem romlott a helyzet.

Carlos Felipe Ximenes Belo püspök vezette a katolikus erőszakmentes, ellenzéki mozgalmat. Az indonéz jogrendszer alapján, minden állampolgárnak (kelet-timoriaknak¹⁴ is) kötelező volt valamelyik nagy világvalláshoz tartoznia. Ez közvetett módon segített Kelet-Timor függetlenségért vívott harcában. Hiszen az invázió kezdetén a kelet-timori lakosság kb. 1/3-a volt csak katolikus, viszont 1996-ra már az ország 90%-a katolikus hívő volt.

1992-ben Bill Clinton Indonéziába látogatott, aminek hatására a dzsakartai amerikai nagykövetségre betörték a Kelet-Timorral szimpatizáló fiatalok. Ezután egyre gyakoribb volt a nyugati követségekre betörés Kelet-Timor érdekében. Az akciókban részt vettek indonéz fiatalok is. A demonstrálók Gusmão és más politikai foglyok szabadon engedését követelték.

Ezek az eseményeknek a hatására sem ért révbé a Kelet-Timor függetlenségét célzó ügy. Az indonéz muszlim értelmiség közönyösen állt ehhez a problémához. A Szuharto-rezsim nacionalista politikája, a propaganda, a manipuláció sikeresen konzerválta a helyzetet.

(A függetlenség elnyerése) 1997–1998-ban változás történt Indonézia gazdasági életében, az országot egy hatalmas válság érte el. A szigetvilágban elmaradt a várt monszun, ami a mezőgazdasági termelésre negatívan hatott. Az ország két szigetén tűzvész pusztított, ami hatására reptereket, kikötőket kellett bezárni. Sokan megbetegedtek a tűzvész következtében. A természeti katasztrófák miatt a várt idegenforgalmi bevételek elmaradtak. A válság hatására 2,5 millió ember vesztette el munkahelyét.

1998. április 25-én a Timori Nemzeti Konvenció jóváhagyta Kelet-Timor népének Függetlenségi Nyilatkozatát és elnökül Gusmãot választotta.

Bár 1998 márciusában hetedszerre Szuhartót választotta elnökül Indonézia, de a gazdasági válság, a diáktüntetések hatására kormánya megbukott. Az új elnök Habibie lett, aki ígéretet tett Kelet-Timor autonómiájára. A június 6-án tartott találkozón a kelet-timoriak nem fogadták el az autonómia ígéretét, csak a teljes függetlenséget. Az egész szigetvilágot a diáklázadások, harcok jellemezték, aminek hatására 1999. január 27-én Indonézia kinyilvánította, hogy nem tart igényt Kelet-Timorra és visszavonja ott állomásozó csapatait.

Az ENSZ pártfogása alatt zajlottak az események, a portugálok minél hamarabb akarták, hogy békefenntartók menjenek a szigetrészre. Viszont Indonézia nem akarta, mondván, csak ők tudják megoldani a kialakult feszültséget. Az indonéz hadsereg próbálta megfélemlíteni a kelet-timoriakat, viszont a kelet-timoriak nem voltak eltántoríthatók.

Az 1999. május 5-én aláírt New York-i egyezmény alapján 1999. augusztus 30-án megtartották a szigetrész sorsát eldöntő népszavazást.

A népszavazás lebonyolításában és biztosításában az ENSZ kelet-timori missziója (UNAMET) vett részt. 451 792 fő volt szavazásra jogosult, és a szavazásra jogosultak 98,6%-a vett részt a választáson. A szavazók 78,5%-a elutasította a Dzsakarta által felkínált autonómiát és döntött a szigetrész önálló állammá válásáról.

A választási eredmények hatására az indonéz autonómia-pártiak véres megtorlásba kezdtek a hadsereg támogatásával. Az infrastruktúrát tönkre tették, a fővárost lerombolták. Több százezer timorinak kellett elhagynia a lakhelyét.

Nemzetközi nyomás hatására 1999. szeptember 12-én Indonézia elfogadta, hogy ENSZ-erők (INTERFET) a helyszínre menjenek, az INTERFET feladata az erőszak megfékezése volt. Az INTERFET-csapatok ausztrál vezetés alatt működtek, és mintegy 9900 katona ment a térségbe.

Majd pedig átmeneti ENSZ-igazgatás (UNTAET) keretén belül polgári közigazgatás kialakítása és a békefenntartás volt a cél. Az UNTAET-misszió tagjai a függetlenség kiáltásáig kitartottak.

1999. november 11-én hagyta el az utolsó indonéz csapat a szigetrészt. 1999. november 30-án került sor Gusmão és Abdurrahman Wahrid, Indonézia első demokratikusan megválasztott elnöke között találkozóra. December 1-jén hazatérhetett José-Ramos Horta huszonnégy éves emigrációjából.

2000. február 23-tól látta el az UNTAET a feladatait, tevékenységi körében a nyugati határzónát különösen veszélyessé nyilvánította.

Kelet-Timor Átmeneti Kormánya 2000. július 15-én alakult meg, a CNRT és az UNTAET tisztviselőinek részvételével.

Megawati Szukarnoputri indonéz elnök bejelentette, hogy Kelet-Timornak joga van elszakadni Indonéziától.

Majd a „függetlenségi népszavazás” második évfordulóján megtartották a választásokat, ahol a Fretilin szerezte meg a szavazatok többségét (57,3%). A Fretilin mellett mandátumot kapott a Fernando de Arújo vezette Demokratikus Párt¹⁵, a Mario Carrascalão vezette Szociáldemokrata Párt¹⁶, a Francisco de Amaral által újraélesztett Fretilin előd ASDT és az Abilio Arújo vezette Timori Nacionalista Párt¹⁷ is.

Ezután a 2002. április 14-i elnökválasztáson Gusmãot választották 86%-os többséggel köztársasági elnökké¹⁸.

2002. március 14-én megkezdődtek a Dzsakartában felállított emberjogi törvényszéken az 1999-es agresszió vádlottjainak pererei.

2002. május 20-án hivatalosan is független állammá válik Kelet-Timor, 192. lett az országok rangsorában. Kelet-Timor a 21. század első új állama lett, amikor Kofi Annan, az ENSZ főtitkára hivatalosan is átadta a hatalmat a parlament elnökének, Francisco Guterresnek, aki kikiáltotta az ország függetlenségét. 2002. szeptember 27-én lett az ENSZ tagja. Majd ugyanebben az évben a Portugál Nyelvű Országok Közösségének (CPLP¹⁹) és a Latin Uniónak is.

A gazdasági függetlenségnek sajnos ára van, Kelet-Timor egyike lett a Föld legszegényebb államainak. Ma is elmaradtott térség, természeti kincsei kiaknázatlanok. A szigetországban a munkanélküliség 70%-os, az analfabetizmus 40%-os, az országnak nincs ipara. A folyamatos harcok tönkretették a mezőgazdaságot, elpusztult az infrastruktúra és lerombolták a városokat. A Timori-tengerből származó földgáz és kőolaj után bányászott illeték 90%-át Ausztrália átengedi Kelet-Timor részére, ez megalapozhatja az ország gazdaságát. De az ország gazdasági helyzete még nagyban függ a nemzetközi segítségnyújtástól.

Az új állam szervezete az alkotmány értelmében köztársaság. Elnökét öt évenként, közvetlenül választják és egyszer újraválasztható. Az elnöknek joga van megvétózni a törvényeket, feloszthatja a parlamentet, és ő írja ki a választásokat is.

Az egykamarás Nemzeti Parlament a törvényhozó testület, amelynek 65 tagja van. A képviselőket közvetlenül és öt évre választják meg.

A függetlenség első éveit nem teltek el harcok nélkül, 2006 májusában 600 elbocsátott és kifizetetlen kelet-timori katona felkelést robbantott ki. Több száz áldozata lett a zavargásoknak. A felkelés leverésére az ENSZ egy nemzetközi missziót küldött az országba (UNMIT), amely 2012-ig állomásozott itt. A 2007. június 30-i választást a Fretilin nyerte meg, majd ezt követően koalíciós kormányt a függetlenségi harcot vezető korábbi államfő, Gusmão alakított. Köztársasági elnökké José-Ramos Hortát választották. A harcok folyamatosak voltak 2008-ig, amikor is 2008 februárjában leverték a puccskísérletet. A puccskísérlet során rálöttek az elnökre, José Ramos-Horta életveszélyesen megsebesült, Gusmão elnökre is tüzet nyitottak. Végül az ausztrál kormány csapatai segítettek a rend helyreállításában.

2008 februárját követően beállt egy stabil társadalmi harctól mentes helyzet. A következő választásokon, 2012. május 20-án Taur Matan Ruakot választották Kelet-Timor elnökévé, aki a hadsereg parancsnoka volt. 2012. december 31-én az UNMIT mandátuma is lejárt a térségben, és Kelet-Timor – történelmében először – tényleg független lett.

(Konklúzió) Bár Kelet-Timor portugál gyarmat volt, függetlenségre Portugáliától nem vágyott. Küzdelme az önrendelkezés és a függetlenségért az indonéz támadások nyomán erősödött fel. Ez az indonéz–kelet-timori harc majd harminc évig állt fenn.

A harcok első évtizedei nemzetközi beavatkozástól mentesen teltek. Bár Portugália és Ausztrália tudott a szigetországon zajló konfliktusról, de érdekeik nem fűződtek a beavatkozáshoz. Pedig a szigetországnak már az 1960-as ENSZ Közgyűlés 1514. (XV) határozata alapján is joga lett volna az önrendelkezési jog megszerzésére. A Közgyűlés határozata kimondta, hogy a terület lakosságának akarata mérvadó az önrendelkezési jog megszerzése esetén. Azt is kimondta a határozat, hogy a nép akaratának kinyilvánítását lehetővé kell tenni a döntés előtt.

A konfliktus második évtizedében kezdett a nemzetközi nyilvánosság számára egyre inkább ismertté válni az indonéz agresszió a kelet-timori nép felett.

A konfliktus az 1990-es években kezdett egyre jobban fokozódni, és ezzel a nemzetközi érdeklődés megnőtt Kelet-Timor iránt. 1996-ban a Nemzetközi Bíróság döntött a Kelet-Timor ügyben, Ausztrália és Portugália között. A Bírósági döntés jelentőségét az

adja, hogy kimondta: az önrendelkezési jog *erga omnes* szabály, vagyis mindenkivel szembeszegezhető, tehát nem lehet csak gyarmati kontextusra korlátozni.

Az 1990-es évek második felére egyre gyakoribbá váltak a demonstrációk és a diáklázadások, amik próbálták felhívni a világ figyelmét a Kelet-Timorban történetekre. A demokratikus indonéz fiatalok is szembeszegültek országukkal. Viszont a nemzetközi érdeklődés sem ért célt Kelet-Timor függetlenségi harcában. Aminek fő oka az volt, hogy bár nagy volt a nemzetközi figyelem, de egyik nagyhatalomnak sem áll érdekében az Indonéziával való szembeállítás. Hiszen Indonézia a legnagyobb muszlim ország, több vezető országgal gyümölcsöző gazdasági kapcsolatot ápolt, illetve stratégiai fontosságú helyeket ellenőrzött Délkelet-Ázsia tengerein.

A Kelet-Timoriak függetlenségi küzdelmeiben kulcsfontosságú szerepet játszott, hogy az 1997–1998-as években Indonéziát gazdasági válság érte el. Az indonéz rúpia lett a legrosszabban teljesítő valuta a világon 1998-ban. Gazdasága és idegenforgalmi bevételei visszaestek, jelentősen megnövekedett a munkanélküliek száma. Nemzetközi szervezetek segítségére szorult (pl. IMF), ennek hatására Indonézia kiszolgáltatottá vált. A nemzetközi nyomás egyre erősebb lett, és elindulhatott Kelet-Timor a függetlenség útján.

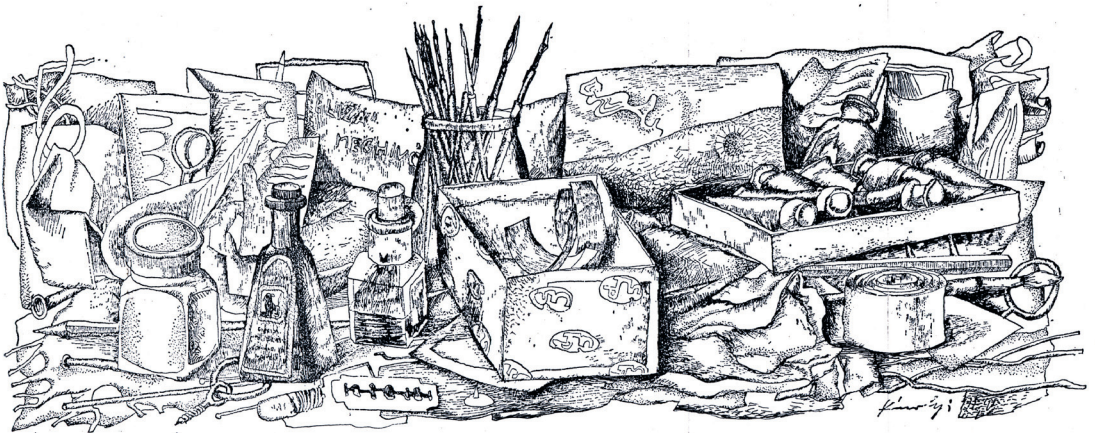
A függetlenség eléréséhez segítséget nyújtott az ENSZ több missziója és Ausztrália is. Kelet-Timor esete jól mutatja, hogy hiába az ENSZ céljai: – „*a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatokat fejlessze és az általános béke megerősítésére alkalmas egyéb intézkedéseket fogantatosítson*”²⁰ –; a nemzetközi szervezetek csak akkor állnak egy-egy nép önrendelkezési jogának és függetlenségének az oldalára, ha a nagyhatalmak érdekei így kívánják. Hiába látják nemzetközi szervezetek, hogy egy nép agressziót intéz egy másik nép ellen, hiába követnek el akár népirtást is, amíg az ENSZ Biztonsági Tanácsában a politikai érdekek dominálnak, addig több száz vagy ezer ember vesztheti életét hasonló konfliktusokban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- <http://www.easttimorgovernment.com/> (2014.11.15.)
<http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=430&p1=3&p2=3&case=84&p3=5> (2014.11.15.)
<http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unmiset/> (2014.11.18.)
<http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/etimor/etimor.htm> (2014.11.17.)
<http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unmit/> (2014.11.18.)
<http://www.army.gov.au/Our-work/News-and-media/News-and-media-2012/News-and-media-December-2012-East-Timor-peacekeeping-mission-to-conclude> (2014.11.18.)
<http://www.un.int/brazil/speech/005d-fdem-vcomission%20-%20Financing%20of%20UNOTIL.html> (2014.11.17.)
<http://www.menszt.hu/informaciok/bekefenntartas> (2014.11.18.)
<http://www.fundamentum.hu/sites/default/files/99-4-15.pdf> (2014.11.15.)
http://www.menszt.hu/tudnivalok_az_egyesult_nemzetek_szervezeterol/az_egyesult_nemzetek_alapokmánya (2014.11.18.)
<http://www.un.org/en/decolonization/index.shtml> (2014.11.15.)
 Igaz Levente (2004): Portugál gyarmat, indonéz tartomány, független állam: Kelet-Timor 30 éve. *Kül-Világ* – Nemzetközi kapcsolatok folyóirata, 2004/3.
 Kovács Mária: A nemzeti önrendelkezés csapdája. *RUBICONline*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemzeti_onrendelkezés_csapdaja/ (2014.11.15.)
 Kovács Péter (2006): *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó.
 Nagy Boldizsár (1995): *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*. Nemzeti Tankönyvkiadó.

JEGYZETEK

- 1 RUBICONline – Kovács Mária – A nemzeti önrendelkezés csapdája [web:] http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nemzeti_onrendelkezes_csapdaja/ (2014.11.15.)
- 2 Az animista vallások szerint a dolgok a világban lélekkel bírnak. Ezek a lelkek magától a dologtól vagy elválhatnak, vagy nem. A mágikus eljárások során a dolog lelkét technikailag kísérik meg befolyásolni, a vallásban viszont erre már nem látnak lehetőséget, hanem imákhoz és áldozatokhoz fordulnak.
- 3 <http://www.easttimorgovernment.com/> (2014.11.15.)
- 4 Kül-Világ – Nemzetközi kapcsolatok folyóirata 2004/3 – Igaz Levente – Portugál gyarmat, indonéz tartomány, független állam: Kelet-Timor 30 éve [web:] <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00003/pdf/igaz.pdf>
- 5 Mario Lemos Pires volt az utolsó portugál kormányzó Kelet-Timorban.
- 6 Hagyományos, törzsi hercegségek vezetői.
- 7 Frente Revolucionaria de Timor Leste Independente.
- 8 Az 1960-as évek indonéz nyilatkozatai alapján Indonézia ekkor még nem akarta Kelet-Timort, csak a nyugati területekre tartott igényt.
- 9 Kb. 15-20 000 indonéz katona állomásozott Kelet-Timoron ausztrál felderítők adatai alapján 1975-ben. A Kelet-Timoron állomásozó indonéz katonák száma elérte végül a 32 000 főt.
- 10 Radio Maubere.
- 11 Fretilin felettes szerve.
- 12 Conselho Revonluconario da Resistencia National.
- 13 Sokan a kelet-timori Nelson Mandelát látták benne.
- 14 Kelet-Timor lakossága főleg animista vallásokat követett, amit az indonéz törvények nem ismertek el.
- 15 Partido Democrata.
- 16 Partido Social Democrata.
- 17 Partido Nacionalista Timorés.
- 18 A köztársasági elnök a védelmi erők parancsnoka is az Alkotmány értelmében.
- 19 Comunidade dos Países de Língua Portuguesa.
- 20 Az Egyesül Nemzetek Alapokmánya 1. fejezet 1 cikk 2. bekezdés.

Kockázatalapú verseny a magyarországi bankversenyben a lakossági jelzáloghitelezés tükrében*

Tanulmányunk fő célja a kockázatalapú banki verseny vizsgálata és ezen belül a lakossági jelzáloghitelezés kockázati faktorainak az elemzése. A téma nagy jelentőségű a banki versenyben, mert nemcsak a működés, de a versenyben elfoglalt pozíció is függ e tényezőktől.

A kutatás gyakorlati jelentősége, a szakirodalomban folyamatosan fejlődő kockázati számításokban és ezek alkalmazási lehetőségeiben rejlik (Mérő 2002; Szabó–Morvai 2003; Király–Nagy 2008; Varga–Haszonits 2009; Zsolnai 2011; Tajti 2011; Tajti 2012). Ezen lehetőségek felismerése a bankok közvetítő szerepét is erősíti, mert a potenciális, kockázatalapú innovatív lehetőségek kihasználásával akár hosszú ideig fenntartható versenyelőny szerezhető. Továbbá, az erősödő piaci pozíció révén a kereskedelmi bank szélesebb ügyfélkör, magasabb színvonalon szolgálhat ki, és így a fogyasztói elégedettség is növekedhet. Ezek a tényezők, végső soron a pénzügyi intézmények iránti bizalom szintjét is növelhetik (Zsolnai 2012), melyet manapság a gazdasági növekedés egyik alapfeltételként határoznak meg a szakértők (Györffy 2012).

Az első részben a magyarországi kétszintű bankrendszer keretei között megvizsgáljuk a Bázel I.–II.–III. szabályozásoknak a szerepét és eszközeit. Ezt követően a lakossági jelzáloghitelezés magyarországi gyakorlatát elemezzük részletesen (Kondrát 2012; Tajti 2012). Először a lakossági jelzáloghitelek összetételének alakulását mutatjuk be Berlinger (2013) tanulmánya, korábbi PSZAF kockázati jelentések és MNB-adatok, valamint a közelmúlt kormányzati intézkedései alapján. Ennél a hitelezési formánál a kockázatelemzés szerepe és a kockázatalakító tényezők hatásának vizsgálata különösen fontossá válik. A gyakorlatban alkalmazott modellek és alapelvek legnagyobb része azonban banktitoknak minősül, mert a modern kockázatalapú árazás a versenyhelyzetet jelentősen befolyásolhatja.

Kutatásunk empirikus részében ezt figyelembe véve, saját elemzési rendszert alakítottunk ki. A tanulmány gyakorlati részében primer és szekunder kutatást is megvalósítunk. A primer kutatás keretein belül a vezető kereskedelmi bankok legfontosabb adatainak elemzése után a jelzáloghitelek kínálat felméréssel versenytárs-összehasonlítást végzünk. A továbbiakban a mintánkban szereplő bankok hitelígényleti lapjainak felépítése alapján a kockázati faktorok beazonosításának lehetőségeivel foglalkozunk és vizsgáljuk a különböző bankok számára azonosan fontos, vagy egyedileg mért kockázati szempontokat. Ezt követően kvalitatív vizsgálatot valósítunk meg szekunder forráselemzéssel, piackutatási eredmények felhasználásával. A jelzáloghitelek piacot fogyasztói oldalról is megközelítjük, és ehhez a munkafázishoz a mérlegfőösszeg és a korábbi évek nyereségei alapján vezető bank OTP Ingatlanpont elemzését használjuk fel, amely az ingatlan forgási sebességeket és a vásárlási szokásokat tartalmazza.

Kutatásaink eredményeképpen általában a társadalom, szűkebben a lakosság, és az egyes régiók számára is hasznos, komplex képet kapunk a jelenlegi magyarországi jelzáloghitelezést érintő kockázati szabályozásról és a piaci lehetőségekről.

(Intézményi háttér) Tanulmányunk elméleti háttérét a magyarországi kétszintű bankrendszer létrejötte és működése, a bankrendszert érintő szabályozások időbeli változása, valamint a szabályozásokhoz kötődő alapelvek és kockázati számítási módszerek képezik. Ennek részletes áttekintéséhez három fő témát érintünk. Kifejtjük a kétszintű bankrendszer szerepét a hatékony erőforrás elosztásban, majd a pénzügyi közvetítő intézmények (értékpapíripiacok – tőzsde, kereskedelmi bankok, állam) közül a kereskedelmi bankok közvetítő szerepére fókuszálunk, végül a kereskedelmi banki tevékenység szabályozásának fontosságát és az ehhez kapcsolódó nemzetközi egyezmények háttérét mutatjuk be.

Csillik (2012) részletesen elemzi a magyar kétszintű bankrendszer kialakulásának háttérét, az erőforrásokat hatékonyan elosztó pénzügyi rendszert és a hazai banki szféra fejlődésének tapasztalatait a 2002–2012 intervallumban. Hangsúlyozza, hogy a kétszintű bankrendszer 1987-es létrehozása, a szocialista tervgazdaságban szokatlan jelenség volt, mert korábban az erőforrások elosztását az állami bürokratikus modellen keresztül valósították meg, jellemzően az állami vállalatok adóztatásával, és az ebből származó bevételek újraelosztásával, illetve az árak közvetlen szabályozásával. A kétszintű bankrendszer kialakítása mögött egy olyan elképzelés húzódott meg, hogy az állami erőforrás allokáció javítható lesz állami tulajdonban lévő, de egymással versenyző bankok létrehozásával. Ezek a pénzügyintézetek azonban a rendszerváltáskor veszteségesekké váltak, tőkéjüket elveszítették, különféle módszerekkel kellett azokat állami pénzen feltőkésíteni vagy eladni külföldi befektetők, főleg európai uniós bankok tulajdonosai részére. A privatizált bankok a kezdeti szerényebb eredmények után gyors növekedésbe kezdtek az ezredfordulót követően. Dinamikusan bővült a nyújtott hitelállomány, emelkedtek a nyereségek, és a visszaforgatás révén javult a tőkeellátottság és a további kihelyezési lehetőségek. Ezután azonban a 2008-as válság, majd az állami terheket aránytalanul a bankokra terhelő gazdaságpolitika mellett újabb nehézségek következtek. Fábíán és Homolya (2012) kifejti, hogy a 2008-as válság rávilágított a pénzügyi közvetítőrendszer reálgazdasági jelentőségére. A válság előtti szakirodalom és a gazdasági modellezés semleges szereplőként tekintett a pénzügyi közvetítőrendszerre, azonban az azóta eltelt időszakban egyértelművé vált, hogy a bankrendszer felerősíti a gazdasági ciklusokat a pénzügyi akcelerator hatás révén (Disyatat 2009; Mendoza 2010 in Fábíán–Homolya (2012): 49). Solow (1956) és Schumpeter (1912) alapműveire támaszkodva kijelenthető, hogy a gazdasági növekedés innovációk hiányában leáll. Az innovációk megvalósulásának alapvető feltétele, hogy a bankhitel új vásárlóerőt teremtsen, ezáltal kiszabadítsa az erőforrásokat a korábbi felhasználási területükről, így új kombinációk létrehozásával fejlődést generáljon.

Mára tehát világossá és elfogadottá vált, hogy az erőforrások hatékony elosztását a pénzügyi közvetítőrendszer végzi. Csillik (2012) részletezi, hogy az elosztás miként valósulhat meg a bankszférán, illetve az értékpapíripiacokon keresztül, valamint hogyan kapcsolódik ehhez az államadósság kérdése. A bankokon keresztül történő (bankorientált) pénzügyi közvetítés fő jellegzetessége a nemzetközi tapasztalatok alapján az, hogy a bankhitelek kétszer gyorsabb ütemben nőnek, mint a GDP, így a pénzügyi mélység növekedése mellett történő erőforrás-újraelosztás támogatja az innovációk megvalósulását, és ezzel a gazdasági növekedést. További megállapítás, hogy a háztartási és vállalati ügyfélhitelekkel álló hitelállomány a GDP érték négyzetének megfelelően segíti a fejlődést. A pénzügyi közvetítés mélységét Zsolnai (2011) is vizsgálja. Megállapítja, hogy a magyarországi bankok hitelezésének mértéke a GDP %-ában 2007 óta megfelel a banki finanszírozású országok átlagosan 60%-os mértékének, és emelkedő tendenciát mutat.

A pénzügyi közvetítőrendszeren belül a hitelezés és a reálgazdaság összefüggéseit elemezte még Fábíán és Homolya (2012). Fő konklúziójuk, hogy a hitelezési feltételek

érdemi hatással vannak a hitelezésre és a reálgazdaságra. Csillikhez hasonlóan kimutatják, hogy a válság utáni időszakra folyamatos hitelpiaci zsugorodás volt jellemző, és ezt a kereslet csökkenése mellett a kínálat szűkülése is okozta. A hitelkínálati korlátoknál a banki hitel csatorna (változó hitelkondíciók), és a vállalati mérleg csatorna (kevésbé hitelképes vállalatok) szerepét emelik ki. Az alacsony hitelvolumen megakadályozza a kapacitásnövelő vagy elavult eszközök pótlását szolgáló új beruházások megvalósítását, és ez gátat szab a GDP-növekedésnek. A szerzők véleménye szerint, az elemzésben bemutatott tartósan szigorú hazai hitelezési feltételek és a visszafogott hitelkereslet nem ad okot bizakodásra a jövőben várható folyamatokra nézve.

Zsolnai (2011) a hazai pénzügyi-banki közvetítőrendszert tágabb kontextusban vizsgálja. Fő fókuszba a válság hatásait helyezi, de hangsúlyozza, hogy a pénzügyi intézmények egyrészt elszenvedték a válság negatív következményeit, másrészt mivel a válság fokozódásában (főként nemzetközi viszonylatban) tevékeny szerepük is volt, ezért általános bizalomvesztéssel is szembe kellett nézniük. A szerző szerint a bizalomvesztésnek vannak reális okai, ha a hitelintézetek válságban betöltött szerepét elemezzük, ugyanakkor a jelenséghez hozzájárul egy kommunikációs felnagyítás, valamint egy társadalmi-szociális háritó magatartás is. Egy ilyen környezetben különösen fontosá válik a pénzintézetek közvetítő szerepének, gazdálkodásának és kockázatkezelésének reális megítélése, nemcsak a gazdasági tisztánlátás biztosítása érdekében, de az elvesztett fogyasztói bizalom helyreállítása, és ezzel a gazdasági növekedés feltételeinek újbóli megteremtése miatt is (Gyórfy, 2012: 423).

Zsolnai (2011) fő célja, hogy bemutassa a hitelintézetek működését a válság előtti időszaktól, a válság utáni aktualításokig, kiemelve a rendkívül stabil gazdálkodást, kitérve az elhibázott lépésekre és a szabályozás fontosságára, valamint e témakörök összefüggéseire. A pénzügyi intézmények esetében egy vizsgálat során általában nem a profitorientáltságuk kerül előtérbe, hanem a gazdaságban és a társadalomban betöltött szerepük. A pénzügyi intézmények szolgáltatásán van a hangsúly, hiszen a gazdaság működtetése a fizetési, pénzforgalmi folyamatok mentén történik. A hitelintézetek működését ugyanakkor körültekintően és egyedi módon kell szabályozni, a speciális kockázatok és tevékenységi jelleg, valamint a betétekből való gazdálkodás miatt, és mindez meghatározza a hitelintézetek működését.

(A bankszabályozás kérdésköre és folyamata) A pénzügyi szektor biztonságos működése szoros összefüggésben van a bankszabályozás kérdéskörével. „A pénzügyi intézmények [...] szabályozása a gazdaság támogatása és finanszírozása, a betétesek védelme, a csődök elkerülése, a stabilitás és a bizalom fenntartása, valamint még számos gazdasági, gazdaságpszichológiai és észerv mentén szükségesnek ítélandó, amelynek egyértelmű nyomatékot ad még az elmúlt évek pénzügyi válsága, háttere és nagyságrendje” (Zsolnai 2012: 222). A bankszabályozás két fő területe az információs aszimmetria csökkentése és a betétesek védelme. Az aszimmetria csökkentését segíti elő a felügyeleti hatóság és annak tevékenysége; valamint a bankok 2008 óta fennálló tevékenységi és tőkehelyzeti nyilvánosságra hozatali kötelezettsége. A betétesek védelme, a betétbiztosítás jellemzői és a védett összeghatár pedig az elmúlt években uniós szinten is nagy figyelmet kapott. „A betétesek védelme nemcsak egyedi ügyfélszinten meghatározó és nemcsak a bankpánik, banksőd, rendszerszintű csőd vagy akár a gazdasági stabilitás szempontjából fontos, hanem meghatározó vizsgálati szempont a határon átnyúló tevékenységnél is.” (Zsolnai 2012: 215)

A kockázatoság a kihelyezett hitelek feltételeiben és visszafizetési rendszerében, az ügyfelek fizetési képességében és hajlandóságában, valamint az elhelyezett betétek ütemezésében, és a betétekhez történő hozzáférés, a megtakarítások kivétele tekintetében

jelenik meg. A betétesek védelméhez kapcsolódó másik bankszabályozási aspektus a bankcsődök kérdésköre. A bankpánik, bankcsőd és a fertőzésen keresztül rendszerszintű bankválság esetén már nemcsak egyedi költségek merülnek fel, hanem a betétesek kompenzálása, a bizalomvesztés és a funkciók helyrehozatala miatti veszteség már társadalmi költségként értelmezhető (Mérő 2004 in Zsolnai 2012: 215).

Az előbbieket kapcsán a banki kockázatok kezelésének és általános szabályozásának igénye nemzetközi szinten is felmerült. A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (Basel Committee on Banking Supervision–BCBS) 1988-ban vezette be az első bázeli egyezményt, amelyet a saját alapok, a szolvencia ráta, a hitelintézetek, befektetési vállalkozások tőkemegfelelése és a kereskedési, piaci valamint árukockázatok kezelésének igénye idézett elő.

A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság a Nemzetközi Fizetések Bankjában található. A Magyar Nemzeti Bank hivatalos honlapja alapján a szervezet az alábbiak szerint jellemezhető. „A Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) a legrégebbi nemzetközi pénzügyi szervezet, melyet eredetileg a német jóvátételi kötelezettségeket rendező Young-terv pénzügyi lebonyolítására hoztak létre 1930-ban, részvénytársasági formában, Bázelen, Svájcban. A BIS jelenleg 60 ország központi bankjának tulajdonában áll, ezek valamennyien képviselői és szavazati joggal rendelkeznek. A szavazati erő nagysága arányos az adott ország birtokában lévő BIS részvények számával. A Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság (BCBS)–irányelveket és felügyeleti sztenderdeket alakít ki”. Erről Szabó–Morvai (2003) így ír: „A bázeli Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS–Bank for International Settlements) berkein belül működő Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság feladatának tekinti, hogy szabályozza a bankok működését a nemzetközi pénzügyi piacok stabilitása érdekében.” A szerző ugyanebben a publikációban kifejti a szabályozások fontosságát és területeit, amelyek a tőkekövetelményre, a prudenciális működésre, valamint a bankcsődök elkerülésére irányulnak. Ezek a szabályozások a pénzügyi közvetítő szerep erősítése és a bankok biztonságos működése érdekében jöttek létre.

A Bazel I. ajánlások minden intézményre egységesen vonatkozó 8%-os tőkemegfelelési követelményt (Cook-ráta) írtak elő a hitelkockázat tekintetében, de a piaci és a működési kockázatot még nem szabályozták. Tajti (2011) értékelése szerint az egyezmény azonos feltételekkel szembesítette a bankokat, közvetlenül nem segítette elő a fejlettebb kockázatkezelési módszerek kidolgozását, de jelentős mértékben fejlesztette az egyes nemzeti szabályozások összehangolásának folyamatát. A BCBS a következő években a tapasztalatok alapján felülvizsgálta az 1988-as ajánlásokat, valamint új javaslatokat is kidolgozott. (Tajti 2011: 499). 1996-ban a Bazel I.-et a piaci kockázatok fedezéséhez szükséges tőkekövetelmény számítására vonatkozó előírásokkal egészítették ki. A bázeli folyamatok változásának hatására a korábbi szabályozásalapú rendelkezéseket felváltotta a kockázatalapú szabályozás. Az új ajánlások keretében banki kockázatszámítási, kockázatkezelési és tőkekövetelményi szabályozási alapot készítettek elő. Továbbá, az uniós tőkekövetelmény szabályozás már kötelezettséggént jelent meg a tagállamok felé. A tőkekövetelmény szabályok „átfogóan hatottak a bankokra, növelték az átláthatóságot, alapvetően a matematikai modellek által közelebb került az ügylet kockázata, azaz a nemteljesítés valószínűsége és a tőkekövetelményi érték egymáshoz” (Zsolnai 2012: 216).

A hitelkockázatok tőkekövetelményének meghatározása először az Internal Ratings-Based, azaz IRB módszerrel történt. Ez kifejezi, hogy a fejlettebb kockázatkezelési gyakorlattal rendelkező bankok a szabályozó hatóságnál pontosabban képesek meghatározni, hogy mekkora tőkére van szükségük a hitelportfólió kockázatának ellensúlyozására (Mérő 2002: 31). A kockázati tudatosság és a kockázatkezelési modellek fejlettsége függvényében a módszer lehetővé tette, hogy egyes intézmények a kockázati tényezőket is

maguk határozzák meg. Ha egy bank az IRB segítségével határozta meg tőkekövetelményét, akkor azt minden portfólió kategória és minden üzleti egység vonatkozásában alkalmaznia kellett (Mérő 2002: 33). A módszer alkalmazásának egyik feltétele az volt, hogy legyen megfelelő minősítési rendszer, a másik pedig, hogy a rendszer minden kategóriájához jól dokumentálhatóan kapcsolódjon az adott kategóriához tartozó nemteljesítési valószínűség (probability of default –PD). További kockázati tényezőket is figyelembe kellett venni, így a veszteségrátát (loss given default–LGD), azaz a nemteljesítéskor várható tényleges veszteség nagyságát; valamint a nemteljesítéskori kockázati összeget (exposure at default–EAD). A belső minősítésen alapuló modell alapváltozatát használó bankok csak a PD értékét, a fejlett változatot alkalmazók a többi paramétert is önmaguk határozták meg (Szabó–Morvai 2003: 882).

A bázeli direktívákhoz kapcsolódóan tehát a banki kockázatok matematikai kezelésének igénye is megjelent. „A hitelkockázat modellezésének alapjául a bázeli ajánlások értelmében a CreditVaR koncepció szolgál, amely alapján a várható, illetve a nem várt kockázatok kezelésére eltérő előírások vonatkoznak: míg ugyanis az előbbire céltartalékokat kell képezni, addig az utóbbi fedezésére tőkét kellallokálni. A szabályozói tőkének az a feladata, hogy védelmet nyújtson egy adott konfidenciaszinten a nem várt veszteséggel szemben” (Tajti 2012: 9). Figyelembe véve, hogy a szórás „csak részben felel meg a kockázat intuitív fogalmának – hiszen nem tesz különbséget nyereség és veszteség között –, a 90-es években a bankok tömegesen áttértek az ún. kockázatotott érték, angolul Value-at-Risk (VaR) alkalmazására, amely nem más, mint a veszteségek eloszlásának egy magas (95-99%-os) konfidenciaszint melletti kvantilise” (Varga–Haszonits 2009: 2). A kockázatotott érték módszer előnye, hogy elvileg tetszőleges befektetésre kiszámítható, így a különböző lehetőségek VaR-ja összehasonlítható, valamint a kockázatot pénzvészteségben fejezi ki, és ezek miatt nagy népszerűsége telt szert a tőkeemfelelési szabályozásban és a kockázatomérés- és kezelés gyakorlatában. A modell legfontosabb hátránya viszont az, hogy figyelmen kívül hagyja a VaR-nál nagyobb veszteségek eloszlását, ami teljesen ellentmond a kockázatot intuitív fogalmának, és ez egyben megkérdőjelezi a gyakorlati alkalmazhatóságot is. További hátrányként említhető, hogy a VaR a portfóliósúlyok nemdifferenciálható függvénye, és nem konvex. A konvexitás hiányának kiküszöbölésére a feltételes kockázatotott érték modellt (Conditional Value-at-Risk (CVaR)) javasolták először. „A CVaR a VaR-nál nagyobb veszteségek átlaga, a VaR-t is beleértve” (Kutas 2012: 14). A módszer fő előnye az eredeti kockázatotott érték eljáráshoz képest, hogy nemcsak a veszteségek (1-konfidenciaszint) szerinti kvantilisét veszi figyelembe, hanem az annál nagyobb veszteségeket is, ezáltal érzékeny az extrém eseményekre is (Varga–Haszonits 2009: 18).

A VaR és CVaR módszertani aspektusait vizsgálta egy fontos empirikus alkalmazás keretein belül, az európai legnagyobb tőzsdeindexek kockázatotát elemelve Lőrincz–Nagy (2011). A szerzőpáros gyakorlati vizsgálatainak eredményei is azt mutatják, hogy kockázatotkezelés szempontjából a CVaR alkalmasabbnak bizonyul, ezért ennek alkalmazása a banki kockázatotkezelés esetén is javasolt.

A banki szabályozói modell megalkotásánál felhasználták a portfólióalapú hitelkockázatotmérés rendszerét. Először a RiskMetrics tette lehetővé a kockázatotott érték széleskörű használatát (Lőrincz–Nagy 2011: 45), majd a későbbiekben, szintén a J. P. Morgan által kifejlesztett, 1997-ben megjelent, CreditMetrics-et használták (Szabó–Morvai 2003: 882). E két eljárás, majd 1998-tól a McKinsey CreditPortfolioView-ja különböző módszerekkel és eltérő adatokkal próbálták meghatározni a portfóliók nemfizetési valószínűségét és értékét (Horváth 2001, Mérő 2002).

A Bazel II. ajánlások újabb lépcsőfokoként 2006-ban az új tőkekövetelmény előírásokat tartalmazó Capital Requirements Directive jelent meg, és CDR néven vált ismertté. „Lényegi eleme az előrettekintő jellegű tőkeszabályozás, a jövőbeni kockázatok felmérése, a hitelintézetek kockázattérékenységének előmozdítása, illetve kiterjesztése” (Tajti 2011: 501).

Az irányelvek I. pillére a felügyeleti minimális tőkekövetelmény számításához egységes kvantitatív követelményeket határoz meg, a II. pillér a belső tőkeszükséglet kiszámítását és a modellezési technikákat helyezi előtérbe, a hatékonyabb kockázatkezelést ösztönzi, melyhez belső tőkeegyelelés-értékelési folyamat (ICAAP) kialakítását javasolja. Továbbá, a II. pillér egységes felügyeleti felülvizsgálati folyamatot (SREP) is tartalmaz, rögzíti a hatásköröket, a mennyiségi és minőségi eszközöket. A CRD III. pillére a közzétételi és adatszolgáltatási követelményeket tisztázza. Tajti (2011) előbbi cikkében és diszsertációjában is részletesen elemzi a CDR módosításait, amelyek háttérben a jövőbeni pénzügyi válságok megelőzése áll, a szektor sérülékenységének a csökkentésével.

A bázeli ajánlások reformjának következő lépése 2010-ben történt, amikor elfogadták a Bazel III.-at a banki tőkekövetelmények rendszerének további erősítése céljából. A Bazel III. javaslatcsomag első alapidokumentuma a likviditáskockázati követelmények szigorításához tartozó standardok bevezetését és rövid távú, valamint strukturális likviditási ráták előírását tartalmazza a hitelintézet számára. A másik alapidokumentum pedig a tőkeminőség növelését, a partnerekockázati tőkekövetelmény megerősítését, a tőkeáttételi mutató és a tőkepuffer-képzés bevezetését írja elő.

Összefoglalásképpen elmondható tehát, hogy a Bazel I. egységesen próbálta szabályozni a bankrendszer működését, az országok bankjai közötti versenysemlegesség megteremtése érdekében. A Bazel II. a kockázat mérésére helyezte a hangsúlyt, és így biztosította a bankrendszer számára a modern és hatékony kockázatkezelés lehetőségét. A Bazel III. szabályozó rendszer pedig a működést és a nagyobb biztonságot preferálta, és így próbálta meg javítani a válság után kialakult helyzetet.

(A magyarországi jelzáloghitelezés a lakossági szegmens tükrében) A továbbiakban a kockázatkezelési folyamatok tükrében a magyarországi jelzáloghitelezés változásait elemezzük. Az első jelzálog bank 1862-ben alakult meg, de záloglevél jellegű értékpapírok már korábban is léteztek. Ezt az időszakot, majd a 2000-es évek után kialakult helyzetet, valamint a jelzáloghitelezés feltételeit részletesen elemzi Kondrát (2012). A feltételek között hangsúlyozza a stabil gazdasági helyzetet, a zálogjog érvényesíthetőségét biztosító jogi és szabályozási környezetet, a megfelelő ingatlan-nyilvántartás létét, a fejlett tőkepiacokat, és a jól működő ingatlanpiacot. A szerző e tényezők mentén bemutatja a közelmúlt lakossági jelzáloghitel portfóliójára jellemző változásokat, és kitér a magas devizahitel arányból adódó kockázatokra és azok következményeire. Bemutatja továbbá, a jelzáloghitelezéshez szükséges hosszú távú finanszírozás biztosítására létrejött két alapvető módszert: az amerikai „univerzális” és a német „specialista” modellt. A hazánkban is alkalmazott német modell lényege a fedezeti és a specialista elv. A fedezeti elv szerint az ingatlanokat jelzáloggal kell biztosítani, és ennek nemcsak a tőketörlesztésre, hanem a kamatokra is elegendő biztosítékot kell nyújtania. A specialista elv szerint, ha a jelzáloglevélhez kibocsátási monopólium tartozik, akkor a kibocsátó működését korlátozza a törvény. „A specialista elv a különleges szaktudás és kockázatkezelés záloga” (Kondrát 2012: 115).

A magyarországi jelzáloghitel-piac erősödését az állami kamattámogatás segítette elő. Eredetileg az új építésű lakásokat támogatták, majd kiterjesztették a támogatást használt lakásokra is. Ebben az időszakban (2000-es évek eleje) a makrogazdasági feltételek is

viszonylag kedvezőek voltak, így a lakossági jelzáloghitelezés növekedése folytatódott. A lakástámogatások mértékének növekedése a költségvetési kiadásokat megemelte, ezért 2003 után szigorítások következtek. 2005-re sikerült megállítani a támogatások növekedését, csökkent a bankok érdekeltsége is, így a magasabb kamatteher és a növekvő kockázat miatt a háztartások kereslete is csökkent. A bankrendszer ezekre a folyamatokra, a romló jövedelmezőség miatt is, a kockázatalapú verseny erősítésével reagált. Ennek egyik eleme a devizaalapú lakáshitelek bevezetése volt, a másik eleme a hitelezési feltételek enyhítése, a harmadik az ügyfélszám növelése a magasabb kockázat felvállalásával. A kedvező devizaárfolyamok miatt a hitelállomány meredeken növekedett, azonban a válság beigazolta, hogy a devizahitelek fő kockázata az árfolyamváltozás és a külföldi referenciakamat-szint emelkedése volt (Konrád 2012: 121–122). A lakossági jelzáloghiteleken belüli magas devizaarány a közelmúltban olyan nagymértékű makrogazdasági szintű problémákat okozott, hogy kormányzati beavatkozások váltak szükségessé. A folyamatok alapján indokoltnak tartjuk a lakossági jelzáloghitel-portfólió alakulásának és a kockázatok változásának elemzését.

(A lakossági jelzáloghitel-portfólió alakulása) A jelzáloghiteleken belül (lakáshitelek és szabad felhasználású jelzáloghitelek) összesen öt szegmenst különíthetünk el. A lakáshitelek egy része devizaalapú, illetve devizahitel (továbbiakban „devizahitelek”), másik része forintban denominált. A lakáscélú devizahitelek mind piaci kamatozásúak, ez képezi az első szegmenst. A forintalapú lakáshitelek egy része piaci, másik része támogatott kamatozású, így azonosítható be a második és a harmadik szegmens. Továbbá, negyedik és ötödik szegmensként, a szabad felhasználású jelzáloghiteleket szintén tovább bonthatjuk még devizahitelekre és forintbitelekre. Ez utóbbiak mind piaci kamatozásúak.

Az öt szegmensre vonatkozó követelések értékét, ezeknek a teljes követelés értékhez képesti arányát, valamint a szerződések számát, és a szegmensenkénti szerződések teljes szerződés számhoz képesti arányát illusztráltuk az 1. táblázatban. Az utolsó oszlopban jelenítettük meg az egy szerződésre szegmensenként átlagosan jutó értéket, millió forintban kifejezve.

1. táblázat: Jelzáloghitelek értéke, szerződésszáma és átlagos hitelösszege

Típus/Jellemző		Követelés összértéke (Mrd Ft)	Érték / Összesen (%)	Szerződések száma (db)	Darabszám/Összesen (%)	Átlagosan igényelt hitel (millió Ft)
Lakáshitel (piaci)	Deviza	1 751	33,26	213 683	19,20	8,19
	Forint	626	11,89	262 263	23,55	2,39

Szabadfelhasználású jelzáloghitel	Deviza	1 615	30,68	267 492	24,03	6,04
	Forint	417	7,92	134 979	12,13	3,09
Lakáshitel (támogatott)	Forint	855	16,24	234 795	21,09	3,64
Összesen		5 264	100,00	1 113 212	100,00	4,67

Forrás: Saját készítésű táblázat Berlinger (2013) és MNB adatok alapján (2013. 12. 31-ig)

Az adatok alapján levonható az a következtetés, hogy mind a lakáshiteleknél, mind a szabad felhasználású jelzáloghiteleknél, értékben és arányban is a legjelentősebb csoport a devizahitel. Ez a korábbi kedvező árfolyamok ismeretében nem meglepő. A teljes jelzáloghitel állományon belül több mint 60%-os részarányt képvisel az említett két csoport. Ugyanakkor, érdemes megfigyelni, hogy a támogatott forintalapú lakáshitel értéke (855 Mrd Ft), és százalékos aránya (16,24%) is megközelítőleg megegyezik a másik két típusú, forintalapú jelzáloghitel együttes értékével (1 043 Mrd forint) és arányaival (18,81%). Fontosnak tartottuk elemezni a teljes jelzáloghitel állományon belül a kockázatos és problémás jelzáloghiteleket. A 2. táblázat összeállításához egyrészt szintén Berlinger (2013) összefoglaló táblázatát használtuk fel, másrészt ezt kiegészítettük saját kutatással, az MNB adatainak kigyűjtésével.

2. táblázat: Problémás jelzáloghitelek aránya

Típus/Jellemző		Problémás (Mrd Ft)	Szegmensben belül (%)	Összes problémáson belül (%)	Lejárt (Mrd Ft)	Szegmensben belül (%)	Összes lejárton belül (%)
Lakáshitel (piaci)	Deviza	351	20	30,66	182	10,39	30,18
	Forint	96	15	8,38	55	8,79	9,12
Szabadfelhasználású jelzáloghitel	Deviza	525	33	45,85	278	17,21	46,10
	Forint	139	36	12,14	73	17,51	12,11
Lakáshitel (támogatott)	Forint	34	4	2,97	15	1,75	2,49
Összesen		1145		100,00	603		100

Forrás: Saját készítésű táblázat Berlinger (2013) és MNB adatok alapján (2013. 12. 31-ig)

Látható, hogy kockázat szempontjából a teljes jelzáloghitel-portfólió 21%-a (1 145 Mrd forint) számít problémásnak (átlag alatti, kétes, rossz). A teljes portfólió 11%-a már lejárt portfólió, és ez a lejárt követelés érték a problémás jelzáloghiteleknek több mint a felét teszi ki. A problémás szegmensben belül a legnagyobb arányt a devizában nyújtott lakáshitelek (piaci), valamint a devizában nyújtott szabad felhasználású jelzáloghitelek képviselik. A csoportjuk teljes értékéhez képest ebben a két típusban a problémás hitelek aránya is magas (20% és 33%). Fontos eredmény a harmadik oszlop szerinti kimutatás, miszerint e két hiteltípus problémás hitelei az összes problémás hitelállományon belül még magasabb arányt mutatnak (30,66% és 45,85%). A teljes problémás devizaalapú jelzáloghitel-állomány együttes értéke 876 milliárd forint. A két devizahitel-szegmensben a legnagyobb a már lejárt hitelállomány is, ennek értéke együttesen több mint 300 milliárd forint. A szabad felhasználású hiteleken belül a forinthiteleknél is gondok vannak a visszafizetéssel, de szerencsére ez a szegmens értékét tekintve (139 Mrd forint) viszonylag kicsi.

A problémás hitelekre vonatkozó elemzéseinket PSZÁF (2012) adatok kigyűjtésével folytattuk, melyek alapján megállapítható, hogy hiába csökkent folyamatosan a lakáscélú hitel átlagkamata, a forintban történő folyósítási érték nem tudott növekedni 2012–2013 intervallumban. Ugyanakkor, a stagnálás ellenére a kockázatos hitelek aránya megnőtt, ahogyan azt a hátralék kifizetésével induló gyűjtőszámlák változása is jelzi (PSZÁF, 2012). Továbbá, a fizetőképességi problémák miatti kényszerértékesítések száma is emelkedett a megfigyelt intervallumban. A PSZÁF-jelentéseket áttanulmányozva, az alábbi megállapítások tehetők a háztartási jelzáloghitel-portfólióval kapcsolatban:

- A nemteljesítő lakossági jelzáloghitelek nominális állománya a hitelintézetek körében 2012-ben 10,6%-kal nőtt, majd 2013 első negyedévében gyakorlatilag szinten maradt.
- A jelzáloghitelek nemteljesítési rátája a 2011. év végi 13,5%-ról a 2012. év végére 16,2%-ra, majd 2013. március 31-ig pedig 17,3%-ra emelkedett.
- A forint jelzáloghiteleknél a nem fizető hitelek aránya (Non Performing Loans – NPL) jóval alacsonyabb (2013. március: 12,1%), mint a devizahitelek esetében (20,2%), annak ellenére, hogy a forint portfólió – a korábbiaknál lassabban, de – folyamatosan romlott 2012-ben is.
- A már belépett ügyfelek teljesítését elemezve ugyanakkor az is látszik, hogy a portfólió minősége gyorsan romlik.
- Az árfolyamgátba belépő ügyfelek egy része az alacsonyabb törlesztőrészletet sem tudja fizetni.
- A 2012. augusztusig tartó program keretében mindössze 23 milliárd Ft-nyi késedelmes devizahitelt váltottak át, ami 4%-os részvételi arányt jelent, így ez a program nem volt érdemi hatással a nem fizető hitelek (NLP) arányára.
- Az éven túli késedelembe esett forint- és devizaadósok egy része számára a PSZÁF, 2013 Kockázati jelentés megoldási alternatívának tüntette fel a Nemzeti Eszközkezelőt (NET).
- A végrehajtási eljárásban értékesített ingatlanok száma már a kvótarendszer bevezetése előtt is alacsony volt, a kvótarendszer indulása óta pedig jellemzően nem használják ki a rendelkezésre álló keretet, vagyis annyi ingatlant sem jelölnek ki az intézmények, amennyit a kvóta megengedne (PSZÁF: Kockázati jelentés, 2013).

E folyamatok és elemzések tükrében érthetővé válik, hogy a kormányzat végül az erőteljes állami beavatkozás mellett döntött, hogy megelőzze a kialakulónál még nagyobb mértékű és arányú hitelezési kockázatok megjelenését, és ezáltal a lakossági fizetőképességi problémák kezelhetetlenségének kialakulását.

Mint ismeretes, a lakossági devizahitelek esetében, a kedvezőtlen árfolyamok miatt kialakult sorozatos fizetési képtelenség miatt a Kormány 2010. július 1-je után korlátozta a devizaalapú jelzálogjog-bejegyzést. Ezután további állami intézkedéseket vezettek be a problémás hitelesek megsegítésére, ami hozzájárult a problémás devizaalapú portfólió értékének csökkentéséhez.

A devizahiteleseknek nyújtott mentőcsomagok közül a legfontosabbak az alábbiak voltak, időrendben: Árfolyamrögzítés I., Vég törlesztés, 90+ napos tartozások forint hitelre váltása, Árfolyamrögzítés II., Nemzeti Eszközkezelő, Otthonteremtő kamattámogatott hitelek, Kötelező forintosítás.

(Jelzáloghitel-kínálat és kockázati faktorok elemzése) Ebben a részben a jelzáloghitel kínálat elemzésével foglalkozunk, és a vizsgált kérdéskört banki oldalról közelítjük meg. Összehasonlítjuk a vezető kereskedelmi bankok pénzügyi helyzetét, majd az általuk kínált lakossági jelzáloghitelek fajtáit elemezzük. Ezután kimutatjuk azokat a legfontosabb kockázati faktorokat, amelyek a kereskedelmi banki lakossági jelzáloghitelzés területén, kutatásaink alapján kiemelt jelentőségűek. Végül, egy szekunder elemzési forrás, az OTP Ingatlanpont elemzése segítségével összekapcsoljuk a működési kockázat témakört a jelzáloghitelzésben megjelenő elbírálási szempontokkal és a lakossági szokásokkal.

(Kereskedelmi banki adatok összehasonlítása) Az IFRS-beszámolók szerinti mérlegfőösszeg alapján készített magyarországi, kereskedelmi banki rangsorban a következő társaságok a legnagyobb pénzügyi szolgáltatók: OTP Bank Nyrt., Erste Bank Hungary Zrt., K&H Bank Zrt., MKB Bank Zrt. és CIB Bank Zrt.

A társaságok részletes adatsorai a www.e-beszamolo.kim.gov.hu oldalon érhetőek el. Ezeket az éves beszámoló információkat használtuk fel a 3., 4. és 5. táblázat összeállításához. Az volt a célunk, hogy ne csak a mérlegfőösszeg szerinti banki rangsort közöljük, hanem részletesebben elemezzük a legfontosabb versenytársak adatainak alakulását. A mérleg és eredménykimutatásból származó alapadatok kigyűjtésén túl, jövedelmezőségi mutatókat is számítottunk 2012–2014 intervallumra. Palkó (2013) elemzése alapján megállapítható, hogy 2012-ben a legnagyobb tőkearányos nyereséget (ROE) elérő bankok között az előbbi öt vezető bankból csak az OTP és a K&H volt a legjobb 10-ben.

Táblázatainkból az is kitűnik, hogy az OTP mérlegfőösszeg, nettó kamatbevétel, és adózás utáni, nettó eredmény szempontból is abszolút vezető helyet foglal el a banki rangsorban a vizsgált 3 évben, és ez alól csak a 2014-es év adózott eredménye kivétel. Ugyanakkor a jövedelmezőségi mutatók tekintetében a K&H végig megelőzi az OTP Bankot, és a 2014-es évben az Erste és az MKB is kiváló árbevétel-, mérlegfőösszeg, és saját tőke arányos nyereségességi rátákat (ROS, ROA, ROE) produkált. Az Erste Bank helyzete és megítélése változó, de mindvégig pozitív és folyamatosan növekvő eredménye, valamint 100 milliárd forint körüli átlagos árbevétel szintje miatt a kiválasztott versenytársak közül a 2. és 3. hely valamelyike garantált a pénzügyi intézet számára. Az MKB és a CIB a céltartalék képzés miatti veszteség szintből fakadóan a 4. és 5. helyre sorolódik. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az előző évek kedvezőtlen adataival szemben, 2014-ben az MKB képes volt nyereséget, és magas ROE mutatót elérni.

3. táblázat: A vezető bankok kiemelt adatai és jövedelmezőségi mutatói (2012)

	OTP Bank	ErsteBank	K&H Bank	MKB Bank	CIB Bank
Mérlegfőösszeg (Milliárd Ft)	10 113,4	2 788,2	2 470,0	2 308,4	2 119,2
Nettó kamatbevétel (Milliárd Ft)	645,4	103,7	79,9	66,2	145,3
Nettó eredmény (Milliárd Ft)	122,5	11,1	26,4	-88,5	-151,8
ROS (%)	19,2	6,5	27,4	-133,6	-105,2
ROA (%)	0,9	0,2	1,0	-3,8	-7,1
ROE (%)	8,2	6,9	14,4	-74,4	-78,1

Forrás: önálló szerkesztés az éves beszámolók alapján

2012-ben, a jegybanki alapkamat átlagos éves szintje 6,7% volt. Megállapítható, hogy az OTP, Erste és K&H saját tőke arányos nyeresége ezt a szintet meghaladta, így a vezető bankok a kockázatmentes ráta felett képesek voltak többlethozamot, azaz kockázati prémiumot realizálni.

4. táblázat: A vezető bankok kiemelt adatai és jövedelmezőségi mutatói (2013)

	OTP Bank	Erste Bank	K&H Bank	MKB Bank	CIB Bank
Mérlegfőösszeg (Milliárd Ft)	10 381,0	2 266,7	2 559,2	1 962,1	1 849,2
Nettó kamatbevétel (Milliárd Ft)	653,7	91,4	146,8	73,9	159,1
Nettó eredmény (Milliárd Ft)	64,1	16,6	19,0	-6,2	-136,7
ROS (%)	9,8	13,4	12,9	-8,5	-85,9
ROA (%)	0,6	0,7	0,7	-0,3	-7,3
ROE (%)	4,2	9,2	9,8	-4,14	-79,2

Forrás: önálló szerkesztés az éves beszámolók alapján

Az MNB alapkamat-csökkentési stratégiájának eredményeképpen, 2013-ban a jegybanki alapkamat átlagos éves mértéke 4,2% volt. Ebben az évben az OTP ROE mutatója már nem mondható olyan kedvezőnek, pontosan megegyezik az alapkamat szinttel. Az Erste javított az előző évi kockázati prémium szintjén, a K&H pedig 2013-ban is képes volt megfelelően magas kockázatmentes ráta feletti hozamtöbbletet produkálni.

5. táblázat: A vezető bankok kiemelt adatai és jövedelmezőségi mutatói (2014)

	OTP Bank	Erste Bank	K&H Bank	MKB Bank	CIB Bank
Mérlegfőösszeg (Milliárd Ft)	10 971,0	1 887,1	2 442,8	1 944,5	1 733,6
Nettó kamatbevétel (Milliárd Ft)	404,9	125,5	133,1	75,9	86,2
Nettó eredmény (Milliárd Ft)	-102,2	101,3	28,2	148,1	-104,1
ROS (%)	-25,2	80,7	21,2	194,9	-120,7
ROA (%)	-0,9	5,3	1,1	0,1	-6,0
ROE (%)	-8,1	57,2	15,7	77,8	-56,3

Forrás: önálló szerkesztés az éves beszámolóik alapján

2014-ben az éves átlagos jegybanki alapkamat 2,4% volt. Ebben az évben a K&H folytatta kiegyensúlyozott tevékenységét és újra kockázati prémiumot realizált, az OTP (várhatóan csak átmenetileg) veszteséget mutatott ki, az Erste és az MKB pedig jelentősen javította eddigi jövedelmezőségi adatait.

(Vezető bankok jelzáloghitel kínálata) A vezető bankok lakossági jelzáloghitel kínálatának részletes elemzéséhez a hivatalos internetes honlapokat használtuk fel. Arra törekedtünk, hogy az elérhető jelzáloghitelek teljes spektrumát feltárjuk. Minden vizsgált pénzügyintézetnél kikerestük az igényelhető jelzáloghitelek típusát és nevét, valamint a maximális futamidőt, a maximálisan igényelhető hitelösszeget, és a teljes hiteldíj mutató (THM) értékét.

Eredményeinket az előző fejezetben közölt banki sorrendnek megfelelően rendszereztük. Így először az OTP, majd az Erste, K&H, MKB és végül a CIB kínálatát mutatjuk be, és összehasonlító elemzésünk után, levonjuk következtetéseinket.

6. táblázat: OTP Bank lakossági jelzáloghitelek

Jelzáloghitel neve	Futamidő (év)	Maximumigényelhető hitel- összeg (millió Ft)	THM (%)
OTP támogatott lakáshitelek új lakásra	15	20	6,70
Piaci feltételű hitel új lakásra	50	25	6,70
Támogatott hitel, építésre	15	20	6,70
Piaci feltételű hitel, építésre	50	25	9,67
Támogatott hitel használt lakásra	10	20	6,90
Piaci feltételű lakáshitelek használt lakásra	50	25	9,67
Támogatott hitelek bővítésre	10	20	6,95
Piaci feltételű lakáshitel bővítésre	50	25	9,67
Piaci feltételű hitel felújításra	50	25	9,67

Forrás: saját szerkesztés az OTP Bank honlapján elérhető adatokból

7. táblázat: Erste Bank lakossági jelzáloghitelek

Jelzáloghittel neve	Futamidő (év)	Maximumigényelhető hitelösszeg (millió Ft)	THM (%)
Piaci kamatozású lakáshitel 6 havi kamatperiódus	25	50	6,30
Támogatottlakáshitelhasznált	25–30	20	7,62
támogatottlakáshitelkorszerűsítésre	25–30	15	7,62
Támogatott lakáshitel újtásra	25–30	30	7,62

Forrás: saját szerkesztés az Erste Bank honlapján elérhető adatokból

8. táblázat: K&H Bank lakossági jelzáloghitelek

Jelzáloghittel neve	Futamidő (év)	Maximumigényelhető hitelösszeg (millió Ft)	THM (%)
K&H üzleti feltételű lakáshitel	35	100	6,8-10,3
K&H lakáscélú állami támogatással	35	új 15 használt 10	6,6-8,2
K&H zöldhittel ingatlanfedezettel	35	10	6,9-10,0
K&H otthonkorszerűsítő hitel	25	100	7,8-11,9

Forrás: saját szerkesztés a K&H Bank honlapján elérhető adatokból

9. táblázat: MKB Bank lakossági jelzáloghitelek

Jelzáloghittel neve	Futamidő(év)	Maximum igényelhető hitelösszeg (millió Ft)	THM (%)
MKB otthonteremtési hitel használt lakásra	35	10	7,72-7,81
MKB megújulás lakáshitel	35	15	6,57-12,32
MKB otthonteremtési hitel új lakásra	35	15	7,72-7,81

Forrás: saját szerkesztés az MKB Bank honlapján elérhető adatokból

10. táblázat CIB Bank lakossági jelzáloghitelek

Jelzáloghitel neve	Futamidő (év)	Maximumigényelhető hitel-összeg (millió Ft)	THM (%)
UNO	35	Ingtalan, jövedelemalapján	8,18
Forint lakáshitel állami támogatással	30	10-12,5	6,66
UNO szabad felhasználású	25	Ingtalan, jövedelemalapján	9,27
Forintlakáshitel állami támogatás, korszerűsítésre	30	5	6,66

Forrás: saját szerkesztés a CIB Bank honlapján elérhető adatok alapján

A táblázatok alapján látszik, hogy ha az ügyfél jó jövedelmi helyzettel rendelkezik és el tudja érni a legalacsonyabb THM szerinti besorolást, akkor a K&H Bank a legjobb választás. Itt lehet hozzáférni ugyanis a leghosszabb futamidő mellett a legnagyobb hitelösszegekhez. Az is tapasztalható, hogy az OTP Banknak van a legszélesebb jelzáloghitel-kínálata. Különösen szembeűnő, hogy a K&H és az MKB Bank megújuló energiára vonatkozó korszerűsítő hiteleket is nyújt. Kutatásunk során még az is kiderült, hogy az Erste Bank a környezetbarát lakásépítéseknel 0,2-0,4%-os kedvezményt is nyújt. További következtetésünk, hogy a THM és az igényelhető hitelösszeg bankfüggő és típusfüggő, valamint a leánybankok anyabankjai is meghatározóak a hiteltermékek kialakítása és bevezetése során.

(Kockázati faktorok elemzése) Kutatásunk során a lakossági jelzáloghitelek hitel-igénylési lapjait is begyűjtöttük a vezető bankoktól, és elemeztük ezek hasonlóságait és különbözőségeit a kockázati faktorok azonosítása érdekében. A hitel-igénylési lapokban számos egyezés van, de különbségek is felfedezhetőek. Mindegyik pénzintézet rákérdez a munkahelyi adatokra, foglalkoztatási szektorra, munkáltató típusára, munkahelyen betöltött pozícióra, jövedelmi adatokra és vagyoni helyzetre. Eltérések az egyes témakörök mélységében rejlenek. Van olyan bank, amely általánosságban a foglalkozást kérdezi, de van olyan is, amely az általános kérdés után még konkrétan érdeklődik arról is, hogy a honvédség vagy egyéb fegyveres szervezet hivatalos állományának tagja-e a potenciális ügyfél. Létezik olyan pénzintézet, amely meghatározott alternatívákra kíváncsi: a leendő ügyfél végzettsége bíró, ügyész, igazságügyi alkalmazott-e. Véleményünk szerint ennek a kockázati faktornak igen jelentős a megítélése, mivel az adott munkakörök esetében nagy az egyéni felelősségvállalás, és egyedi lehet a munkakörhöz tartozó alkalmazói potenciális hitelfelvételi támogatás is, aminek megléte csökkentheti a banki kockázatot. Eltérések vannak továbbá abban is, hogy a pénzintézetek különböző időtávokra visszamenőleg kérik a jövedelemigazolást. Van olyan hitel-igénylési lap, amelyen megkérdezik, hogy a leendő ügyfél milyen munkahelyeken dolgozott ez ideig, így a foglalkozás mellett kiderül a különböző munkaviszonyok típusa és száma is.

A beazonosított kockázati faktorokat a 11. táblázatban szemléltetjük.

11. táblázat: A vizsgált bankok kockázati faktorai az előfordulási gyakoriság sorrendjében

Kockázati faktorok	Előfordulások
1. fennálló tartozások havi törlesztőrészlete	OTP, Erste, K&H, CIB, MKB
2. jövedelmi adatok	OTP, Erste, K&H, CIB, MKB
3. munkahelyen betöltött pozíció	OTP, Erste, K&H, MKB
4. munkahelyi adatok	OTP, Erste, CIB, MKB
5. foglalkoztatási szektor	OTP, Erste, MKB
6. adóstárssal fenntartott kapcsolat	OTP, Erste, K&H
7. munkáltató típusa	OTP, Erste
8. igazságügyi alkalmazott	OTP
9. munkahelyek száma	OTP
10. házastárssal, élettárssal ingatlanra kötött vagyoni megállapodás	Erste
11. saját erő összetétele (készpénz, elkészült munkaértéke)	Erste
12. szülői támogatásos konstrukció	Erste

Forrás: saját szerkesztés a bankok adatai alapján

Amint látható, az összes vizsgált bank hiteligénylési lapjában szerepel a fennálló tartozások törlesztő részlete, valamint a jövedelmi adatok kérdése. A munkahelyi pozíció és egyéb munkahelyi adatok szintén sok esetben kockázati tényezők. A foglalkoztatási szektorra azonban már csak három pénzintézet kíváncsi, annak ellenére, hogy véleményünk szerint ez igen fontos szempont, hiszen a jövedelmi adatok a foglalkoztatási szektor függvényei is lehetnek, abban az értelemben, hogy milyen gazdasági biztonság jellemzi az adott iparágat az esetleges nemzetközi vagy hazai makrogazdasági változások esetén. Az adóstárssal fenntartott kapcsolat (például házastársi viszony vagy rokoni kapcsolat, ezáltal esetleges öröklési hierarchia megléte vagy hiánya) szintén egy fontos kockázati elem. Elemzésünk során öt egyedi (kizárólag csak egyetlen bank által vizsgált) kockázati faktort is azonosítottunk. Az OTP Bank esetében a korábbiakban már említett „igazságügyi alkalmazott-e az ügyfél”, valamint a „munkahelyek száma” paraméterek, az Erste Banknál pedig a „házastárssal, élettárssal ingatlanra kötött vagyoni megállapodás” megléte vagy hiánya, a „saját erő összetétele”, illetve a „szülői támogatásos konstrukció” igénybevétele befolyásolják egyedi faktorként a hiteligénylő kockázati minősítését.

(A kvalitatív elemzés eredményei) A lakossági jelzáloghitelezést fogyasztói oldalról is megközelítettük, amihez szekunder forrásként az OTP Ingatlanpont elemzését használtuk fel. Ebben a piackutatási tanulmányban az ingatlanforgási sebességeket, az új lakások iránti igényt, a belső és külső tényezők egymáshoz viszonyított arányát, valamint az ügyfelek vásárlási szokásait vizsgálják. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a lakókörnyezet (ami akár 40%-os árkülönbséget is okozhat hasonló paraméterű ingatlanok között) és az elhelyezkedés a legjelentősebb vásárlási szempont, a lakás vagy ház belső jellemzői kevésbé befolyásolják a vételi döntést. Az alacsonyabb jövedelmi kategóriában a négyzetméterár a legfontosabb döntési kritérium. A tanulmány szerint az infrastruktúra, a közlekedési feltételek és a jövőbeli várható fejlesztések pozitív hatása az ingatlanok forgási sebességében is megmutatkozik. A tényleges adás-vételi árat növelheti a térség gazdasági környezete is: egy jelentős munkahelyteremtő beruházás akár az egész település ingatlanpiacát megváltoztathatja. A belső jellemzők közül a méret és a műszaki

tartalom fontosságát igazolja a gazdaságosan fenntartható (szigetelt és korszerűsített), relatíve kisebb méretű, jó elosztású lakások iránt tapasztalható évről évre növekvő kereslet. További fontos vevői szempont, hogy mennyire rendezett az ingatlan általános jogi helyzete, egyértelműek-e a tulajdoni viszonyok és jelzáloggal terhelt-e az épület.

(*Összefoglalás*) Tanulmányunkban a kockázatalakító tényezők banki versenyben betöltött szerepét és jelentőségét vizsgáltuk. Feltártuk a nemzetközi bankszabályozás előzményeit és a Bazel I.–II.–III. folyamatát, majd összehasonlítottuk az elveket és az eszközöket. Ezután a lakossági jelzáloghitelezés magyarországi gyakorlatát elemeztük. Először a lakossági jelzáloghitelek összetételének és a kockázatoknak a változását mutattuk be szakirodalmi források, MNB és korábbi PSZÁF-adatok, valamint a közelmúlt kormányzati intézkedései alapján. Ezután a vezető kereskedelmi bankok jelzáloghitel kínálatán keresztül versenytárs-összehasonlítást végeztünk, majd a hiteligénylési lapok felépítése alapján azonosítottuk a legfontosabb kockázati faktorokat. A jelzálogpiacot fogyasztói oldalról is megközelítettük, melyhez a legnagyobb bank OTP Ingatlanpont elemzését használtuk fel.

Kutatásaink eredményeképpen átfogó képet kaptunk a jelenlegi magyarországi lakossági jelzáloghitelezést érintő kockázati szabályozási háttérrel, a banki verseny meghatározó kockázati faktorairól és a piaci lehetőségekről.

IRODALOM

- Csillik Péter (2012): Az erőforrásokat hatékonyan elosztó pénzügyi rendszer, és a hazai bankfejlődés tapasztalatai. In: Kovács, L. (ed.) *Negyed százados a magyar bankrendszer. „Múlt – Jelen – Jövő”*. Magyar Bankszövetség, Budapest, 23–50.
- Fábián Gergely – Homolya Dániel (2012): Feltételek és kilátások 2013–2014-re. In: Kovács, L. (ed.) *Negyed százados a magyar bankrendszer. „Múlt – Jelen – Jövő”*. Magyar Bankszövetség, Budapest, 51–66.
- Horváth Edit (2001): A hitelkockázat és a feltételes követelés modellje. *Közgazdasági Szemle* 48., 5., 430–441.
- Gyórfy Dóra (2012): Intézményi bizalom és a döntések időhorizontja. *Közgazdasági Szemle* 59. 4., 412–425.
- Király Júlia – Nagy M. (2008): Jelzálogpiacok válságban: kockázatalapú verseny és tanulságok. *Hitelintézet szemle* 7., 5., 450–482.
- Kondrát Zsolt (2012): Jelzáloghitelek (lakás-, valamint jelzálog fedezett hitelek). Feltételek és kilátások 2013–2014-re. In: Kovács, L. (ed.) *Negyed százados a magyar bankrendszer. „Múlt – Jelen – Jövő”*. Magyar Bankszövetség, Budapest, 111–128.
- Kutas Éva (2012): *Kockázati modellek (VaR és cVaR)*. BSc szakdolgozat, Budapest: ELTE.
- Lőrincz Márta – Nagy Bálint Zsolt (2011): A kockázatosított érték módszertani aspektusai – empirikus alkalmazás. *Közgazdász Fórum* 14., 4., 45–64.
- Mérő Katalin (2002): A hitelkockázatok tőkekövetelményének belső minősítésre támaszkodó meghatározása. *Hitelintézet szemle* 1., 2., 31–49.
- Palkó, I. (2013): *800 milliárdos veszteség négy magyar banknál – Itt a friss rangsor!* http://www.portfolio.hu/vallalatok/penzugy/800_milliardos_veszteseg_negy_magyar_banknal_itt_a_friss_rangsor.189270.html, 2013. szeptember 17., letöltve: 2015. 01. 25.
- Szabó-Morvai Ágnes (2003): Az új bázeli tőkeszabályozás és a belső minősítésen alapuló megközelítés. *Közgazdasági Szemle* 50., 10., 881–890.
- Tajti Zsuzsanna (2011): A bázeli ajánlások és a tőkeemfelelési direktíva (CRD) formálódása. *Hitelintézet szemle* 10., 5., 499–519.
- Tajti Zsuzsanna (2011): *A lakossági jelzáloghitel LGD meghatározásának módszertani lehetőségei Magyarországon*. PhD Thesis, Budapest: BCE.
- Varga-Haszonits István (2009): *Kockázati Mértékek Instabilitása*. PhD Thesis, Budapest: ELTE.
- Zsolnai Alíz (2011): *Honnan hová, hazai bankrendszer? (Pro és kontra érvek a hitelintézetek elmúlt éveinek tükrében)*. *Hitelintézet szemle* 10., 5., 481–498.
- Zsolnai Alíz (2011): A banki tőkekövetelményi szabályozás jellegzetességei, háttere és nehézségei. *Pénzügyi Szemle* 2, 213–225.

* A cikk a Pallas Athéné Domus Scientiae Alapítvány támogatásával valósult meg.

Egy átmeneti kormány mítosza és valósága Németh Miklós emlékiratai

Németh Miklós – a korabeli politikai közbeszédben elterjedt kifejezés szerint – „rendszer-váltó kormánya” mindössze 18 hónapot dolgozott, 1988. november 24. és 1990. május 23. között, két, egymástól markánsan eltérő személyi összetételben. Mégis, a Kádár-kori minisztertanácsok közül magasan e testület tagjai vezetik a memoárirók listáját.

Elsőként Berecz Frigyes volt ipari tárcavezető publikálta emlékiratait (*Tévíton. Harminc hónap három kormányban.* 1990). Őt követte az ex-külgügyminiszter Horn Gyula (*Cölöpök.* 1991); a volt államminiszter, Pozsgay Imre 1993-ban (*1989. Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban.* 1993; illetve: *Koronatanú és tettestárs.* 1998); és az igazságügyi tárcát vezető Kulesár Kálmán (*Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990.* 1994). A sort a kétezres évek közepén megjelent köteteivel az egykori államminiszter Nyers Rezső (Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel.* 2004) és a volt miniszterelnök-helyettes Medgyessy Péter (*Polgár a pályán.* 2006) folytatta. Néhány éve megjelentek Kárpáti Ferenc egykori honvédelmi miniszter visszaemlékezései (*Puskalövés nélkül... é. n.* [2011]), s tavaly napvilágot látott Németh Miklós kormányfő memoárkötetete is.

Az időzítés tudatos: nyilván a rendszerváltás közelgő 25. évfordulója motiválta. Míg az első művek főként a szerzők friss személyes emlékeire épültek, s gyakran saját csalódottságukat voltak hivatottak megmagyarázni (Berecz, Pozsgay), addig a későbbi memoárok inkább évfordulósnak (15., 20.) tekinthetők. Ez nem baj, hiszen a történelmi távlat érlelheti, árnyalhatja, sőt fölülírhatja a pillanatnyi benyomásokon alapuló szemléletet. Nem véletlen, hogy az 1989/90-es fordulat első monográfiája is másfél évtizeden át készült (Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990;* 2006). Az eseményeknek a 20. századi történelmi folyamatokban való elhelyezésére és értékelésére azonban vannak korábbi példák is. Elsőként Tökés Rudolf elemezte így az eseményeket és alkotott rá új definíciót (*A kialakult forradalom.* 1998). Romsics Ignác a „tárgyalásos forradalom” elnevezést használta (*Magyarország története a XX. században.* 1999), Bihari Mihály pedig „kiegyezéses rendszer- és hatalomváltás”-nak nevezte a periódust (*Magyar politika 1944–2004.* 2005). Legújabbán Sárközy Tamás elemzését olvashattuk „a modellváltástól a rendszerváltásig” fejezetcímmel (*Magyarország kormányzása 1978–2012.* 2012).

Németh Miklós a zempléni Monokról, Kossuth Lajos szülőfalujából származik. Aligha van más, hasonló méretű település, amely két állam-, illetve kormányfőt adott volna Magyarországnak.

A származás alapvetően meghatározta Németh életfelfogását. Első generációs értelmiségiként jutott be a közgazdasági egyetemre, s maradt (volna) ott a végzés után tanítani. Világszemléletét – és nyelvtudását – jelentősen alakította az 1975–76-os harvardi ösztöndíja. 1977-től azonban kormányzati munkakörben találjuk, ekkortól az Országos Terhivatal osztályvezető-helyettese. (Mint írja, majd háromszori fizetéssel a tanársegédi bérhez képest.) 1981-ben átvette őt a pártközpont: a KB gazdaságpolitikai osztályán munkatárs, két év múlva osztályvezető-helyettes, 1986 decemberétől osztályvezető. 1987 júniusától gazdaságpolitikai KB-titkár. Grósz Károly 1988 júliusában határozta el, hogy

megváltik a kormányfői poszttól és a pártfőtitkári tisztségére koncentrálnak. Négy utódjelölt PB-tag nevét dobta be a köztudatba: Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Iványi Pál és Tatai Ilona – a két utóbbi a mai olvasók számára jószívről ismeretlen. Az akkor negyvenesztendős Németh neve a pártbeli (megyék, KB és parlamenti frakció) közvélemény-kutatás során merült fel, s Grósz engedett a többségi akaratnak. Németh mindazonáltal meglehetősen visszafogottan lépett a színre: miniszterelnökké választásakor sem bemutatkozó, sem programbeszédet nem mondott. Új kormányt sem alakított: lényegében átvette a Grósz-kormány programját és tagjait – csupán Nyers lépett be államminiszterként. Mi több, Grósz úgy szervezte meg első tévéinterjúját, hogy előbb maga beszélt, majd bemutatta Némethet, mint „a mi miniszterelnökünk”-et. Némethnek tehát nem volt önálló politikai súlya, az országgyűlés aznapi ülésén nem is a kormányfőválasztásra, hanem a Pozsgay által előterjesztett demokrácia-csomagra irányult a figyelem.

Memoárjában Németh világosan látja, hogy annak idején hibázott, de ezt tapasztalatlanságának tulajdonítja. A kellemetlen entrée kijavítása hosszú időt vett igénybe, csak 1989 májusában tudta kormányát jelentősen átalakítani. Működött a generációs elv: sorra olyan vezetőket emelt maga mellé miniszteri vagy államtitkári székbe, akikkel az egyetem elvégzése óta munkakapcsolatban állt (pl. Horváth Ferenc, Kemenes Ernő, Vissi Ferenc). Amikor könyvében a kormányzati teendők csomópontjait összegzi, négy tényezőt említ: a kormányátalakítás, a német menekültek ügye, a kerekasztal tárgyalások és 1956 értékelése. A három utóbbi kérdéssről e helyütt felesleges írni, a fent említett monográfiák ezeket megfelelő mélységben tárgyalják. Annyit leszögezhetünk, hogy Németh Miklós kétségtelen érdeme volt a problémák megoldására törekvő gondolkodás, bár nem tagadja, hogy a döntések érzelmileg sokszor a kelletnél jobban megviselték.

Ennek hátterében neveltetése állt. Családtörténetében a 20. század szinte valamennyi embert próbáló eseménye fellelhető: Don-kanyar, szovjet hadifogság („malenkij robot”), kitelepítés, beszolgáltatás, egyházellenesség, erőszakos tsz-szervezés (1961-ben!). Mindezeket át- és túlélő szülei és nagyszülei a józan ész és a katolikus hit igazán alapuló erkölcsi alapokat oltottak belé, s ez pályáján végig elkísérte. A monoki iskolából Zsuffa Tibor, a miskolci szakközépiskolából Deák Gábor nevét említi, mint akik pedagógusként döntően befolyásolták gondolkodásának alakulását.

A közgázós évek leírása szemléletes. Németh itt találkozott először a népi–urbánus ellentéttel. Megdöbbentő, hogy a zsidókérdés a fővárosi értelmiségi elit gondolkodásában mennyire jelen volt a 70-es, 80-as években (is). Nemcsak az egyetemi KISZ-választásokon, de később, a tervhivatalban is; az előléptetéseknél, kinevezéseknél pontosan számon tartották a származást, s nem engedték, hogy egyik vagy másik oldal túlsúlyba kerüljön. A párthoz való csatlakozásban felismerhető a korszak jellemző értelmiségi gondolkodása: változtassunk belülről! Mindez persze konfliktusokat okozott otthon, ráadásul veszélyeztette az egyházi házasságkötést – végül az egyetemi párttitkár, Szabó Kálmán rektor nyomására, szemet hunyt.

Az apparátusban töltött évek tapasztalatai elszomorítóak. Németh szerint a gazdasági helyzet a 70-es évektől kezdve folyamatosan romlott. Miközben a pártvezetés a reformok–ellenreformok között ingadozott, a gazdaságpolitikát közvetlenül irányító személyi kör – Fekete János, Hetényi István, Timár Mátyás, Faluvégi Lajos, Havasi Ferenc és Ballai László – szinte önálló gondolkodási pályára tért. Németh szerint a monetáris és fiskális ügyekben egyre nagyobb szerep jutott a szakértelemnek – korabeli szóhasználatul élve ők voltak a „technokraták” –, erre más területeken csak a külpolitika és kisebb részben a kultúra volt képes. Összességében azonban rohantunk az összeomlás felé, ennek minden bel- és külpolitikai következményével. Az államcsödtől az IMF-be történt

belépés mentette meg az országot, közvetlenül előtte pedig Kína segített; történt mindez a Szovjetunió ősberségét kijátszva. Németh kormányfői kinevezéséig a helyzet mit sem javult, s neki ezt kellett (volna) kezelnie. Nem véletlenül fájalta, hogy a kerekasztal-tárgyalásokon gazdasági kérdések szinte szóba sem kerültek.

„A hála nem politikai kategória” – mondta annak idején Pozsgay Imre, utalva a számára a köztársasági elnöki ambíciók végét jelentő ún. „négyigenes” népszavazásra. A tétel azonban nem mindig igaz. Bizonyítja ezt Németh Miklós 1990 utáni sorsa. Bár az első szabad választásokon szülőföldjén, a szerencsi kerületben mandátumot szerzett, pár hónapra rá elfogadta jelölését az akkor szerveződő Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) alelnöki posztjára, és 1991 áprilisában családjával együtt tíz évre Londonba költözött. A javaslat a német kormánytól jött, Kohl kancellár az újraegyesítésben játszott szerepét hálalta meg így. Szükség volt továbbá a magyar kormány ajánlására is, amelyet Antall József minden további nélkül biztosított. Egyrészt nyilván azért, mert Németh korrekten adta át neki a hatalmat, másrészt – a jövő szempontjából – mégis csak jobb volt távol látni egyik lehetséges politikai ellenfelét. Némethnek alelnökként a humánpolitika, a banküzem és a belső ellenőrzés volt a felelősségi területe, de informálisan Kelet-Európa szószólójaként működött. A 2002-es választások előtt – ekkor már két éve itthon élt – a szocialista pártban felmerült a lehetőség a politikába történő visszatérésének előkészítésére, végül azonban egykori helyettese, Medgyessy Péter lett a listavezető – és az új miniszterelnök.

Németh Miklós memoárja – amelyet Oplatka András fűzött egybe a korszak más szereplőivel készített interjúrészletekkel – a szocialistának nevezett Kádár-rendszer és a rendszerváltozás szubjektív kor- és kórképe. Gondolatmenetében érezhető némi apológia, de ez alighanem megbocsátható annak a miniszterelnöknek, aki – bár nem kifejezetten önszántából, hanem a Szovjetunió agóniájának és a hidegháború végének következményeit felismerve – szakított egy örökké tartónak hitt államberendezkedéssel, s úgy lépett új utakra, hogy tudta: ebből személyes politikai és gazdasági haszna aligha származik.

(Oplatka András: Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”. Budapest, 2014, Helikon Kiadó, 438 oldal + 40 oldal képmelléklet, ISBN 978-963-227-627-4)

A visszacsatolás fényei és árnyai

Simon Attila könyve tudománynépszerűsítő sorozatban látott napvilágot. Ezt a szerepet azonban úgy tölti be, hogy vele egyenértékűen újdonságot jelentő, eredeti kutatásokon alapuló, levéltári és kéziratoss forrásokra is támaszkodó, jegyzetekkel kísért tudományos szakmunka. Főcíme némileg regényes hangulatú. Évszám nélkül pedig kimondottan talányos lenne, hiszen a Felvidéken a „magyar idők” egy évezreden át tartottak, magának a régióknak az elnevezése pedig éppenséggel Magyarország tradicionális központi tájszemléletében értelmezhető. Az évszámok és az alcím azonban pontosítja a tartalmat. A mű arról a hét (valójában hat és fél) esztendőről szól, amikor az 1920-ban Magyarországtól Csehszlovákiához csatolt területek déli, túlnyomólag magyarok lakta sávja az első bécsi döntés következtében ismét Magyarországhoz tartozott.

A szocialista Magyarországon és Csehszlovákiában az 1938–41 közötti terület-visszacsatolásokat mind a politikában, mind a nyilvánosságot élvező történetírásban egyöntetűen a Horthy-korszak bűnlajstromához sorolták, még pedig a legsúlyosabb vétkek közé. Simon Attila könyvének alapállása más, nem csatlakozik ehhez a véleményhez. Könyve előszavából idézünk: „A múlt és annak történelemként felidézése ritkán fedí egymást. Ez a megállapítás a jelen szövegre is érvényes. Ezért aki azt olvassa ki e könyvből, hogy a Felvidék visszacsatolása problémák és gondok egész sorát generálta, arról se feledkezzen meg, hogy ezeket a gondokat messze felülmúlták a visszacsatolás előnyei, messze felülmúltá az öröm, hogy a csallóközi, gömöri vagy kassai ember ismét magyar állampolgárrá vált. Ezt leírni azonban nehéz, sőt talán lehetetlen is. Ezt át kellett élni.” (13–14. o.)

Az 1966-ban egy Rimaszombat közeli községben született, ma is Szlovákiában élő és dolgozó szerző saját élményre természetesen nem hivatkozhat, történészként azonban azonosulhat az idézett örömmel, miközben a végletes ítékezés helyett hitelesen, józan tárgyilagossággal, fényeket és árnyakat szembesítve ír a „magyar idők”-ről.

A visszatért felvidékiek két évtized különlet után és eltérő szocializálódás következményeként sok tekintetben másként látták a világot és más társadalmi-gazdasági viszonyokhoz szoktak, mint a csonkaországiak. A különbségek az első napok, hetek örömhullámában még nem vagy alig jelentkeztek, de aztán nagyon hamar megmutatkoztak az élet számos területén. A visszacsatolás éveinek történelmi bemutatására kínáló szemponatok közül Simon Attila találóan választotta ki a visszaülleszkedés, a reintegráció központi jelentőségű, de sokrétű kérdéskörét. A könyv ennek legfontosabb területeit elemzi: pártpolitika és parlamenti képviselet; igazolási eljárások, különös tekintettel a volt csehszlovák állami alkalmazottakra; a Trianon után formálódó önálló, kisebbségi identitás, a „felvidéki szellem”; a csehszlovák földreform és a telepések; a visszatért országgrészen élő szlovákok helyzete; Csehszlovákia társadalompolitikájának öröksége, például a sport, az oktatás, a sajtó, a művelődés területén; a zsidóság sorsa. A felsorolás nagyjából a fejezetekre tagolást követi. Kiemelve említjük a Felvidék „főváros”-áról, egyben a visszatért terület legnépesebb településéről, Kassáról szóló, különösen gazdag tartalmú, önálló fejezetet, mely exkuzusnak is fölfogható, mert a tematikus rendből földrajzi szempont szerint ágazik ki. Valójában azonban nem kitérő, hanem a többi fejezetben előkerült kérdések helyi adottságokkal szembesített, összpontosító tárgyalása. Ám bármiként soroljuk a fejezeteket, nem szorul külön magyarázatra, hogy a megjelölt problémák mind konfliktushordozók.

Szerzőnk a konfliktusokat egyáltalán nem kerüli meg, hanem az említett kiegyenlítő szemlélet jegyében mutatja be. Nem hogy nem csatlakozik az egyoldalú bűn–bűnhődés politikai-ideológiai alapú beállításhoz, hanem sorra veszi az elfogultságokból vagy a végső kudarcból az emlékezetbe rögzült, közkeletű történelemmagyarázatokat, balítéleteket, topozokat. Visszatérően óv az általánosításoktól, és differenciált látásra figyelmeztet. Lássunk néhány példát! A bevonuló magyar csapatok ünnepélyes és lelkes fogadtatását együtt érzően és beleélően mutatja be, a magyar lakosság természetes és ösztönös nemzetiségi öntudata nyilvánult meg a visszacsatolást követő első napokban (38–42. o.). Ám hamarosan kiderült, hogy – jóllehet a túlnyomó többség sok éve várta a döntést –, szinte senki sem volt fölkészülve rá. A hétköznapi beköszöntével gyorsan egymásra torlódtak a megoldandó problémák. Az egyik legismertebb korabeli és később szívósan főlemlegetett negatívum, hogy mennyi feszültséget okozott a két ország gazdasági és árszínvonalának a csehszlovák viszonyok közt kedvezőbb alakulása. Szerzőnk statisztikai adatokkal tárja föl az ennél bonyolultabb valóságot, ugyanis Dél-Szlovákia más vidékekkel összevetve a köztársaság egyik legelmaradottabb, hátrányokkal küszködő régiója volt. „Összességében a visszacsatolt területek gazdasága egyáltalán nem volt fejlettebb, mint a magyarországi...” (44–46. o., az idézet a 45. oldalról való). Mindemellett mindkét oldalon folytonosan gondot jelentett, hogy az új határokkal szomszédos vidékek éppúgy gazdasági zárványterületek maradtak, mint a trianoni határ közelében voltak. A szlovákiai magyarok kollektív emlékezetében a mindent előzőlő „anyások” (az anyaországból odahelyezettek) negatív képét nemcsak vitatja Simon Attila, hanem számokkal is bemutatja a valós helyzetet, a szakember- és tisztviselőhiányt, amit csak részben pótoltak anyaországiakkal (86–89. o.). Ezzel azonban nem fedi el, hogy a más közegből érkezők több okból és nem egyszer összeütközésbe kerültek a helybeliekkel, illetőleg azok velük. Finom elemzés az említett „felvidéki szellem” és az „úri Magyarország” találkozásának rajza, az idealizált önkép és a valóság szembesítése, egy pillanatra sem felejtette, hogy a magyarországi közigazgatás milyen történelmi-társadalmi terheket hordozott, melyeket a visszacsatolt területen sem tudott letenni. A kisebbségben kialakult és mozgósító küldetésstudattól pedig – oka fogytán – nehezen szabadultak azok, akik általa szocializálódtak.

Nem csodálkozhatunk rajta, ha a visszacsatolt magyar lakosság úgy akart élni az anyaországhoz kerülés nemzeti előnyeivel, hogy a Csehszlovákiából hozott, ott szerzett előnyökről – például az általános és titkos választójogról – sem akart lemondani (97–109. o.). Ugyancsak érthető, ha a csonkaországiak természetesnek tartották a hozzájuk, a többséghez hasonlúságot. A ki kihez (mi mihez) illeszkedése kérdése olykor abszurd viszonylatokat is szülve, folytonosan fölmerült. Gondolunk például olyan hétköznapi, de nagy horderejű kérdésekre, mint a kisebbségi létben megtartó szerepet vivő egyesületek, főleg sportegyesületek magyarországi állami támogatásának hiányára vagy nagyon alacsony fokára, illetőleg a Csehszlovákiából örökölt koedukált közoktatásra, melyet a magyar tanügy nem fogadott el. Az utóbbi többek közt azért is nehezen magyarázható, mert a magyarországi apró falvak kisiskoláiban tradicionálisan létezett a koedukáció. Végül is a gyorsan eltelt évek alatt számos probléma megoldására nem került sor, némelyik rendezéséhez hozzá sem lehetett fogni.

Szerzőnk otthonosan mozog a szlovenszkoiból a fordulattal magyarországivá lett magyar pártpolitikában. Rokonszenvnek vagy ellenszenvnek ezen a téren sem tesz engedményt. Korrupciót, részre hajlást, elvtelenséget tapasztalva, nem kíméli a magyarországi politikai életbe viszonylag gyorsan beilleszkedő felvidéki politikusokat és pártjaikat sem.

Összetett képet kapunk a visszatért terület szlováksággal kapcsolatos magyar nemzetiségi politikájáról, mely előszeretettel gondolkozott az 1918 előtti helyzetben, nem számolva a változásokkal, ugyanakkor a szlovák lakosság lojalitásának megnyerését is célnak tartotta (131–139. o.).

Összegzően megállapítható, hogy Simon Attila nem föltétlenül cáfolja a vitatható vélekedéseket, inkább pontosít, helyreigazít, több nézőpontból közelítve, árnyalja az eseményeket. Nem hallgatja el a korabeli magyar „hivatalosság” hibáit, eredjenek azok akár a rendszer sajátosságából, akár az új helyzetre fölkészületlenségből, legfeljebb magyarázza az okokat. A másik oldaltól is távolságot tart. Egyáltalán nem viszonyul kritikátlanul az első világháború győztesei által demokratikus mintaállamnak minősített Csehszlovákiához, még kevésbé a Felvidék déli sávja Magyarországhoz kerülésének is köszönhetően államiságot nyerő Szlovákiához. Igaz, a könyv témakörének határait átlép-né, ha a szomszédok belviszonyaival részletesebben foglalkozna, csak helyeselni tudjuk, hogy nem teszi.

A visszailleszkedés nehézségeit vizsgálva, külön el lehet azon gondolkodni, hogy a magyar társadalom és közvéleménye számára mennyire volt új feladat a reintegráció. Nemcsak azért kérdés ez, mert a közjogi fölfogásnak köztudottan részét képezte a Szent István koronája országainak összetartozása, az időlegesen külön álló területek újraegy- sítése mindig politikai küzdelmek tárgyát képezte, hanem mert a közel múltig elevenen éltek a helyi tudatban a török hódoltság alól felszabadult területek integrálódásának és újjászervezésének emlékei. Mindebből ezúttal az a tanulság, hogy a magyarországi köz- gondolkodástól nem lehetett idegen egy történetileg összetartozó terület visszailleszkedé- se, különösen nem, ha két évtizede várták annak bekövetkeztét.

Ám akárhogyan igyekszünk magyaráztatni, tény, hogy a „magyar idők” adóssággal zárultak, azaz szakadtak meg. Simon Attila könyve arról szól, hogy a sok erőfeszítés és a pozitív érzelmek ellenére ebben a helyzetben nem bizonyult elegendőnek a történe- ti tapasztalat, és nem mutatkozott kellően rugalmasnak az államrendszer. Azzal pedig nem számolhatunk, hogy „mi lett volna, ha” hat és fél évnél tovább tart a lehetőség. Magyarázatul, de nem mentségül szolgálhat a felkészületlenségre, és ebből adódóan a gyakori rögtönzésre, a kapkodásra a háború, melyet a végső kifejeletet kivéve (a zsidóság deportálása, a front megérkezése) Simon Attila visszailleszkedést fékező súlyos okként, de tudatosan mint távolabbi háttért kezel. Talán lehetett volna még erősebben hivatkozni rá, ugyanakkor szerzőnk nyilvánvalóan így próbálta nyomatékosabban jelezni, hogy a visszailleszkedés eredményei és kudarcai nem föltétlenül a háború függvényei.

A recenzió „kötelessége” hiányérzeteiről is számot adni vagy a könyv állításainak némelyikét vitatni. Erre Simon Attila munkája nem sok lehetőséget nyújt, csupán két ki- sebb megjegyzést teszünk.

A bécsi döntést megelőző, a magyar honvédség felsőbb parancsnoksággal nem egyez- tetett kacagópusztai támadása mellett a Rongyosgárdáról hiányolható néhány sor, hiszen gerillatevékenysége Szlovenszkóra szintén kiterjedt, nemcsak Kárpátaljára.

Simon Attila ebben a munkában Kárpátaljjával különben nem foglalkozik, de hogy miért, részletesebben nem indokolja. Mellette és ellene jó néhány érv sorakoztatható föl. Ezúttal az utóbbiak közül legyen szabad csupán arra emlékeztetni – nem a szerzőt, akinek a döntését tiszteletben tartjuk, hanem – az olvasót, hogy Kárpátalja 1938-ban visszakapott déli sávjának története szorosan összefüggött, csaknem azonosan alakult a többi, ugyan- akkor visszatért felvidéki területtel. Továbbá tudott, hogy maga az elnevezés a „csehszlo- vák idők” terméke, fordításként keletkezett, mert 1918 előtt Magyarországon ennek a területnek közigazgatási, földrajzi, néprajzi különállása nem lévén, eredeti magyar neve sem alakult ki. Különben maga a tájnév beleillik a magyarországi nyelvhasználatba, és csakis Kárpát-medencei viszonylatban értelmezhető.

A könyv utolsó fejezetében olvashatunk arról, miként érte el a front a visszacsatolt te- rületet, melyen a harcok még csaknem fél esztendeig folytak. Baljós feszültséget hordozó

címet visel, „Vissza a jövőbe”. Különösen azért érezheti így az olvasó, mert már ismeri, amit az újabb impériumváltást megérők közül eleinte kevesen sejtettek, a visszacsatolás súlyos megtorlását, a közép-európai szomszéd népek viszontagságos történetében is páratlan eseményeket, az ismét Csehszlovákiába került magyarok teljes jogfosztását, a kitelepítést, a lakosságcserét, a Csehországba deportálást, a reszlovakizációt. Mindazért, ami Csehszlovákia fölbomlása után a csehekkel, de főleg a szlovákokkal történt, a magyar és német nemzetiséget tették bűnbakká. A könyv azonban a „magyar idők” elmúlása után történeteket nem tárgyalja. 1945 első felével, a csehszlovák közigazgatás újjászervezésével zárul, melynek első intézkedései között szerepelt a menekülés lehetőségével addig nem élő anyaországi eredetű magyarok azonnali kiutasítása.

A könyvismertetésünk befejezéséül választott alábbi idézetet a szerző egy részterülettel, a magyar nemzetiségi politikával kapcsolatosan fogalmazta meg, melyről minden tényleges vagy vélt hibája ellenére elmondható, hogy a szlovákság a valóságnál rosszabb emléket őrzött meg róla: „...annál inkább szomorú, hogy ezt a témát és korszakot érintve az előítéletek és tévhitek oldása érdekében eddig mindkét fél történettudománya meglehetősen kevés energiát fektetett be.” (150–151. o.) Ez a megállapítás szerintünk a történetírói felelősséget kiterjesztve az egész műre érvényes. Éppen Simon Attila tett nagy lépést ezzel a könyvvel, hogy az általa bírált helyzet változzon.

(Simon Attila: Magyar idők a Felvidéken (1938–1945). Az első bécsi döntés és következményei. Budapest, 2014, Jaffa Kiadó, 248 p.)

Élet falun és városon

„Az emberek életkörülményeit, életmódját sok minden alakítja. Befolyásolja azt a nyelvi, az etnikai és felekezeti közösséghez tartozás, az iskolázottság, a foglalkozás, az önállóként vagy a családban való élés, a gyermekek száma és a lakóhely milyensége. Az élet minőségét a 19. században és a 20. század első felében a mainál jóval nagyobb mértékben meghatározta az, ha valaki városban, falun vagy tanyán lakott....” A lakosság egyéni és közösségi életének jellemzéséhez mégis fontosabb adalékokat szolgáltat, hogy milyen volt „... az anyagi és kulturális javakhoz való hozzájutás esélye, a közegészségügy, az oktatás, s egyéb szolgáltatások megléte, színvonala vagy a mobilizáció lehetősége.” Ezekkel a gondolatokkal kezdődik Estók János közelmúltban közreadott kötete, és e néhány mondattal szinte dióhéjban összefoglalja a több mint kétszáz oldalas mű koncepcióját is.

A 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően nagyjából az 1940-es évekig a népesség életének minden területét érintő változások, modernizálódás követhető nyomon, a háborús évek, és az általános gazdasági válság okozta megtorpanás és nehézségek ellenére is. Nem kétséges, hogy a falvak lakói voltak hátrányosabb helyzetben, munkájuk, anyagi helyzetük, hagyományaik nemcsak keretet adtak mindennapjaiknak, de korlátokat is szabtak. Ebben a vonatkozásban hoztak érezhető változást – a negatívumok ellenére is – a falu és város között ingázó munkavállalók, akik a modernizálódó városi élet elemeit – technikai újítások, kultúra – közvetítették a vidék felé.

Estók János az egyéni és közösségi élet minden területét bemutatja, előadásmódja anynyiban különbözik a szokásos szociográfiáktól, hogy a falusi és városi életet párhuzamba állítja, a kölcsönhatásokat érzékelteti és nem egymástól elszigetelt világokat ír le.

A kötet élén található fejezetek egyike – mintegy szimbolizálva a fejlődést, a mozgást – a közlekedést (közlekedési eszközök, közutak stb.) mutatja be, amelynek elmaradottsága, vagy korszerűsödése a gazdaság, a kereskedelem kulcskérdése. Nagy átalakuláson esett át a kereskedelem, az árucseré több évszázados hagyományokra visszatekintő formáját, a vásárt és a szinte mindent kínáló szatócsboltot kiszorították a szakosodó kereskedések, vagy az új divatnak hódoló városi nagyáruházak. A kereskedelmi verseny elengedhetetlen részeként egyre nagyobb teret követelt magának a reklám minden formája, amellyel érezhetően irányították, manipuláltak a vásárlói szokásokat. Természetesen a kereskedelem forgalmának növelése serkentőleg hatott az árutermelésre, a nagyüzemi munkára.

Az információk iránti igény minél gyorsabb és minél szélesebb körben való kielégítése nemcsak az újságok, napilapok fajtáinak gyarapodásához és a példányszámok megnövekedéséhez vezetett, de a távközlés különböző újszerű formáinak is teret engedett (vezeték-távíró, vezetékes telefon, rádió).

A munkavégzés helyének, körülményeinek változása nem csupán a mezőgazdasági munkával felhagyó falusiak életét alakította át, de új társadalmi jelenség volt a munkavállaló nő: a kevésbé iskolázott fizikai munkás, a tehetős városiak szolgálatába álló vidéki lányok, a középszintű végzettségű irodista, titkárnő, telefonközpontos stb., és a növekedő létszámú értelmiségi a tanári, az orvosi és a gyógyszerészeti pályán. Utóbbi kategória egyértelműen a nők több évtizedes, egyenjogúságért folytatott törekvéseinek sikerét szimbolizálta, annak ellenére, hogy néhány egyetem még ekkor sem tette lehetővé a tanulást számukra (jog, mérnöki tudományok).

A tisztálkodás, a testápolás tekintetében igen nagy különbségek voltak falu és város között, hiszen a folyóvízzel ellátott városi lakások kényelme ekkor még elérhetetlen luxusnak számított a falusiak számára mind a testi higiéné, mind a mosás körülményeit illetően. A városlakók mindennapjainak megszokott színfoltjai voltak a testápolási és kozmetikai szereket árusító drogériák és az új divat kívánalmainak eleget tevő hölgyfodrászok.

A lakosság egészségi állapota, a közegészségügyi ellátás éles különbségei falu és város között sok évszázados problémaként hagyományozódott a 19–20. század fordulójára, a számos pozitív intézkedés ellenére is. Az 1876. évi egészségügyi törvény a közegészségügyi infrastruktúra koncepciózus fejlődését tekintette a legfontosabb feladatnak, és annak ellenére, hogy a nem várt történelmi, politikai események megállították, sőt bizonyos területeken visszavetették a fejlődést, az eredmények mégis megmutatkoztak. Különös figyelemmel fordultak az anya- és gyermekvédelem, a fertőző, járványos betegségek megelőzése és megfékezése, a kórházak és betegágyak számának emelése, az egészségügyi szakember-képzés és a lakosság megfelelő számú gyógyító személyzettel való ellátása felé. A demográfiai és betegségi statisztika ennek ellenére hullámzó értékeket mutatott, különösen a falusi, tanyasi lakosság vonatkozásában volt még mindig aggasztó a helyzet. A vidék egészségügyi ellátásának hiányosságai miatt a két világháború közötti évtizedekben is virágkorát élte az öngyógyítás, a népi orvoslás legkülönbözőbb változata, éles ellentétként a főváros korszerű klinikáinak, kórházainak felszereltségével, színvonalával.

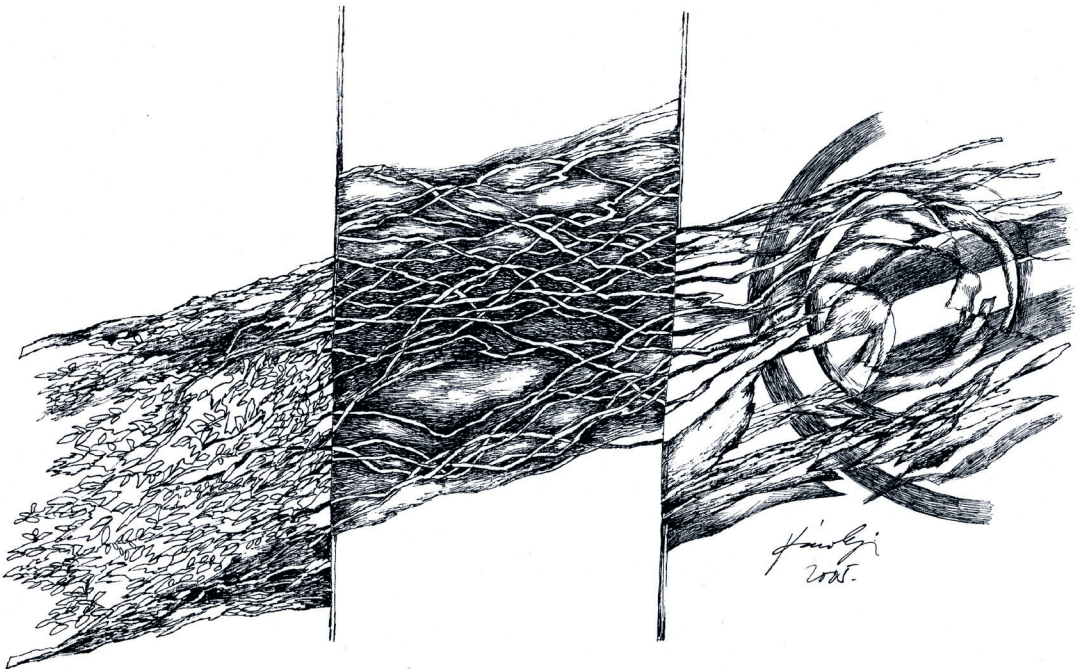
A viselet, az öltözködés sokáig tükrözte a társadalmi hovatartozásnak és az anyagi helyzetnek egyaránt. A falusiak hétköznapijait az egyszerűség és a munkavégzést nem akadályozó célszerűség jellemezte, ünnepi öltözetük azonban szemet kápráztató volt, kifejezve a nemzetiségi, tájegységi identitást, az életkort, a családi és vagyoni állapotot. A 19. század utolsó évtizedeiben felvirágzott a népművészet minden ága, nem csupán az öltözék, de a tárgyi világ tekintetében is. A városi divat modernizálódása egyrészt a megváltozott életmód, foglalkozás tükrökepe volt, pl. a férfi hivatalnokoktól, kistisztviselőktől egyaránt elvárt disztिंगvált jólöltözöttség. A női divat átalakulásának első jeleként a „botránnyosan” rövidülő szoknya és a nőiséget hagyományosan szimbolizáló hajkoronát felváltó bubifrizura borzolta a kedélyeket – pozitív, vagy negatív értelemben –, majd hamarosan megszokottá vált az irodai munkát végző nők visszafogott, egyszerű eleganciája is. A városi öltözék modernizálódásába további színeket vitt a sport elterjedése, a testmozgást nem akadályozó, lezser öltözékek megjelenése.

A mindennapok színtere az otthon, a lakás bemutatása érdekes körképet rajzol. Hihetnénk, hogy a mérleg nyelve egyértelműen a város javára billent el, ez azonban nem egyértelmű. Feltehetjük a kérdést, hogy az ásott, esetleg artézi kútról hordott víz, a csatornázatlan, a kert végén lévő emésztőgödörhöz csatlakoztatott árnyékszékkel rendelkező, kis ablakos, nem egyszer dohos levegőjű parasztházak voltak e egészségtelenebbek – a veteményeskert szabad levegője ellenére is –, vagy a szoba-konyhás, folyosó végén lévő közös vécével épített zsúfolt bérházak, nem is beszélve a nagyvárosok külső részén kialakuló szegénynegyedekről. A látványos előrelépést természetesen a villanyvilágításos, palackos, vagy városi gázzal is ellátott, elegánsan berendezett gazdag polgári, „úri” lakások jelentették.

Az aktív pihenés elemei, színhelyei, lehetőségei és szokásai is színes körképet mutatnak. A falusi kocsmá, mint a közösségi élet, a szórakozás és az információ szerzés hagyományos helyszíne természetesen nem vesztett fontosságából. A városi lakosság számára azonban lényegesen sokszínűbb volt a szabadidő eltöltésének palettája: a korzózás, a cukrászda és a kávéház, a kaszinók és egyéb társas körök, a színházak és a mozi, a sportolás különféle nemei tág teret biztosítottak a különböző korú, nemű, társadalmi osztályú és iskolázottságú lakosság számára.

A lényegre törően szerkesztett és megfogalmazott szöveg elmaradhatatlan és nélkülözhetetlen kiegészítője a rendkívül gazdag illusztrációs anyag. Nagy- és dédszüleink fotográfias albumainak hangulatát idézik a fotók, a települések korabeli képei, érdekes, elgondolkodtató, nem egyszer mulatságos életképek, hajdan élt férfiak, asszonyok, kisgyermek portréi. A szerző szándéka szerint – mint azt könyve bemutatóján saját maga elmondta – nem a legkiválóbb minőségű, hanem a tartalmilag, hangulatilag legtöbb információt közvetítő képeket válogatta a kötet számára. Így került a borítóra a fiatal, parasztruhát viselő leány fotója, aki a Keleti pályaudvar előtt üldögél vászonba kötött batyuja és fonott kosara mellett, elgondolkodó arcáról nem tudjuk leolvasni, hogy város és falu közötti útjának melyik állomását kapták lencsevégre: a városba érkezés reményteljes várakozását, vagy a hazafelé vivő út fáradt csalódottságát.

(Estók János: Élet falun és városon. Budapest, 2015, Line Design kiadó, 248 p., illusztrált.)

Sarah Helm

Az Isis Gázában

Omár Hamsz sejkkel a Gáza déli szélén fekvő Rafáh városában találkoztam egy házban; az ötvenegy éves, egyszerű fehér ruhába öltözött vékony férfi a padlón ült egy matracon. Hamsz az Ibn Báz Iszlám Intézet igazgatója Rafáhban, ahol egy pékséget és játékonysági boltokat is működtet. Missziójának tekinti Mohamed próféta igéjének terjesztését, továbbá azt, hogy kenyérrel és más élelmiszerrel segítse az otthontalanokat és a szegényeket.

Hamsz szalafista sejk. „A szalaf eredeti őst jelent – egyikét azoknak, akik a Próféta közelében éltek, és közelről látták tetteit, szó szerint követték szavait és útmutatásait” – magyarázza. A sejk arra tanítja tanítványait, hogyan térjünk vissza ehhez az életmódhoz, ők pedig viszonzásul hirdetik az igét. Sok szalafistával ellentétben, akik bármiféle racionális érveléstől visszariadnak, ha a Korán betű szerinti értelmezéséről van szó, Hamsz nem zárkózik el teljesen a vitától. S bár bizonyos esetekben hajlandó támogatni az agresszív dzsihádistákat, elismeri, hogy az erőszaknak gyakran nincs létjogosultsága, és helyette inkább biztosítani szeretné, hogy ima, tanulás és igehirdetés útján találjanak vissza az emberek az eredeti iszlámhoz.

A sejk maga alá húzott lábakkal ült, és várta a kérdéseket arról, hogy a Próféta hogyan tekinthetett volna a Dáás (angolul Daesh; ISIS) – valamint a szalafisták – módszereire, és arra a küzdelemre, mely világszerte, de főként itt Gázában folyik feltartóztatásukért.

2007 óta Gáza kormányzása ténylegesen a Hamász kezében van, jóllehet izraeli uralom alatt, mely napjainkban katonai és haditengerészeti blokádot jelent szárazföldön, vízen és levegőben, és melyet Ban Ki Mun ENSZ-főtitkár a „gázai emberek elleni kollektív büntetésként” jellemezte. A Hamász maga is egyfajta iszlám ellenállási mozga-

lom, az al-Kasszam brigádok nevű hadseregével, de az ISIS hitetleneknek tartja őket, mivel a palesztin állam megteremtéséért folytatott nemzeti küzdelmüket előbbre valónak tartják a kalifátusért vívott harcnál. Az ISIS szerint a kollaboráció legutóbbi példája volt a Hamász részéről, hogy tavaly nyáron hajlandó volt tárgyalásokba bocsátkozni Izraellel, és beleegyezni egy tűzszünetbe. A Gázában lakó ISIS-hívek ezt ellenezték, és megkísérelték Izraelre kilőtt rakétákkal megtörni a tűzszünetet, amivel felbőszítették a Hamászt, Gázát pedig súlyos izraeli megtorlás veszélyének tették ki.

Az utóbbi hónapokban a Hamász megpróbálta szétverni Gázában a szalafista dzsihádisták csoportjait, melyek közül némelyek nyíltan támogatják az ISIS-t, és kapcsolatban állnak annak szíriai hálózatával. A Hamász nemcsak összetartotta ezeket a csoportokat, hanem „meggyőzte” a mérsékelt szalafista sejkeket, hogy segítsenek jobb belátásra bími a dzsihádistákat, mondván, hogy helytelen módon értelmezik Mohamed követeléseit. Ezeknek a sejkeknek az egyike Omár Hamsz.

Ha a sejk ilyen egyezséget kötött a Hamással, akkor az ISIS szemében ez vajon nem számít a hitetlenekkel való szövetkezésnek, és ennek következtében nem teszi kockára a saját életét? – kérdeztem tőle. Mély lélegzetet vett. „A dzsihádot engedélyezik az iszlám szabályai” – válaszolta. – „Ha a muzulmánok látják, hogy veszély fenyegeti a földjüket, családjukat vagy magukat, szabad védekezniük.”

És mintha már várta volna a következő kérdést, így folytatta: „Ami a Dáást illeti: kezdetben, mikor a Dáás iszlám katonai csoportként indult, az amerikai megszállók ellen harcolt Irakban, minthogy megszállásról volt szó, egyetérttünk vele. De utána a tevékenységük... – állt meg egy pillanatra – furcsán megváltozott.”

Ezt hogy érti? „Túl könnyen ontották a vért. Ezzel egyáltalán nem értettünk egyet” – mondta, és emiatt döntött úgy, hogy segíti az ISIS gázai jelenlétével szembeszegülő Hamászt.

A Dáás támogatói okításra szorulnak, folytatta. Nem értelmezik „tisztá formában” a dzsihadizmust. A Dáás a Nyugat szüleménye, és ennek következtében nem „tisztá belülről”. Létrejöttében szerinte nagy szerepet játszottak

„...a muzulmánok fejére ezrével potyogó bombák, az elutasítás, a demokratikus úton választott muzulmán kormányokat, mint például az egyiptomit is érő elutasítás, valamint annak az államnak a külső támogatása, mely itt Gázában sanyargat minket, és melyet Izraelnek hívnak. Mindez fiataljaink körében az elnyomottság érzetét keltette, és ez arra készítette őket, hogy a Dááshoz hasonlóan gondolkodjanak, és ezáltal egy egész nemzedék idegenedett el. Mindazonáltal, mi nem értünk egyet ezzel a fajta gondolkodással, és elutasítjuk. Viszont meg kell értenünk mozgatórugóit. A Korán könyörületességre és békére szólít fel.”

Először 1993-ban a londoni *Independent* tudósítójaként mentem Gázába, az idő tájt, amikor Jichák Rabin és Jasszer Arafat kezét rázták a Fehér Ház gyepén, hogy megpecsételjék az Oslói Egyezményt, mely egy palesztin állam megeremtését helyezte kilátásba. Gaza és Ciszjordánia akkoriban állandó izraeli megszállás alatt volt szárazföldön és a határok mentén. Az Oslói Egyezmény első körben az izraeli csapatok azonnali és részleges kivonására szólított fel a megszállt területek egy részéről, öt évvel később pedig körvonalazott egy megállapodást az Izrael által elfoglalt valamennyi terület „végső státuszáról”, melyről sokan azt hitték, hogy elősegíti majd a teljes csapatkivonást Gázából és Ciszjordániából, és ehhez járul majd egyfajta biztonságos átjáró, továbbá egy működőképes palesztin állam megeremtése Kelet-Jeruzsálem fővárossal. Arafat és Rabin kézfogását követően több helyen olajágot tartó fehér galamb szimbólumok jelentek meg az épületek falán.

Az Oslói Egyezmény kudarcba fulladt a mindkét oldalon jelen lévő szélsőségesek szabotázsakciója miatt. Több mint egy évtizeddel később, 2005-ben Izrael kivonta megszállt csapatait és visszarendelte zsidó telepeseit Gáza földjéről, de még mindig ellenőrzés alatt tartotta határait és számos objektumot. Miközben egyre halványodott a remény a békét illetően, a Hamász megnyerte

a 2006-os parlamenti választásokat; Izrael és a Nyugat azonban nem akarták elismerni győzelmét, és terrorista csoportnak nevezték. A palesztin vezetés 2007-es belviszályai után a Hamász magához ragadta a hatalmat Gázában, melyet Izrael szigorú blokád alá helyezett és elszakított a ciszjordániai PFSZ-vezette Palesztin Autonómiától.

Ma 1,8 millió palesztin – közülük 1,2 millió menekült – él Gázában, egy negyven kilométer hosszú, és legszélesebb helyen is csak 13 kilométeres területen összecsúfolva. Mikor egy évvel ezelőtt visszatértem, hogy a 2014-es nyári háború utóhatásairól tudósítsak, minden falakkal és kerítésekkel volt körbevéve. A tengerparton ágyúzásadók feküdtek, a levegőben drónok köröztek.

Megérkezésem után néhány órával hallottam először a „Dáás” nevet, ahogy egy csöpögő ponyva alatt ültem Beit Hanounban, egy határ menti városban. Egy kisfiú jött a sártengeren keresztül zoknijában. Apja, akinek a háza a között a több mint 19 000 otthon között volt, mely az ENSZ adatai szerint súlyosan megrongálódott vagy tönkrement a háborúban, elmondta, hogy láttak egy „pakisztáni ruhába” öltözött embert a város kibombázott szennyvíztelepén. De szemmel láthatólag ez nem érdekelte különösebben sem őt, sem pedig a többi gázait, akikkel beszéltem – mindenki mással volt elfoglalva, például a romok pusztá kézzel való eltakarításával.

A gázaiak meglepő életerőt, sőt dacos ellenszegülést mutattak a háborút követően. Talán maguk is meglepődtek, hogy túléltek, miközben 2205-en haltak meg, köztük 521 gyermek és 283 nő. Rázi Szourani gázai emberi jogi ügyvéd elmondta nekem, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság elé kellene idézni Izraelt, nemcsak azért, hogy helyreálljon az igazságszolgáltatás, hanem „hogy üzenjünk az embereknek: mi jogállamiságot akarunk Gázában, nem a Dáás uralmát”. Mikor a következő tizenkét hónap folyamán visszatértem, néhányan elmondták, hogy még mindig reménykednek, de ahogy fogyatkozott a remény, úgy nőtt a Dáás támogatása.

2015 végére olyan súlyossá vált a fenyegetés, hogy Omár Hamsz szalafista sejk úgy döntött, színre lép, hogy rábírija a Nyugatot a muzulmán világgal kapcsolatos felfogásának megváltoztatá-

sára. Hamsz agrármérnök, aki a Szudánban töltött időt leszámítva, mikor is mérnöki tanulmányait végezte, soha nem volt Gázán kívül; Rafáhban dolgozik egy csirkefarmon, és a víztisztaságot ellenőrzi. Akkor a legboldogabb, ha tanítványaival van. Példaképe Oszama bin Láden, és nem túl bonyolult elméleteket vall, többek között azt, hogy a Dáás az amerikai bombázások miatt jött létre.

Gondolatainak központi eleme mindenesetre vitathatatlan. Az ISIS a kiábrándult gázai fiatalság körében ver gyökeret; lehetséges, hogy a saját tanítványait se lesz képes meggyőzni arról, hogy „ragaszkodjanak a békés eszközökhöz” – mondta – „Mi az egyes emberek lelkével foglalkozunk. Bármire képes lehet az, akit elnyomnak. Ezért teszem közzé a figyelmeztetést: a palesztinok szenvedésének véget kell vetni, hogy... hatással lehessünk néptünkre. Máskülönben semmire sincs 100%-os garancia.”

Valójában senki sem gondolja, hogy a szenvedések Palesztinában egyhamar véget fognak érni. Ezzel együtt elemzők és a politikusok azonban mindig is úgy ítélték meg, hogy az ISIS soha nem lesz túl vonzó a palesztinok körében, akik országot szeretnének, nem kalifátust. A legtöbb szunnita muzulmán – a világ muzulmán népességének közel 90%-a, beleszámítva a palesztinokat is – elveti az aktivista szalafista megközelítést a szó szerinti értelmezés és az időnkénti erőszakos módszerek miatt. Kőznapi értelemben a szalafizmus két eltérő ágát különböztetik meg – a „békés” és a „dzsihadista” utat. Gáza földjén azonban öszszemosódnak a meghatározások, és változnak a szövetségesek.

Az ISIS magvait még az 1970-es években szórták el Gázában, amikor néhány gázai magáévá tette a szalafizmus eszméit. Páran közülük egy kis rafáhi karitatív intézmény, az Ibn Báz Intézet köré összpontosították tevékenységüket, melyet Abdullah Ibn Bázról neveztek el, aki 1999-ben bekövetkezett haláláig a Szaúdi Királyság legmagasabb vallási méltósága volt. Ibn Báz annyira szó szerint vett mindent a Korán szövegeiben, hogy állítólag makacsul ragaszkodott ahhoz az értelmezéshez is, hogy a Nap kering a Föld körül.

1999-re a nevét viselő rafáhi intézet már szinte működésképtelen lett. Aztán a 2000-es évek elején

az egész muszlim világban, beleértve Gázát is, a szalafizmus reneszánszának lehettünk tanúi, és 2002-ben Omár Hamsz átvette a hanyatlásnak indult karitatív vállalkozást, s felvirágoztatta. Ma, még ha rossz idők járnak is – például háború van –, akár négymillió dollárt is kaphat a szervezet adományokban, főként Szaúd-Arábiából.

Szintén 2002-ben történt, hogy Oszama bin Láden új erőket toborzott Gázában a szalafista dzsihad mozgalom zászlaja alá, köztük egy fiatalembert, Izmael Humaid sejket, aki ma kiváló szalafista vezető Gázában. A magas, kissé sántikálva járó ember egy tízgyerekes család legfiatalabb tagjaként látta meg a napvilágot 1975-ben a Gáza város melletti al-Shati menekülttáborban; az otthona melletti partszakaszról láthatta annak a virágzó izraeli kikötővárosnak, Ashdodnak a fényeit, ahol a nagyszülei éltek azelőtt, hogy Gázába menekültek volna az Izrael megszületéséhez vezető 1948-as háború idején.

Izmael Humaid több alkalommal ült börtönben az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején, mert zsidó telepéseket Gázába szállító buszokat gyújtott fel, majd kimaradt az iskolából, és alkalmi munkákból élt. 2002-ben, a második intifáda idején beállt a szalafisták közé.¹ „Úgy éreztem, bármelyik percben megölhetnek. Ezt jelként fogtam föl, hogy Istenhez forduljak, és így igaz emberként haljak meg” – mondta, aztán hozzám fordult, és alig hallható hangján azt tanácsolta, hogy én is tegyek hasonlóképpen, mivel akkor eljutok a paradicsomba. Szavaiban nem volt egy szemernyi ironia sem.

Humaid támogatni kezdte az al-Kaidát, és egyik fiát Oszama bin Ládenről nevezte el. 2005-ben létrehozta az első szalafista dzsihadista csoportot Gázában – a Dzsais al-Ummát („a Nemzet Hadseregét”). Más csoportok is létrejöttek, egyik volt közülük a gázai klánvezérből és bűnözőből lett szalafista dzsihadista, Mumtasz Dugmush szervezete. Dugmushék ejtették túszul Alan Johnston BBC-tudósítót Gázában 2006-ban, és jó négy hónappal később engedték csak szabadon. Humaid abban a 2006-os Hamász-hadműveletben is részt vett, melyben elrabolták Gilád Shalitot, egy izraeli katonát, akit öt évvel később engedtek el több mint ezer palesztin fogolyért cserébe. Egy

¹ Intifáda: az izraeli megszállás elleni palesztin népfelkelés.

másik csoport – a Dzsund Anszar Allah – élén egy fanatikus imám, Abdul Latif Moussa állt, aki 2009-ben a rafáhi Ibn Tajmijja mecsetben ima közben kinyilatkoztatta, hogy egy iszlám emirátus jön létre azon a helyen. A kinyilatkoztatás helyéül választott mecset nevének történelmi visszhangja van: Ibn Tajmijja tizennegyedik századi pap volt, akit gyakran tekintenek a Dzsihád, avagy a harcos iszlám ősatyjának. A Hamász al-Kasszam brigádjai tüzet nyitottak a mecsetre, megölvén huszonkét szalafistát, saját embereik közül pedig hetet vesztettek.

Ahogy egyre kiterjedtebbé vált a háború Szíriában, Izmael Humaid Egyiptom felé vette az útját, valószínűleg egy a határ alatt ásott alagúton át, és onnan tovább Szíriába, „hogy lássam, mit tehetek muzulmán testvéreimért”. Nem akarta elárulni, mikor és mennyi időre ment, vagy, hogy kivel találkozott. Tagadja, hogy ottléte alatt bármiféle kapcsolatban lett volna a Dáás-sal, és azt állítja, hogy a Dzsais al-Umma nem támogatja azt. Gázából jó néhányan jutottak át hasonló módon szintén Szíriába – egyesek szerint akár ötvenen is lehetnek. Sokan nem jöttek vissza, de akik igen, azok lelkesen újra akarták kezdeni a dzsihadot, mint megtudtam. A hazatérők közül néhányan nyíltan felesküdték az ISIS kalifátusra, mivel úgy számoltak, hogy a háború utáni Gáza romjai felől nézve reálisabbak a kilátások egy kalifátus létrejöttére, mint egy palesztin államéra.

Nem sokkal a 2014-es háború után Egyiptom katonai vezetői lezárták a rafáhi átkelőt, és tenger vízzel árasztották el a Hamásznak az izraeli bombáktól még megkímélt alagútjait, hogy megállítsák azt a szerintük a Hamász által irányított összeesküvést, mely gázai dzsihadistákat küld a Sínai-félsziget északi részére, hogy ott az Egyiptom-ellenes lázadást támogassák. Mindenesetre gyorsan és egyszerűen lehetett kommunikálni a külföldi „Google-sejkekkel” a közösségi oldalakon keresztül. A Dzsais al-Umma Facebook-oldalát hamarosan rajongók tömege követte, míg Izmael Humaid személyes Twitterén a követők száma megközelítette a hétezeret, és ennek nagy része gázai volt.

Az első gázai katonai akció, amely mögött az ISIS állt, 2014 októberében történt, amikor egy robbanószerkezet okozott tüzet a Francia Kulturális

Központban Gáza városában. A következő, jelentős kárt okozó merénylet 2014 decemberében volt, 2015 januárjában pedig az ISIS támogatói tartottak gyűlést a központ előtt, elégették a francia trikolort, és graffitikkal csúfították el a falakat. A gyűlés tizenkét nappal azután történt, hogy merénylet érte a Charlie Hebdo párizsi szerkesztőségét, amiatt, mert az Mohamed prófétáról közölt karikatúrákat.

A gázaiak elmondásuk szerint megdöbbenéssel figyelték az eseményeket, míg a Hamász nemigen tett semmit. „Először úgy tűnt, mintha a Hamász nem venné komolyan” – mondta az egyik magát megnevezni nem akaró nyugati segélyszervezet vezetője. „Azt hittük, hogy a Hamász talán megengedte ezeknek az embereknek, hogy ezt tegyék, csak hogy megmutathassák a világnak – ha velünk nem tárgyaltok, akkor jöhet rosszabb is.”

Nem sokkal ezután elkezdtek letartóztatni a szalafistákat, és azok válaszul aknavetőkkel lőtték az al-Kasszam brigádok székhelyét Khan Yunesban. A szalafisták kezdtek vérszemet kapni és követelték, hogy a Hamász engedje szabadon foglyait. Aztán egy új csoport jött létre, mely fölesküdtött az ISIS-re, és kilőtt egy rakétát, mely Ashdod izraeli kikötőváros mellett ért földet anélkül, hogy bárkiben vagy bármiben kárt tett volna.

A Bölcsesség Házában – mely a Hamász tanácsadó központja – a mérsékelt nézeteket valló Ahmed Juszefnek jutott a feladat, hogy megfelelő válaszra gondolkozzék. A megnyerő modorú, művelt Juszef, aki megjárta a világot, inkább a meggyőzés, semmint a nyers erő híve volt. Elismert teológusok bizottsága látogatott el a börtönben lévő szalafistákhoz, hogy „kiigazítsák” téves értelmezésüket a Próféta dzsihadról szóló üzenetéről, és hogy „átneveljék” őket. Szemmel láthatólag nem tulajdonított elég nagy jelentőséget a szalafistakérdésnek; valószínűleg félt olajat önteni a tüzre, vagy csak nem akarta azt a benyomást kelteni, hogy a Hamász kiengedte a kezéből az irányítást. Először is, néhányan azok közül, akik a támadások mögött álltak, korábban az al-Kasszam brigádok harcosai voltak, és ennek volt köszönhető a katonai szakértelmük. Úgy feldühítette őket a Hamász túlzott ragaszkodása a tüzszünet fenntartásához és a mértékletes politika, hogy otthagyták az al-Kasszamat, és beálltak a dzsihadisták közé.

Mindamellet sok szalafistát az elégedetlen fiatalság köréből toboroznak, emelte ki Juszej. Megkérdezte azok családjait, aki Szíriába mentek vagy ott haltak meg – nem tudta megmondani, hogyan és hányan mentek oda. Juszej a Szíriában meghaltak temetésein is volt – ún. „családi eseményeken” –, csak hogy „lássa a rokonok arcát, és jobban megértse, mi történik – mondta. – Ezeknek a fiataloknak nem jutott semmi – se csillogás, se remény. Semmi.” Természetesen nem volt csillogás Sudzsajja kibombázott közösségeiben Gáza külvárosában sem, ahol az utcák egymás után semmisültek meg a 2014-es háborúban, és ahol – egy évvel később – egyetlen ház sem épült újjá. A nyári hőségben a fiatalok vasrudakat próbáltak kiszedni a törmelékhalomból. Nem csoda, hogy az ISIS toborzóakciója sikerrel járt a környéken. Egy tizenkét éves fiú, Abdullah elmesélte, hogyan vesztette el nagypapját, apját és hét testvérét, mikor bombatámadás érte a házukat; fényképek ott voltak fölötté a falon. A sejkék a mecsetben támogatják a fiát, és elengedték a tandíjat – tette hozzá az anyja.

Egy tizenkét éves fiú mobiltelefonját bámulta, miközben apja könnyeivel küszködve mesélte el, hogyan vesztette el egyik fiát és lányát, valamint bátyját és annak egész családját – összesen tízüket –, mikor egy bomba becsapódott a házukba. Megkérdeztem a fiút, mit csinál. „Semmit” – mondta. Régebben szokott baseballozni, de ma már azt se.

Az Egyesült Nemzetek Segély és Munkaügyi Hivatala (UNRWA) és más segélyszervezetek a helyi palesztin civil csoportokkal együtt nagyon is jól tudják, milyen égetően sürgős Gáza újjáépítése, és hogy újrainduljon az élet. Ha a nyugati segélyezők nem találnák meg annak a módját, hogy házakat hozzanak rendbe és sebeket kötözzenek be, akkor ez majd sikerül a dzsihádistáknak.

Alkonyodott már, mikor egy elhagyatott részen egy fiú hajtott át elektromos tolószékében. Deréktől lefelé megbénult, mert egy izraeli orvlövész hátba lőtte. Tolószékét az Omár Hamsz sejk működtette Ibn Báz Intézet szalafistái vették.

„Forrongás” – ez az elterjedt kifejezés annak a növekvő nyomásnak a leírására, mely akkor jön létre, amikor heteken át le vannak zárva az átjárók. Dzsehád Szaftavi, a kísértő, szintén fortyogott a

dühtől, amikor a felrobbantott kőfalak tetején állt, amelyek nem sokkal azelőtt Gáza repterének falai voltak: „Nézd az új repülőterünket, már szétrombolták, mi meg tönkre vagyunk téve.” Három héttel ezelőtt egy Kairóból Amerikába menő járaton kellett volna lennie, miután sikerrel pályázott egy újságírói szakmai gyakorlatra; az átjárók azonban mind le vannak zárva, és most úgy érzi, hogy sosem tud majd elmenni. Egyszeriben minden fiatal gázai megpróbált kijutni innen. Arról beszéltek, hogy átszöknek a pengés szögesdróton és csónakkal elmenekülnek.

Nem csak az épületek és az emberi testek sérültek. Hasszán Zejadeh gyermekpszichológus elmondta, hogy az a trauma, amit a háború, az izraeli megszállás és a bezártság okoz, a gázaiak egyik generációról a másikra adnak át, de a legtöbbet az a nemzedék szenvedett, amely az oslói békeszerződés összeomlása után, a három Hamász–izraeli háború alatt nőtt fel:

„Teljesen magukra vannak hagyva. Senki segítségével nem bízhatnak – sem a politikusokéban, sem a saját szüleikéban, aki a háborúban sem tudták megvédeni őket vagy megakadályozni otthonaik lerombolását. És azt látják a külföldi hírcsatornákon, hogy itt Gázában mindenkit – saját magukat is beleértve – egy kalap alá vesznek a terroristákkal. Nem tudunk mit mondani nekik. Ez a magányosság érzetét kelti bennük. Ilyen körülmények között még inkább elkallódhatnak ezek a fiatalok.”

Meglehetősen primitív volt az a Hamásznak szánt videó, amit az ISIS alleppói médiacsoportja tett fel a világhálóra 2015. június 30-án. Három, AK-47-es gépkarabélyt tartó ISIS-harcos azzal vádolta a Hamászt, hogy világi szervezetekkel érintkezik. „A dzsihád lényege nem abban áll, hogy területeket szabadítsunk fel, hanem hogy harcoljunk az isteni törvényért, és beteljesítsük azt.” Majd így folytatták: „Írmagját se hagyjuk a zsidó államnak, kiirtunk benneteket [Hamász] és a Fatáhot [a PFSZ frakcióját]... rátok küldjük a seregeinket.”

A videofelvétel hatása átütő volt. A Hamász egyre keményebben lépett fel az ISIS ellen. Hamászforrások szerint legalább száz – egyesek szerint jóval több – embert gyűjtöttek be a rákövetkező he-

tekben, és ezúttal nem csak „átnevelés” céljából. A Hamász börtöneiben folyó kínzásokról szóló hírek keringtek. Gáza-szerte érezhető volt a feszültség, mivel az al-Kasszam brigádok ellenőrzőpontokat állítottak fel, ahol megállították a szakállas férfiakat; Facebook-oldalak és Twitter-hozzáférések lettek letiltva, amiben valószínűleg az izraeli kormány keze volt, mely a blokád részeként felügyeli és ellenőrzi mind a Gázából kifelé, mind a befelé irányuló hírek forgalmát is.

Júliusban válaszolt az ISIS: bomba robbant három járműben, melyek a Hamászé, illetve az Iszlám Dzsihádé, egy kisebb palesztin iszlamista frakcióé voltak. Ezt még több letartóztatás követte. A gázaiak nemigen bíztak abban, hogy a Hamász képes lesz majd uralni a helyzetet. 2015 őszére ismét az enyhülés jelei mutatkoztak. November 14-én, az ISIS-hez köthető párizsi merényleteket követő reggelen az al-Kasszam rafáhi főparancsnokságán a parancsnokok kitarítottak amellett, hogy megsemmisítették a dzsihadista erőket. „Nincsenek mártírjaik” – mondta egy körszakállas konok tiszt, akinek hasa kidomborodott szürke csuklyás ruhája alól. A feje fölött a párizsi élőközvetítés képei és a támadók utáni hajtóvadászatról szóló tudósítások tüntek fel a képernyőn.

„Voltaképpen nincs nekik igazi szervezetük – mondta a tiszt. – A csoportok állandóan változnak. Időnként küldenek valakit, hogy elvégezzen egy adott feladatot, és az néhány emberrel együtt gyorsan végrehajtja. Aztán névtelen áldozatként végzi, és másvalakit állítanak a helyére.”

Az al-Kasszam birtokában van a bűnösök életrajzának – mondta. „A tipikus dzsihadista harcosnak nehéz gyerekkora volt és gyakran szexuális problémákkal küzd” – elmélkedett a parancsnok, és hozzátette, hogy a pénz hatalmas vonzóerőt jelent az ISIS-hez csatlakozó gázaiak szemében. „Akik Szíriában vannak, gyakran küldenek haza olyan képeket, amiken nagy értékű papírpénzek vannak, hogy másokat is kicsaljanak.”

Minél tovább beszélt, annál aggasztóbbnak tűnt a helyzet. Különösen az a magyarázata nem tűnt meggyőzőnek, hogy a szélsőségeseknek nehéz gyermekkoruk volt, hiszen ez szinte minden gázai fiatalról elmondható. Az is világossá vált szavai-
ból, hogy az al-Kasszam képtelen nyomon követni ezeknek a kicsi, mozgékony csoportoknak minden

egy lépését. „Ha az izraeliek megölnék egy gyereket Ciszjordániában, és néhány szalafista emiatti dühében ki akar löni egy rakétát, nem tudjuk megállítani” – vallotta be, utalván egy palesztin csecsemő, Ali Dawabsheh meggyilkolására, akit zsidó telepések gyűjtőbombája ölt meg Nablusz közelében. A legfontosabb talán az a kérdés volt, amiről nem beszélt: Hogyan képes gátat szabni az ISIS támogatottságának a Hamász a saját soraiban lévő szélsőségesek körében? Egy ponton úgy tűnt, mintha a parancsnok jóval keményebb megközelítést szorgalmazna. Ha az al-Kasszam nem végzett volna a Dzsund Anszar Allah Csoport² legtöbb tagjával 2007-ben a Tajmijja mecsetnél, „ma itt olyan lenne a helyzet, mint Szíriában”.

2015 vége felé Gáza egén sötét felhők gyülekeznek, bár hogy mennyivel válhat még sötétebbé a jövő, az attól függ, hogy vajon az ISIS meg tudja-e itt vetni a lábát. Senki se biztos a Hamász jelenlegi megfélemlítő hadjáratának sikerében. 2014-ben akárkivel beszéltem, az nem tétélezte fel, hogy az ISIS egyáltalán támogatókra akadhat. Mikor ez mégis megtörtént, maga a Hamász is meglepődött. A gázaiak úgyszintén. Ha az ISIS teret nyerne, a vízumért és kilépési engedélyért kígyózó sorokat a lezárt kapuk előtt tülekedő eszeveszett tömeggé változtatná a kétségbeesés. A rémálom, hogy Gázán belül rekedjenek az ISIS nevű szörnyeteggel összezárvá, rosszabb minden eddigi rémálomnál, még a legutóbbi háborúnál is.

Továbbá, ha a Hamásznak nem sikerül szétverni a gázai dzsihadistákat, akkor az ISIS megvetheti a lábát a Szentföldön, ami új és kiszámíthatatlan veszélyforrásokat rejt magában, nemcsak a gázaiak számára, hanem Izrael, a régió és a Nyugatnak az Iszlám Állam ellen viselt kiterjedt háborúja szempontjából is. A dolgok ilyenképpen való alakulása esetén Izraelen lesz a sor, hogy „megoldást” találjon, és szinte biztos, hogy megint bombázni fogja Gázát – és lehet, a korábbiaknál kegyetlenebbül.

Mindazonáltal Gázában gyorsan meg tud változni a hangulat. Az Oslói Békeegyezmény, mely sokáig váratott magára, hirtelen nagy változást

² „Isten pártjának katonái”: egy az al-Kaidához köthető radikális iszlamista fegyveres csoport Gáza területén.

hozott. Még 1993-ban az egyezményt megpecsételő kézfogás reggelén nem volt rá garancia, hogy a Hamász üdvözölni fogja. A Hamász ellene volt a megállapodásnak, és ahogy hajnalodott, a levegő egyre inkább megtelt az égő autógumik füstjével. De mindössze csak pár másodperc alatt – amennyi idő Arafatnak és Rabinnak kellett egy kézfogáshoz – a Hamász zöld zászlai beleolvadtak a PFSZ és Palesztina zászlóinak piros, fekete, fehér és zöld színeinek reményt adó tengerébe. Ma fennáll a veszély, hogy a Hamász – az új „mérsékelt tábor” – zöld zászlai eltűnnek az ISIS fekete zászlai között.

Ha most megszűnne a mindent megbénító izraeli ellenőrzés, gyorsan megváltozna a légkör. Ha kézzel fogható jelei lennének egy újabb komoly törekvésnek a béke megteremtésére, a gázaiak megtalálnák a módját, hogy felülkerekedjenek a kedvesezett szélsőségeseken. Egy New York-i konferencián, melyet a Haaretz izraeli folyóirat szponzorált, Robert Malley, az ISIS elleni fellépés megszervezésével megbízott fehér házbeli hivatalnok kijelentette, hogy az izraeli–palesztin konfliktus megoldása „nagyban hozzájárulna a szélsőségeség megfékezéséhez” Gázában és másutt is. A konfliktus miatt tehetetlen nyugati nemzetek rosszabb utat is választhatnának, mint hogy tárgyalásokat kezdenek Omár Hamsszal, a radikális szalafista sejjel, aki ellenzi az erőszakot, és aki világhosszá tette, hogy hajlandó a vitára és bizonyos fokú modernizációra; továbbá élete kockáztatásával lépett színre, hogy muzulmán nézőpontból világítsa meg a dolgok állását, és hogy figyelmeztessen a várható következményekre.

Beszélgésünk elején a sejk elmondta, hogy az egyetlen nyugati, akivel eddig találkozott, egy gázában tartózkodó brazil katolikus pap volt, aki nemrégiben eljött hozzá, mert aggódott, hogy a szalafisták betilják a karácsonyt. „Biztosítottam, hogy mi pusztán csak tanácsoltuk a muzulmánoknak, hogy ne ünnepeljék meg a karácsonyt. Nagyon jól kijöttünk egymással. Együtt ebédeltünk.”

Omár Hamsz minden bizonnyal igen bátor ember. Az al-Kasszam rendőrsége szerint a szíriai ISIS kollaboránsnak bélyegezte mind az Ibn Báz Intézetet, mind Hamsz sejket magát, mert szóba áll a Hamással. Kérdésemre, hogy vajon fél-

az ISIS ellenében nyilatkozni, azt felelte, hogy nem hiszi, bárki is „teljes biztonságban” lenne a világon, és hozzátette, hogy a nyilvános megszólalás természetesen hordoz magában veszélyeket. Ha a Dáás úgy ítéli meg, hogy „Omár sejk akadályokat gördít az útjukba – mondta –, meg tudják találni a módját, hogy megszabaduljanak tőle”.

(The New York Review of Books)

Zanny Minton Beddoes

Kevesen vannak a kiválasztottak Középosztály Afrikában

Afrikában főként gazdagok vagy szegények vannak, de nincs középosztály. Ez némi aggodalomra adhat okot a szilárd demokráciák terjedésében bizók számára.

Ha Ghána fővárosában, Accrában járva beülünk egy kávéházba a pénzügyi negyedben, az elénk táruuló látvány szinte bárhol fogadhatna bennünket. Üvegborítású felhőkarcolók árnyékában amerikai angolt beszélő vállalkozók lattét rendelnek és excel-táblázatokat nézegetnek. „Ez még akár öt évvel ezelőtt is elképzelhetetlen lett volna – mutat körbe Joseph Baffour, helyi pénzügyes. – Hihetetlen, milyen nagy változások történtek.”

Egy olyan kontinensen, mely valamikor egyet jelentett a háborúval, éhséggel és a szegénységgel, a gazdasági növekedésnek és városiasodásnak köszönhetően elkezdett megjelenni egy középosztály. Felemelkedése sokat köszönhet a demokrácia terjedésének és a jogállamiság megjelenésének – az ilyen jellemzőkkel bíró országok több gazdasági lehetőséget kínálnak, mint azok, melyekben az ország jövedelmének legnagyobb része néhány hatalmon lévő politikushoz vándorol. Válaszul az új középosztály felemelte hangját, és tiszta, elszámoltatható kormányzást és közszolgáltatásokat követelt. Nic Cheeseman, az Oxfordi Egyetem Afrika-tanulmányok tanszékének oktatója egy tanulmányában rámutatott, hogy Kenyában minél gazdagabbak az emberek, annál valószínűbb, hogy a demokráciát támogatják (és az ellenzékre szavaznak).

Mégis, ha kilépünk a kontinensen gomba módra szaporodó légkondicionált plázákból, máris látszik, mennyire vékony szelete a népességnek ez a feltörekvő középosztály. A kávézató inyenceltől pár mérföldnyire lejjebb az úton füstoszlopok kígyóznak az accrai nyomornegyed, Agboghloshie digitális szemétkerakója fölött. Férfiak százai dolgoznak itt életük kockáztatásával, hogy hasznos fémeket égensenek ki régi elektromos berendezésekből. Ha elhagyjuk a fővárost, az említett középosztály nyomait még nehezebb lesz fölfedezni: toronyházak helyett kunyhókat, öltönyök helyett mezítlábas embereket lehet látni.

Így van ez szinte mindenütt Afrikában. Nehéz megbízható számadatokat találni a középosztály nagyságáról. Az amerikai Pew Research Center független kutatóközpont adatai szerint az afrikaiaknak csak hat százaléka számít középosztálybelinek, amit a napi 10 és 20 dollár közti kereset alapján határoz meg. Ezen mérce alapján a közepes jövedelemmel rendelkezők száma alig változott Afrikában a 2011-ig tartó évtizedben.

Az EIU Canback vezetési tanácsadó cég (az Economist leányvállalata) legfrissebb adatai mutatnak némi növekedést a 2014-ig tartó időszakban, még ha az igen lassú ütemű is: az afrikaiak 90%-ának keresete még mindig a napi 10 dolláros küszöb alatt van; a napi 10 és 20 dollár közti arány (kivéve az igen eltérő Dél-Afrikai Köztársaságot) 4,4%-ról mindössze 6,2%-ra nőtt 2004 és 2014 között; ugyanabban az időszakban a „felső-középosztályba” tartozók aránya (napi 20 és 50 dollár közti keresettel) 1,4%-ról 2,3%-ra változott. A többi felmérés sem biztatóbb. A dél-afrikai Standard Bank szerint bár nőtt a középosztálybeli háztartások száma, még mindig csak 15 millió van belőlük a szubzaharai Afrika tizenegy gazdaságilag fejlettebb országában (nem számítva a Dél-Afrikai Köztársaságot, és napi 15-115 dollárral kalkulálva).

Ezek az adatok felvetik a kérdést, hogy miért ilyen kicsi a középosztály egy évtizednyi, átlagosan több mint öt százalékos évi gazdasági növekedés után, mely körülbelül kétszer olyan gyors volt, mint a népességnövekedés. Az egyik ok az, hogy a gazdasági növekedésből származó bevételek nagyon egyenlőtlenül vannak elosztva. Az utóbbi években Afrika legtöbb országában a gazdasági

mutatókkal együtt az egyenlőtlenség is nőtt.

A másik ok az olyan mértékű mélyszegénység Afrika legnagyobb részén, hogy bár emberek millióinak megkészeződött a jövedelme, most csak egyszerűen „szegények”, ahelyett, hogy „rendkívül szegények” lennének. Az egyik legbefolyásosabb kutatóintézet, a washingtoni Brookings Institution munkatársa, Laurence Chandy rámutat, hogy egy mélyszegénységben élő átlag afrikai mindössze napi 70 centből élt 2011-ben, összevetve a fejlődő világ egyéb részein jellemző 98 centtel. Jó példa erre Etiópia, mely egyfelől Afrika egyik legnépesebb állama, másrészt a legkedvezőbb fejlődési mutatókkal rendelkezik. A napi tíz dollárnál több pénzből élők részaránya több mint tízszeresére nőtt a lakosság 2%-át érintő rétegében a 2014-vel záruló évtized alatt: azonban még mindig maradt közel 98%, akik ez alatt a szint alatt élnek.

Az alacsony fizetés is jobb a semminél, bár a napi 10 és 20 dollár között keresőknek sem szokása, hogy esténként sangriát kortyolgassanak. Legtöbbjük számára az élet még mindig kemény munkát jelent. „Északról jöttem ide, a munka miatt” – meséli Awal Ibrahim, miközben verejtékezve vágja ki a rézdarabokat az elhasznált számítógépekből az agboghloshie-i hulladéklerakóban. A rekkenő hőségben megállás nélkül végzett munkával napi 20 cedit (5 dollárt) keres. Még mindig szegénynek érzi magát? Körbenézett a körülötte füstölő Szodomán, és a helyzethez képest irigylésre méltó humorral azt mondta: „Ha tudnék más munkát találni, itt hagynám az egészet.”

Ez a probléma gyökere. Ázsiával ellentétben, Afrikának nem sikerült munkahelyeket és jó kereseti lehetőséget bőségesen kínáló iparágakat kifejlesztenie. Csupán néhány országban gyártanak sokféle terméket, főként a nemzeti piacok szűkösége és az Afrikán belüli kereskedelem nagyfokú nehézsége miatt. A legtöbb vidéket elhagyó emberek olyan munkaerő-igényes, de nem túl jövedelmező munkák után néznek, mint például a piacon árusítás. John Page, szintén a Brookings intézet munkatársa szerint ezek a tevékenységek az előzőeknél átlagosan csak kb. kétszer jövedelmezőbbek.

Emiatt aggódik a számos beruházó, akiket egy új afrikai burzsoázia ígérete hajtott ide. Vége a vásárlási kedvnek, és a leggazdagabbakat kivéve min-

denki leáll a költekezéssel a gazdasági nehézségek első jeleire, ahogy ez Nigériában és Dél-Afrikában, a kontinens két legnagyobb gazdaságában is történt. Sok nagy cég a remélnél jóval lassabban terjeszkedik, mivel túlbecsülték a gazdaságilag társadalmilag mobilis emberek számát. Néhány évvel ezelőtt a Shoprite Holdings, Dél-Afrika legnagyobb élelmiszer-kiskereskedelmi láncolata 600-800 üzlet megnyitását tervezte Nigériában. Jelenleg tizenkettővel rendelkezik. A kontinens innesső oldalán, Kenyában a Cadbury és a Coca-Cola gyárakat zárt be. „Azt gondoltuk, ez lesz majd a következő Ázsia – nyilatkozta tavaly a Nestlé egyenlítői Afrikaért felelős ügyvezető igazgatója. – De aztán rájöttünk, hogy a középosztály rendkívül kicsi, és nem igazán látszanak a növekedés jelei.

A jelentős forrásokkal rendelkező befektetőknek van idejük várni. Közben – jól bevált fogásként – a szegényebb vásárlókat kis csomag mosóporokkal és ásványvizes tüvegekkel célozzák meg. A nigériai UAC Foods pedig inkább mozgó árusítással kínálja olcsó virslis tekerceit a szupermarketek pultjai helyett.

Kevésbé türelmesek viszont azok, akik a kontinens gazdasági növekedésének és a demokrácia terjedésének hívei. A megszületett középosztály nemcsak kicsi, de sebezhető is; még egy enyhébb gazdasági válság is újból a szegénységi küszöb alá taszíthatja a családokat. Ettől pedig lelassulhat a megújulás lendülete, sőt akár ellenkező irányba fordulhat.

(*The Economist*)

Coomi Kapoor

Hol voltál, mikor jött a tömeg?

A szikhek – az elhallgatott 1984-es népiratás című könyv recenziója (Szerző: Nilandsan Mukhopadhyay; kiadó: Tranquebar, 2015, 192 oldal)

Több mint 30 év telt el azóta, hogy a vasrudakkal, háromágú szigonyokkal és kerozinnal felfegyverkezett gyilkos tömeg megrohanta Újdelhiben

a szikhek lakóhelyét, állati kegyetlenségről és kíméletlenségről téve tanúbizonyságot. Szikh otthonokat és templomokat (gurudwarákat) gyújtottak fel, a férfiakat megfosztották turbánjaiktól, és elevenen elégették őket. A nőket arra kényszerítették, hogy végignézzék, ahogy családjuk férfitagjait előhurcolják és agyonverik. Körülbelül 3000 szikh lelte halálát Delhiben és India más nagyvárosainak zavargásaiban. Ez volt a függetlenségét elnyert India történelmének legszörnyűbb tömegmészárlása. Nem csoda, hogy a tragédia áldozatai azóta se tudták feldolgozni fájdalmukat. Ebben a könyvben Nilandsan Mukhopadhyay a gyakorlott riporter ügyességével vezet végig az olvasót az 1984-es pogrom áldozatainak tragédiáin és traumáin.

Shanti, egy középkorú nő a teraszról nézte, ahogy a tömeg megostromolt egy bezárt házat, ahol férje és három fia – közülük egyik még csecsemő – rejtőzködtek. A csöcselék kerozint öntött a házra, s azt elborították a lángok. Shanti hallotta családtagjainak sírását és kiáltozását, míg szörnyű végüket nem lették a pokoli tűzben. Sohasem heverte ki a traumát. Rokonai elzárkóztak a szociális munkások javaslata elől, mi szerint Shantit be kéne vinni egy pszichiátriai klinikára, hogy segítsenek neki. Nem sokkal később öngyilkos lett.

Jasmét Kaur mindössze 45 napos volt, amikor Indira Gandhi meggyilkolását követően Delhiben és a vele szomszédos Harijána állam közeli részében felcsaptak a lángok. Családjával menekülésre kényszerültek, és Gurgaon városában különböző házakban rejtőztek el a fosztogató csöcselék elől. Bár még túl fiatal volt akkor, hogy megértse az átélt borzalmakat, és csak másodkézből hallotta a beszámolókat, egyfolytában zaklatottnak és nyugtalanannak érzi magát. Mindig is félt az idegenektől, és nagyon visszahúzódó.

Vele ellentétben Nirprét Kaur, akinek apját elevenen elégette a helyi csöcselék, a megtorlást egész életét meghatározó küldetésének tekinti. Azért harcol, hogy az 1984. évi erőszakos cselekmények túlélői számára igazságot szolgáltassanak.

Még azok is egy életen át hordozzák a sebeket, akik megmenekültek. Egy segélytáborban szolgáló önkéntes visszaidézte azoknak a szerencsétlen embereknek a lelki gyötrelmeit, akik úgy érezték, identitásuktól lettek megfosztva, mikor hajuk levágására és turbánjuk eldobására kényszerítették

őket, csak hogy megmeneküljenek a haláltól.³ Minden szikh család élénken őrzi még 1984 emlékét.

Mukhopadhyay beszél a szikheknek az igazsáért vívott véget nem érő küzdelméről és életük rendbehozására tett reménytelen kísérleteikről. A szerző kiemeli, hogy a kormány által kezdeményezett, Misra és Nanavati bizottságok által végzett két kivizsgálás nem járt eredménnyel, és nem vonta felelősségre az elkövetőket. Mikor a vizsgálóbizottságok jelentései nyilvánosságra kerültek, az éppen hatalmon lévő kormányok nem szorgalmazták a bírósági eljárást. Fenntartásokkal kell kezelni a Modi-kormány speciális vizsgálóbizottságát is, mely 2015 februárjától vette ismét kézbe a zavargások ügyét.

Gandhi asszonyt két szikh testőre gyilkolta meg; a szikhek ellen irányuló haragot spontán indulatkítőrésnek tekintették. Gandhi asszony teste ott feküdt még az Indiai Orvostudományi Intézetben, mikor kövekkel dobálták meg Zail Szingh (szikh vallású) köztársasági elnök gépkocsikonvoját. Voltak azonban a Kongresszusi pártban olyan elemek, melyek bűnösök voltak a lakosság felbujtásában. Mintha hallgatólagos utasítást kapott volna a rendőrség, hogy ne vegyen tudomást a tomboló tömegről.

Mukhopadhyay nyomon követi azokat a zűrzavaros eseményeket, amelyek mélyen megsebzették a szikhek öntudatát és Indira Gandhi meggyilkolásához vezettek. Mindazonáltal, részvételtjes és megható beszámolójából hiányzik a bűnösök szerepének alaposabb vizsgálata. Delhi helyi politikusai nem a saját elhatározásukból cselekedtek. Meg nem nevezett felsőbb hatalmak ösztökélték őket, akiknek kilétére eddig még soha nem derült fény.

(*The Indian Express*)

3 A vallási hagyomány öt kötelező előírása értelmében a szikh férfi sohasem nyírhatja a haját és az arcszőrzetét – ez a kes –, továbbá fésűt (kangha), jellegzetes nadrágot (kaccsa), kardot (kirpan) és acél karkötőt (kara) kell viselnie. A szikh férfiak mindezek mellett mindig viselik jellegzetes turbánjukat is.

Joshua Bird⁴

Az üzbég tapasztalat

Ráno Turajeva: *Népvándorlás és identitás Közép-Ázsiában: az üzbég tapasztalat (Migration and Identity in Central Asia: The Uzbek Experience)* című könyvének recenziója (Routledge, 2015, 236 oldal)

Kik azok a Mások? Kik vagyunk Mi? Mi a különbség az Ők és a Mi között?

Ezt a kérdést boncolgatja Ráno Turajeva *Népvándorlás és identitás Közép-Ázsiában: az üzbég tapasztalat* című könyve első fejezetének kezdő lapjain, mely a társadalom által létrehozott és fenntartott közösségi különbségekkel foglalkozik.

Turajeva a kérdéseket a khorezmiek, egy üzbég etnikai közösség sajátos körülményeiből és tapasztalataiból kiindulva közelíti meg, akik az ország észak-keleti Khorezm nevű régiójából származnak, és belső migránsként a főváros, Taskent felé vették útjukat. A khorezmiek és a nemzedékek óta Taskentben élő családok etnikai gyökere közös, a két csoport közti különbség főként nyelvjárásukban és egyes kulturális szokásokban nyilvánul meg. Ennek ellenére a Taskentbe irányuló belső népvándorlást korlátozó kormányzati intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy új társadalmi megosztottság jöjjön létre az országon belül – és még inkább szétforgácsolták az üzbég etnikai identitást.

Az először a szovjet éra alatt bevezetett, országos belüli népmozgást korlátozó intézkedések, jelenleg azt a rendszert támogatják, mely a városiasodott taskentieket helyezi előtérbe szemben a vidéki népességgel, mint amilyenek a khorezmiek is. A hivatalos regisztrációval nem rendelkezők számára gyakorlatilag elérhetetlenek az ország fővárosának kiváló oktatási, munkavállalási és lakhatási lehetőségei. Idővel a taskentiek és a fővároson kívüliek formális közigazgatási elkülönülése társadalmi megosztottságba csapott át, mely a „mi és ők” közötti feszültségében nyilvánul meg, s melyet a szerző szerint jelenleg mindkét fél egyaránt igyekszik szítani. A könyv írója – maga is khorezmi üzbég – részletesen bemutatja azt az

4 Ázsia-szakértő, kutatási területe a nemzeti kisebbségek identitása és nacionalizmusa.

összefonódások bonyolult rendszerére épülő hálózatot, amely az újonnan érkezett khorezmieket támogatja kezdve a helyi szállás és munka biztosításától a megfelelő khorezmi honfitárssal kötendő házasság nyélbeütéséig. Ezen a hálózaton, valamint a hozzájuk kötődő kulturális szokásokon és szertartásokon keresztül képesek megőrizni a khorezmi identitást még azok is, akik hosszú távon tervezik jövőjüket Taskentben.

A könyv mindenekelőtt a szerző antropológiai disszertációján alapuló tudományos szöveg. Így bizonyos részei csak azok érdeklődésére tarthatnak számot, akik Közép-Ázsia, a belső népvándorlás és/vagy az identitás formálódásának témájával foglalkoznak. Mindamellet nem kis részben a szerző kutatási megközelítésének köszönhetően a mű a nem szakavatott olvasó számára is sokat nyújthat.

Turajeva a téma „sűrű leírásának” nevezett kutatási technikát alkalmazza, melynek révén az olvasó nemcsak a tényekkel ismerkedik meg, hanem a kommentárokkal, az értelmezéssel és a szerző saját reflexióival is. Ez a megközelítés biztosítja a szükséges háttérrel a könyvben leírt, egyébiránt igen bonyolult és idegen üzbég államigazgatási eljárások és khorezmi kulturális szokások megértéséhez.

A szerző bőségesen fűszerezi a könyvet a khorezmiek életéből vett jellegzetes példákkal is; ezek megkönnyítik a témával való ismerkedést azok számára, akik nem sokat tudnak Közép-Ázsiáról. Az alábbi példa annak a kimerítő buszos utazásnak a hangulatos leírása, mely a Khorezmből Taskentbe igyekvők osztályrésze:

A férfiak rendszerint alkoholt isznak étkezés közben. Ez általában vodka, melyre ebéd után a buszon utazó társaság körül terjengő szag alapján lehet következtetni. A már jó ideje túrt sűrű cigarettafüst az ehhez járuló vodkaszaggal elviselhetetlenné válik, különösen, amikor az elnehezült férfiak megszabadítják fáradt lábait a nem egyszer szűk és kényelmetlen cipőktől. S akkor még mindig hátravan 13-14 óra Taskentig, feltéve, ha útközben nem robban le a busz.

Az ilyesfajta leírások olvasmányosabbá teszik a könyvet, mint a tudományos munkákból átvett szövegrészek, bár néha nem teljesen világos,

hogyan támasztják alá a szerzői érvelés menetét az egyes történetek vagy példák. A könyv akkor a legérdekesebb, mikor az üzbeigistáni társadalmi előítéletek és határvonalak mibenlétét boncolgatja. A khorezmi és taskenti ismerősökkel készített szerzői interjúk régóta meglévő sztereotípiákról árulkodnak, melyeket még inkább kiéleznek a kultúrák közötti kölcsönhatások Taskentben. A khorezmiek szerint a taskentieket önteltté és romlottá tette modern, maguknak mindent megengedő életstílusuk; míg a másik fél egyszerű, faragatlan vidéki népségnek tartja a khorezmieket. Mindegyik csoport ragaszkodik továbbá a maga narratívájához arról, hogy mit jelent khorezminek vagy taskentinek lenni, és közben az egyént hitelessé tevő tulajdonságok és jellemzők bonyolult – gyakran ellentmondásos – együttesére hivatkoznak. Mindkét oldal buzgón használja a „mi és ők” névmásokat, hogy megerősítsék kollektív tudatukat saját közösségükön belül, és hogy képviseljék magukat a közösséghez nem tartozók irányában. A szerző hatásosan bontja ki a fenti állítást, egyaránt merítve tudományos munkákból és saját esettanulmányaiából is.

A könyv egyetlen gyengéje talán a nemzetközi összehasonlítás hiánya. Bár a szerző idéz néhány afrikai és kínai példát, nem elemzi őket mélyebben. Különösen Kína nem kis tudományos érdeklődésre tart számot a maga *hukou* lakóhely-regisztrációs rendszerével, és érdekes összehasonlítási alapot kínálhatott volna.⁵ Kínában a tősgyökeres városi lakosok és az állandó lakcímmel nem rendelkező, városba költöző munkavállalók közti hivatalos megosz-

5 Az 1958 óta érvényben lévő szigorú lakóhely-regisztrációs (*hukou*) rendszer értelmében a kínai lakosok kizárólag bejegyzett lakóhelyükön részesülhetnek társadalmi ellátásban, teljesen kizárva ezzel például a jobb megélhetésért a városokba költöző migráns munkásoknak az egészségügyi, oktatási vagy nyugdíjrendszerben való részvételét új lakóhelyükön. A *hukou* ráadásul nemcsak a migráns munkásokra, hanem a gyermekeikre is vonatkozik, akiknek a papírjai szüleikéihez kötöttek, vagyis a röghöz kötöttség is öröklődik. A rendszer ennél is fájdalmasabb hátulütője, hogy migráns munkások gyerekeinek milliói maradnak szülői és gyakran teljesen felnőttfelügyelet nélkül a vidéki településeken.

tottság szintén a népességen belüli társadalmi különbségekhez – vagy legalábbis azok elmélyüléséhez – vezetett. Az ilyen esetek fontos tanulságokat rejtenek magukban a politikai döntéshozók és a társadalomtudósok számára Ázsia határain túl is.

Turajeva *Népvándorlás és identitás Közép-Ázsiában: az üzbég tapasztalat* című könyvében átfogó képet nyújt a belső népvándorlásról a khorezmiek szemszögéből. A helyi viszonyok alapos ismerete, valamint az a sajátos mód, amivel a Taskentben élő khorezmi és üzbég közösségeket megközelíti, olyan mű megszületését segítette elő, mely sokban hozzájárul az identitás-formálódás és a belső népvándorlás közti kölcsönhatás tanulmányozásához.

(*Asian Review of Books*)

Zanny Minton Beddoes

Romániai börtönírók

*Virágkorát éli a rossz próza
Korruppt politikusok ontják a könyveket a hamarabbi szabadulás reményében*

A Monopoly társasjáték román kiadásának készítői azt fontolgatják, hogy a „Szabadon távozhatsz a börtönből” kártya szövegét „Írtál egy könyvet a börtönben” feliratúra változtatják. 2013 óta egy jogszabályváltozás lehetővé teszi, hogy az elítéltek 30 nappal lerövidíthessék a büntetésüket minden mű után, amit a börtönben töltött idő alatt publikálnak. Ez oda vezetett, hogy a korrupció vádjával lecsukott román iparmágnások és politikusok valósággal ontják a könyveket. Ez a rendszer éppolyan korruppt, mint ők maguk.

Csak néhány név azok közül, akik kihasználták a törvény adta kiskaput, vagy remélik, hogy ki fogják: Adrian Nastase, volt miniszterelnök, George Copos, üzletember és volt miniszter, Gigi Becali, egy másik politikussá avanszált iparmágnás; Ioan Niculae, Románia állítólag leggazdagabb embere. Gica Popescunak, a pénzmosásért elítélt volt futballcsillagnak, minden reménye megvan a korai

szabadulásra, miután nem kevesebb mint négy könyv megalkotásával büszkélkedhet. Az ígéretes szerzők között találunk még sportmenedzsereket és számos egyéb politikust is.

A 2013 előtt a törvény egy szakasza alapján lehetőség volt a büntetési idő csökkentésére azok esetében, akik tudományos műveket írtak, de ez a visszaélések megelőzése céljából elég szűk keretek közt történt. Eredetileg az új törvényt is szigorú, az igazságügyi minisztérium által megszabott és a kormány által jóváhagyott útmutatók egészítették volna ki. Ez azonban soha nem történt meg. Márpedig a korábbi szabadulás reményében a fogvatartottak addig fogják ontani magukból az értéktelen fércmunkákat, amíg azt a törvény lehetővé teszi. A börtönben tilos számítógépet használni, a könyvtárak pedig nincsenek túl jól felszerelve. A kéziratokat tollal kell papírra vetni. Román újságírók elmondása szerint a gazdag elítéltek „tudományos segédmunkatársnak” nevezett egyetemi oktatókat bíznak meg a kinti világból. A tényleges munkát ők, vagy az úgynevezett szellemírók végzik; az elkészült irományt becsempészik a börtönbe, ahol az elítélt kézzel lemásolja azt. Fizetnek egy kiadónak, aki kinyomtat néhány példányt, ezeket bemutatják a bíróságnak, amely – elvi iránymutatások és szakértelem híján – eldönti, hogy a mű alapján a szerzőnek jár-e a csökkentett idejű büntetés.

A „művek” nagy részét szánakozó mosolygással fogadják. Copos urat, aki a középkori román uralkodók házassági politikájáról írt, plágiummal vádolták. Becali úr az általa irányított focicsapathoz, a Steaua București-hez fűződő viszonyát taglalta egy képekkel teli könyvben. Realoni Lupsa popénekes, az összejtek fogászati alkalmazását választotta témájául. Arról nem szól a fáma, hogy hány embernek származott előnye a rendszerből. Egy nemrégiben készült jelentés 73-ra teszi a számukat, köztük néhány olyan elítélttel, akik mindössze pár hónap alatt akár öt elkészült könyvet is fel tudtak mutatni.

Cristi Danilet, a Románia bíráit felügyelő legfelső bírói tanács tagja nem érti, hogy vajon „szakmai hozzá nem értés vagy politikai nyomás” miatt maradhatott meg a kiskapu. Egy magát megnevezni nem akaró forrás az utóbbi mel-

lett érvelt. Továbbá hozzátette, hogy Victor Ponta miniszterelnök hamarosan korrupció vádjával fog bíróság elé állni; így aligha meglepő, hogy a politikusok nemigen törekszenek a változtatásra. Egyszer meg kell szűnnie a kibúvónak. Románia Nemzeti Korrupcióellenes Igazgatósága (DNA) már április óta követeli a törvény módosítását. Az utóbbi néhány évben a DNA az ország egyik legtekintélyesebb intézményévé nőtte ki magát. 2015 első kilenc hónapjában vádat emelt a parlament 15 tagja és az ország kilenc megyei prefektusa ellen (a 41 közül), valamint bíróság elé küldte Ponta miniszterelnök urat – nyilatkozta az igazgatóság szóvivője, Livia Saplacan. A DNA újra hitelességet kölcsönzött a romániai igazságszolgáltatató rendszernek. Korai len-

ne azonban még megmondani, hogy az ország politikai és üzleti kultúrájában meggyökerezett korrupciót tekintve alapvető változást fog-e hozni. Egyes politikusok már készülnek arra, hogy megnyirbálják hatáskörét. Többen attól tartanak, hogy a DNA információi, melyeknek jó részét a romániai titkosszolgálatoktól gyűjti be, túl sok hatalommal ruházzák fel a megfigyelőiket. A romániai polgárok üdvözlik, hogy mostanában a gazdagok és a befolyásos személyek kerülnek börtönbe – nyilatkozta Oana Popescu, a Global Gocus nevű kutatócsoport vezetője. – Viszont abba is beletörődnek, hogy sokan közülük idejekorán kerülnek ki. „Romániában így mennek a dolgok” – sóhajt végül.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bolvári-Takács Gábor egyetemi tanár, Budapest
Janek István MTA Bölcsészettudományi
 Kutatóközpont Történettudományi Intézet tu-
 dományos munkatárs, történész, Budapest
Kapronczay Katalin könyvtáros, orvostörténész,
 Budapest

Dr. Kiss Adrienn NKE Hadtudományi Doktori
 Iskola doktorandusz, Budapest

Kósa László prof. emeritus, ELTE
 Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest

Miskolczy Ambrus egyetemi tanár, ELTE BTK
 Román Filológiai Tanszék

Rézműves Márk, nappali tagozatos egyete-
 mi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem,
 pénzügy mesterszak

Dr. Rózsa Andrea (PhD), adjunktus,
 Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi
 Kar, Számviteli és Pénzügyi Intézet

Elżbieta Rybicka doktorandusz (Varsói
 Egyetem Magyar Tanszék), Varsó

Dr. Szmodis Jenő (PhD) jogfilozófus,
 Budapest

Turbucz Péter történész, segédmuzeológus,
 Zempléni Múzeum, Szerencs

TARTALOMJEGYZÉK

Szmodis Jenő: Az alkotmánybíráskodás gyökerei, félmúltja és perspektívái . . . 1

SZÁZADOK

Turbucz Péter: A művészet feladata Alexander Bernát háborúfelfogásában
(A *Művészet és háború* hadi beszéd alapján) 20

Janek István: A Magyar Kormány tevékenysége és tervei
a Felvidék visszaszerzésére 1938-ban 47

Elzbieta Rybicka: A csejtochowai pálos kolostorral
és kegyképével foglalkozó legújabb lengyel szakirodalomról 69

MŰHELY

Miskolczy Ambrus: I. Tóth Zoltán (1911–1956) 76

Kiss Adrienn: Az önrendelkezési jog érvényesülése Kelet-Timorban 82

Rézműves Márk – Rózsa Andrea: Kockázatalapú verseny
a magyarországi bankversenyben a lakossági jelzáloghitelzés tükrében . . . 90

NAPLÓ

Bolvári-Takács Gábor: Egy átmeneti kormány mítosza és valósága
Németh Miklós emlékiratai 106

Kósa László: A visszacsatolás fényei és árnyai 109

Kapronczay Katalin: Élet falun és városon 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Sarah Helm: Az Isis Gázában (116) *Zanny Minton Beddoes*: Kevesen vannak a kiválasztottak. Középosztály Afrikában (122) *Coomi Kapoor*: Hol voltál, mikor jött a tömeg? (124) *Joshua Bird*: Az üzbégtapasztalat (125) *Zanny Minton Beddoes*: Romániai börtönírók (127)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 435 721 Ft felajánlást kapott a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Kedves Olvasónk!

A Magyar Tudományos Akadémia Természettudományi Kutatóközpontja (MTA TTK) és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) közös ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, vagy tudományos fokozattal már rendelkező fiatal, 35 évesnél nem idősebb kutatóknak. A pályázat célja, hogy a pályázók saját, az élő és élettelen természettudományok területén illetve határterületein végzett kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában, a TIT három ismeretterjesztő lapja által képviselt területen lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.
- 2.) **Természet Világa** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez fekete-fehér vagy színes illusztráció is csatolható.
- 3.) **Valóság** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok elsősorban tudományfilozófiai, továbbá humán tudományi módszerekkel feltárható, bemutatható összefüggéseikhez kapcsolódó, vagy a természettudományi felfedezések társadalomtudományi vetületeit elemző, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött ismeretterjesztő cikkel lehet. A pályaműveket a három lap szerkesztősége, az MTA TTK, valamint a TIT által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje a TIT díjaiban részesül. A díjazásról a zsűri dönt, az egyes helyezések megoszthatók.

A pályamunkákat e-mailen kérjük benyújtani, a titlap@telc.hu címre. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni. A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel történő egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail címét, telefonszámát, születési dátumát és a munkahelyének a nevét!

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: **1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16.** A borítékra írják rá: „**MTA TTK-TIT cikkpályázat**” és a **kategória nevét!**

A pályázatok beküldési határideje: **2016. április 15.**

A Szerkesztőség

A 2014. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

